

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ - 100

TEYYUB QURBAN

YÜZ TƏLƏBƏ

YÜZ TALE

TEYYUB QURBAN

*Yüz tələbə,
yüz tələ*

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKI - 2018

Bu kitab Azərbaycan Parlamentinin yaranmasının 100 illiyinə həsr edilir

Redaktoru: Qərənfil Dünyaminqızı

Nəşriyyat redaktoru: Musa Ələkbərli

Üz qabığının dizaynı: Nurlan Rasimoglu

Korrektoru: Gültac Ələkbərli

Teyyub Qurban. "Yüz tələbə, yüz tale"

Bakı. "Şur", 2018. 256 səh.

Tanınmış şair, fədakar tədqiqatçı Teyyub Qurbanın "Yüz tələbə, yüz tale" kitabında Azərbaycan Cumhuriyyəti tərəfindən xaricə təhsil almağa göndərilmiş yüz tələbənin taleyindən söhbət açılır. Teyyub müəllim həmin tələbələrin izinə düşmüş, qohum-əqrəbaları ilə görüşmüş, onların ağırılı-acılı ömür yolundan böyük vətəndaşlıq hissi ilə, yana-yana söhbət açmış, tarixi faktlarla, arxiv materiallarına söykənən dəyərli bir əsər yazmışdır. Ancaq çox təəssüflər ki, qəfil gələn acəl bu kitabı görməyə ona imkan vermədi. Torpağı be-hişt, yeri cənnət olsun!

Q $\frac{83.3 \text{ AZ (2)}}{032}$ 18 Qriffi nəşr

© Elmar Həsənlı 2018

Fədakar tədqiqatçı Teyyub Qurban

Teyyub Qurbanı həyatda şəxsən görməsəm də haqqında çox eşitmişdim. Onunla qiyabi tanışlığım Mircəfər Bağirov haqqında yazdığı "Düşmənlərindən güclü şəxsiyyət" kitabı ilə başladı. Sonralar ədəbiyyatçı və tənqidçi Mikayıl Rəfilini haqqında yazdığı "Həqiqət olduğu kimi", milli istiqlal davamının öndəri Məhəmmədəmin Rəsulzadənin həyatından bəhs edən "Dönməzlik", Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin varisi "Sara xanım" haqqında yazdığı kitabları oxudum. Bu kitablardakı tutarlı faktlarla tanış olduqca müəllifə rəğbətım artırdı. Bu kitabların ən maraqlı cəhəti uzun illər, yuxusuz gecələrin hesabına arxiv materialları əsasında yazılmasıdır. Teyyub müəllim Rəsulzadə haqqında yazdığı kitabda onun övladı Azər haqqında məlumat verirdi. Azərin sağlığında ilk dəfə onu Maqadanda axtarıb tapan, onunla görüşən şəxs idi Teyyub Qurban. Sovetlər dövründə Hacınin qızı Sara xanımınla tanış olub onun haqqında "Yaşayan ömür" adlı poema yazdı. Bütün bunlar dövrünə görə cəsarət və fədakarlıq tələb edirdi. Tale-qismət elə gətirdi ki, müəllimlik fəaliyyətimə Bakıda davam etdirməli oldum. Bu illər ərzində dəyərli, fədakar-tədqiqatçı Teyyub Qurbanla şəxsən tanış oldum, dəfələrlə görüşdüm. Bir-birindən maraqlı söhbətlərini dinlədim. Tariximizin müxtəlif qaranlıq məsələlərini özündə əks etdirən maraqlı söhbətlərini dinlədikcə bu işıqlı insanın bu yaşda zəhmətsevərliyinə yaxşı mənada qibtə etdim. Teyyub müəllimi yaxından tanıdıqca, tanışlığımız əqidə dostluğumuzun təməli oldu. Bu dostluğumuz axırda mənə onun omrünün 25 ilini verdiyi, uzun illərin axtarıları və arxiv materiallarından ibarət Cümhuriyyət tələbələri haqqında yazdığı yazılarla tanış olmağı nəşib etdi. Vaxtilə bu mövzuda silsilə yazıları bir çox mətbuat orqanlarında "Nota bene" qəzetində, xüsusilə "Ekspress" qəzetinin səhifələrində, bir hissəsi yayımlandı. Amma bunlar tam deyildi. Onu da qeyd edim ki, Teyyub müəllim bu mövzuda Azərbaycanda ilk yazanlardandır. Onun ən böyük arzusu 100 tələbə haqqında yazdığı silsilə məqalələrin kitab halında çapını görməkdir. Bu kitabın yazılması müddətində Teyyub müəllim bu tələbələrin müxtəlif bölgələrimizdə yaşayan qohumlarını tapdı. Onlardan əldə etdikləri informasiya, şəkillər vasitəsilə yazılarını zənginləşdirdi. Qazaxdan,

Salyandan olan Cümhuriyyət tələbələrimizin qohumlarının evində olan çıxışlarını disk şəklində toplayaraq gələcək nəsillər üçün arxivləşdirdi. Bütün bunlar millətə, dövlətə təmənnsəsiz xidmətin nümunəsidir və həmin tələbələrin ruhları qarşısında ehtiram əlamətidir. Hətta onu da qeyd edim ki, Teyyub Qurban vasitəsilə bizlər bu 100 tələbəni xarici ölkələrə oxumağa göndərən Cümhuriyyətin maarif naziri olmuş Nurməmməd ağa Şahsuvarovun qəbrinin yerini öyrəndik. Bundan başqa indiyənə qədər bizlərin xəbəri olmadığı bəzi faktlar var ki, bu faktlarla oxucular kitab çap olunanda tanış olacaqlar. Kitab çap olunmaq ərafəsində Teyyub Qurbanın vəfat etməsi xəbərini eşitdikdə sarsıldım. Bu xəbərə inanmaq istəməirdim. Ən böyük arzusu idi bu kitabın nəşrini görmək. Hər gün demək olar ki, zəng edib kitabla maraqlanırdı. Amma təəssüf ki, uzun illər axtarışlarının nəticəsi olan bu kitabın çapını görmək Teyyub müəllimə nəşib olmadı. Bizlər də əziz, dəyərli insanın ən böyük arzusunu Cümhuriyyətimizin 100 illiyi ərafəsində reallığa çevirib, adını “Yüz tələbə yüz tale” qoyduğu kitabını nəşr etdirib, həm Teyyub müəllimin ruhunu həm də onun sevimli oxucularını sevindirmək istədik. Məkanın cənnət olsun, Teyyub kişi.

Kitabın çapı üçün bizlərə maddi və mənəvi dəstəyini əsirgəməyən hər kəsə təşəkkürümüzü bildiririk.

Elmar Həsənlı

Bakı Atatürk liseyinin tarix müəllimi

MÜƏLLİFDƏN

2016-cı ildə Avropa Azərbaycan Cəmiyyətinin Azərbaycançılıq Araşdırmalar Mərkəzi tərəfindən “Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələri” kitabı nəşr olundu. Müəllifləri Ədalət Tahirzadə və Oğuztoğrul Tahirli, redaktoru filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əsgər Quliyev, ön sözün müəllifi tarix üzrə elmlər doktoru, professor Kərim Şükürov, nəşriyyat redaktoru Kərim Kərimlidir.

TEAS Press Nəşriyyat evi tərəfindən buraxılmış 1220 səhifəlik bu dəyərli kitabın 20-ci səhifəsində deyilir; «Araşdırıcı Teyyub Qurban da «100 tələbə» mövzusunda uzun illərdir axtarışlar aparır. Onun özəlliklə «Nota bene» qəzetinin 2006-2007-ci saylarında və başqa mətbuat orqanlarında «Cümhuriyyət tələbələri» adlı silsilə məqalələri nəşr edilib. Ancaq təəssüf ki, o, yazılarını indiyədək kitab şəklində nəşr etdirməyib.»

Haqlı iraddır. İndiyədək mətbuat səhifələrində dərc olunmuş yazılarının kitab halında nəşrində təşəbbüs göstərmiş dostlara minnətdarlığımı bildirirəm.

REDAKTORDAN

Tanınmış tədqiqatçı, yazıçı-alim Teyyub Qurbanın özündən əvvəl imzası ilə tanış olmuşam. Böyük xeyriyyəçi, millət atası kimi tarixə həkk edilən Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında yazdığı məqalələr çox xoşuma gəlmişdi. Müəlliflə görüşüb minnətdarlığımı bildirmək istəsəm də, bu istəyimə iki-üç il sonra nail oldum. Onunla ilk dəfə keçən il Azərbaycan Yazıçılar Birliyində görkəmli yazıçımız rəhmətlik Qılman İlkinin yaradıcılığına həsr edilən tədbirdə tanış oldum.

Söhbət əsnasında Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Avropaya təhsil almağa gedən tələbələr haqqında tədqiqat apardığını bildirdi. Bu söhbət məni daha çox sevindirdi. Çünki bu dövr mənim üçün daha maraqlıdır. Ömrümün on beş ilindən çoxunu Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrü ilə bağlı araşdırmalara həsr etmişəm. Namizədlik mövzumu birbaşa Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünün mətbuatının fəaliyyəti ilə bağlı olub. 2005-ci ildə «Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər)» monoqrafiyamin birinci hissəsi, 2011-ci ildə isə «Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər)» adı ilə ikinci hissəsi çap edilib. Bu dövrün tanınmış yazarları haqqında «Milli tərəqqiyə doğru» (2012), «Mətbuat – nicat yoludur» (2013), «Dahinin istəyi, qələmin qüdrəti» (2015) adlı məqalələr toplusu işıq üzünə görüb. 2015-ci ildən isə «Kaspi» qəzetində «Cümhuriyyəti tələbələr» rubrikası altında silsilə məqalələrim dərc olunur.

Bu günlərdə Teyyub müəllimlə yenidən görüşdüm. Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələri haqqında yazdığı kitabə ön söz yazmağımı və redaktoru olmağımı bildirdikdə çox böyük sevinclə razılıq verdim.

Bu danılmaz bir faktıdır ki, Azərbaycanın uzun əsrlik dövlətçilik tarixində Azərbaycan Cümhuriyyətinin çox böyük rolu və əhəmiyyəti olub. Məhz ilk dəfə bu dövrdə Azərbaycanda təhsil məsələləri dövlət səviyyəsinə qaldırılıb və milliləşmişdir. Bütün bunları dəlillər və faktlar əsasında bu gün müasir oxucuya çatdıran tədqiqatçı alim Teyyub Qurban çox şərəfli bir missiyanı həyata keçirir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin böyük ümid və arzularla Avropanın ali məktəblərinə yüksək təhsil almaq üçün göndərdiyi

tələbələrin taleyi haqqında uzun illər heç bir məlumat olmayıb. Çünki, 1920-ci ilin 28 aprel işğalından sonra hökumət onların maddi yardımını kəsmişdir. Yalnız Azərbaycan inqilab komitəsinin sədri Nəriman Nərimanov işə qarışdıqdan sonra məsələ müsbət həll olunur. Belə ki, N.Nərimanovun şəxsi təşəbbüsü və sədrliyi ilə 1920-ci il avqustun 9-da iclas keçirilir və Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin xaricə göndərdiyi tələbələrin təhsilini başa vurmağı üçün vəsait buraxılması haqqında qərar qəbul edilir. Lakin N.Nərimanov Moskvaya aparıldıqdan sonra Avropada təhsil alan tələbələrin bir qisminin təqaüdü yenidən kəsilir. Qərrib ölkədə maddi baxımdan çətinlik çəkən bu tələbələrin bir qismi təhsilini yarımcıq qoyaraq intihar edib, bir qismi də bütün bu çətinliklərə baxmayaraq ya oxuyub vətənə qayıdıb, ya da mühacirətdə Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparıb. Amma çox böyük çətinliklərlə təhsilini başa vurub vətənə qayıdanların əksəriyyəti də Avropa təhsili görmələri səbəbindən «Azərbaycanda əksinqilabi millətçi qrupun üzvü» adlandırılaraq «qırmızı terror»un qurbanı olub.

Aradan yüz ildən çox zaman keçir. Bu gün bu tələbələr haqqında nəinki Azərbaycan oxucusunda, «heç müasir Azərbaycan elmi-mədəni fikrində də kifayət qədər məlumat yoxdur» deyənlər fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Mübariz Süleymanlı çox haqlıdır. 2004-cü və 2005-ci illərdə çap edilən «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası»nda da Cümhuriyyət tələbələrinin demək olar ki, böyük əksəriyyəti haqqında çox bəsit, üç-dörd cümlədən ibarət təzadlı informasiya verilib. Bazıları haqqında «sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır» yazılmışdır. Tədqiqatçı-alim Teyyub Qurban isə bu qaralıq həlləri işıqlandırmış, hətta onların bir çoxunun 1980-90-cı illərə qədər Azərbaycanda yaşadığını aşkarlamış, övdlənib, nəvə və nəticələri ilə görüşmüş, dünyasını dəyişənlərin məzarlarını ziyarət etmişdir.

Teyyub müəllim uzun illərdə arxivlərdə, kitabxanalarda, muzeylərdə gərgin axtarışlar aparmış, Azərbaycanın bölgələrini gəzmiş, zəngin material toplamışdır. Məsələn, Zəngəzurun Minkənd sakinləri olan, Almaniyada təhsil alan Şahsuvarovlar, Cümhuriyyət dövründə yazıb-yaradan Əli Yusif və başqaları haqqında ilk dəfə doğru, dürüst məlumat verilib. Ən kiçik bir fakta belə əsl alim qayğısı, sayğısı ilə yanaşan Teyyub müəllim bu əsərinin hər bir sötrəndən narahat qəlbli, yuxusuz gecələri, gərgin axtarışları ilə boylanır. Ona görə də belə bir sanballı, dəyərli əsər meydana çıxmışdır.

Bu əsər Teyyub Qurbanın Azərbaycan dəyərlərinə, Azərbaycan tarixinə, milli varlığına, Azərbaycan gəncliyinə olan sonsuz sevgisinin nəticəsidir. **Düənünlə fəxr et, Azərbaycan gənci! Hələ yüz il bundan əvvəl Azərbaycan adlı bir məmləkətin varlığını bilməyən (əslində bilmək istəməyən) Avropada sənin yaşidlərin yüksək təhsilə yiyələnərək Azərbaycan mədəniyyətini, əxlaqını yaşatmışlar. Hər cümləsi zəngin, maraqlı, orijinal materiallarla, araşdırmalarla zəngin olan bu əsəri birnəfəsə oxu, ey Azərbaycan gənci! Düənünü bilmək, ondan nəticə çıxartmaq üçün oxu və düşün!**

Əsərdə Azərbaycanın bir neçə bölgəsindən olan Cümhuriyyət tələbələri ilə yanaşı İrəvan şəhərindən olan altı Cümhuriyyət tələbəsinin taleyindən də bəhs edilir. Bu bölümə görkəmli diplomat, istedadlı publisist Əlimərdan bəy Topçubaşovun oğlu Rəşid bəy Topçubaşov haqqında da məlumat verilib. Paris Universitetində hüquq təhsilinə sahib olan və cəmi 25 il yaşayan Rəşidin nakam taleyi məni çox məyus etdi.

Tədqiqatçı-alim əsərində ilk olaraq, Avropaya ali təhsil almağa göndərilən gənclərin taleyinə hökumətin və ziyalılardan münasibətini bildirir. Azərbaycan parlamentinin qərarı ilə yaradılan dövlət komissiyasının fəaliyyətindən, ümumilikdə hökumətin təhsil islahatlarından, dövrün ziyalılarının bu məsələdə dövlətə yardımçı olmalarından faktlar əsasında geniş şəkildə söhbət açır. Bu mövzuya mətbuatın, xüsusən də «Azərbaycan» qəzetinin münasibətini bildirir.

Əsərdə Teyyub Qurban Cümhuriyyət tələbələrini siyahısını da verir. Bu siyahıda onların adı, soyadı və hansı ölkəyə təhsil almağa getdikləri bildirilir. Doğrudur, əsərdə bir neçə Cümhuriyyət tələbəsi haqqında informasiya verilib. Yəqin ki, Teyyub müəllim gələcəkdə bu xeyirxah işi sona kimi həyata keçirmək üçün çalışacaq. Bu işdə ona cansağlığı və möhkəm iradə arzu edirik.

Qərənfil Dünyamin qızı
Əməkdar jurnalist

CÜMHURİYYƏT TƏLƏBƏLƏRİ

“Ey gənclik!

Sənün öhdəndə böyük bir vəzifə var: Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı, onu min müşkülətlə ucaldaraq dedi ki:

Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!

Əlbəttə ki, sən onun ümidini qırmaq, bu gün parlament binası üzərindən azərilərin yanıq ürəklərinə enmiş bu bayrağı təkrar o bina üzərinə taxacaq və bu yolda ya qazi və ya şəhid olacaqsan!”

Məhəmməd Əmin RƏSULZADƏ

Azərbaycan Milli Şurasının və Azərbaycan Parlamentinin xaricə göndərdiyi tələbə-gəncləri müəyyənləşdirmiş beş nəfərdən (M.Ə.Rəsulzadə, Mehdi bəy Hacınski, Əhməd bəy Pəpinoğlu, Qara bəy Qarabəyov, Abdulla bəy Əfəndiyev) ibarət Xüsusi Müsəbiqə Komissiyasının sədri.

Mövzu və müəllif haqqında baş redaktorun qeydləri

Azərbaycan türklərinin milli dövlətçilik və özünüdərkinin inkişafı tarixində misilsiz bir hadisə olan Azərbaycan Cümhuriyyəti öz fəaliyyətində milli mədəniyyətin, o cümlədən təhsilin, ədəbiyyat və incəsənətin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Mədəniyyət quruculuğunun həyata keçirilməsində isə elm və təhsil sahəsində ali təhsilli milli kadrlar hazırlığı məsələsi daha çox narahatlıq doğururdu. Bu məqsədlə dövlət bir sıra tədbirlərlə yanaşı, yüz nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almasına da qərar vermişdir.

Parlamentin stenoqrafik hesabatlarından aydın olur ki, 1919-cu il sentyabrın 1-də keçirilmiş yetmişinci iclasının müzakirəyə təqdim edilmiş üçüncü məsələsi hökumət tərəfindən əcnəbi məmüləklərə yüz nəfər tələbənin göndərilməsi haqqında qanun layihəsinin müzakirəsi olmuşdur. Axsam iclasında Rəhim Vəkilov, Abdulla bəy Əfəndizadə, Rzabəy Ağabəyov, Məmməd Rza ağa Vəkilov, Qasım bəy Camalbəyov, Behbudxan Cavanşir, Qara bəy Qarabəyli, Muxtar Əfəndizadə, Ağa Aşurov kimi ziyalılar məsələ ilə bağlı fikir mübadiləsi aparmış, əksər çıxışçılar ölkə iqtisadiyyatının, elm, təhsil və mədəniyyətinin gələcək inkişafı üçün tələbələr xarici ölkələrdə ali təhsil almağa göndərilməsinin əhəmiyyətini vurğulamış, mürəzzəci Əhməd Cövdət bəy və maarif naziri Rəşid bəy Qaplanov bəyanat vermiş və ümumi səsvermə nəticəsində qanun layihəsi bütövlükdə qəbul edilmişdir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin mədəniyyət quruculuğunda ən müxtəlif sahələr üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaq üçün müxtəlif imkanlardan istifadə edilmiş, vaxt itirilmədən bu sahədə milli kadrlar yetişdirilməsinə xüsusi səy göstərilmişdir. Yüz nəfər Azərbaycan türkünün Avropa ölkələrinə ali təhsil almağa göndərilməsi məsələsi ümumdövlət və ümumxalq işinə çevrilmiş, milli təhsil tariximizdə yeni bir sahifə açmış bu hökumət qərarı xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

Xaricə göndəriləcək tələbələri seçmək üçün Xalq Maarifi Nazirliyi yanında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyli, Mehdi bəy Hacinski və Abdulla bəy Əfəndizadədən ibarət çox

nüfuzlu münisflər heyəti yaradılmışdı. Mənbələrdən aldığımız bilgiyə görə, münisflər heyətinin diqqətlə seçdiyi tələbələrə 10 nəfərinin İngiltərəyə, 23 nəfərinin İtaliyaya, 45 nəfərinin Fransaya, 9 nəfərinin Türkiyəyə göndərilməsi nəzərdə tutulurdu. Nəticədə isə Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən xaricə göndirilən tələbələrə 49 nəfərinə Almaniyanın, 27 nəfərinə Fransanın, 4 nəfərinə İtaliyanın, 1 nəfərinə İngiltərənin, 6 nəfərinə isə Türkiyənin müxtəlif ali məktəblərinə göndərilmələri barədə rəsmi sənəd verilmişdi. Qalan 13 nəfər isə Rusiyaya göndərilmiş idi. Rusiyada vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış şəraitə görə oraya tələbə göndərmək mümkün olmamışdı. Təəssüflər olsun ki, faktik olaraq bu tələbələrə neçə nəfərinin hansı ölkəyə getdiyi, neçəsinin ali təhsilini başa vurduğu, kimlərin vətənə döndüyü, kimlərin mühacirətdə qaldığı, kimlərin nə vaxt dünyasını dəyişdiyi və hazırda onlardan neçə nəfərinin salamat olduğu barədə ortalıqda bizə dəqiq məlumat verən bir mənbə, tədqiqat işi yoxdur.

Dövlətin məsələyə ciddi münasibətinin bir göstəricisi də bu sayıla bilər ki, xaricə göndəriləcək gəncləri müəyyənləşdirməkdən ötrü təşkil edilmiş və adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz görkəmli ziyalılardan ibarət beş nəfərlik xüsusi müsabiqə komissiyasına Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə rəhbərlik etmişdir.

Xaricə göndərilən tələbələr 1920-ci il yanvarın 14-də parlament və hökumət üzvlərinin, tanınmış xeyriyyəçilərin, iş adamlarının, din xadimlərinin, ictimaiyyət nümayəndələrinin və valideynlərin iştirakı ilə tənənlə surətdə yola salınmışlar. "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 17 yanvar tarixli sayında "Yola salınma mərasimi" ilə bağlı bir yazıda məlumat verildir ki, qatıran tələbələr üçün ayrılmiş vaqonunun qapıları Azərbaycan bayraqları ilə bəzədilmişdi və hamının əhval-ruhiyyəsi yüksək idi. Vaqonun içərisindən ətrafa yayılan musiqi sədaları altında "Yaşasın Azərbaycan!" şüarı insanlara fərəhli və hayecanlı anlar yaşadırdı.

Bakıdan Avropa ölkələrinə gedən tələbələr əvvəlcə Batum qatırı ilə yola salınmış, oradan isə Fransaya getmələri təmin edilmişdir. 1920-ci il fevralın 11-də Parisə çatan tələbələr burada Paris Sülh Konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən hərərətlə qarşılanmış, nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan bəy Topçubaşov tələbələr qarşısında böyük nitq söyləmişdir. Bundan sonra tələbələr təhsil almaq üçün Avropanın müxtəlif ölkələrinə yollanmışlar. Bir ay sonra isə artıq tələbələrin sorğu

müxtəlif Avropa ölkələrindən gəlmişdir. Tələbələrini Türkiyədən, İtaliyadan, Fransadan göndördikləri məktubların bir qismi dövrü mətbuat orqanlarında çap olunmuşdur. Məsələn, "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 23 aprel tarixli sayında "Tələbələrimiz xaricdə" başlığı ilə yazılmış məlumatda xəbər verilir ki, "*Parisə çatan tələbələr Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən səmimiyyətlə qarşılanmışdır. O, tələbələrə müraciətlə böyük niyyət söyləmişdir. Tələbələr Paris şəhərindən Avropanın müxtəlif ölkələrinə yollanmışlar*". Təəssüflər olsun ki, bu, mart və aprel aylarında gələn məktublardan sonuncusudur. 27 aprel işğaldan sonra ölkənin bolşevikləşdirilməsi nəticəsində vəziyyət kəskin şəkildə dəyişmiş və belə olanda, dövlət hesabına oxumağa göndərilmiş tələbələr maddi təminatla bağlı Nəriman Nərimanov müraciət etmişlər. Mənbələrdən öyrənirik ki, Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il avqustun 9-da N.Nərimanov şəxsi təşəbbüsü və sədrliyi ilə keçirilən iclasında, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin xaricə göndərdiyi tələbələrini təhsillərini başa vürməsi üçün vəsait buraxılması və ümumiyyətlə, onlara maddi yardım göstərilməsi məsələsi müzakirə edilmiş, müsbət qərar qəbul olunaraq həmin tələbələrə lazımı maddi kömək göstərilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi və göndərilməsi məsələlərinin həlli xalq maarifi və xalq xarici işlər komissarlıqlarına tapşırılmışdır. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanov xaricdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə yardımın davam etdirilməsi haqqında xüsusi qərar imzalaması və hələ 1919-cu ildən xaricdə oxuyan azərbaycanlı tələbələrini işinə məsul Bəhram Axundov 1921-ci il iyulun 18-də xaricdə oxuyan azərbaycanlı tələbələrini işləri üzrə xüsusi müvəkkil təyin etmişdir. İyulun əvvəllərində isə B.Axundov tələbələrini maddi vəziyyətini öyrənmək və əməli köməklik göstərmək üçün onların oxuduğu Qərbi Avropa ölkələrini paytaxtlarına ezam olunmuş, yalnız həmin il oktyabrın axırlarında Parisə gəlib çata bilmişdir. 1922-ci ilin yanvarına qədər Paris, Berlin və Avropanın digər şəhərlərinə səfər edən B.Axundov Fransanın müxtəlif məktəblərində 28, Almaniyanın ali məktəblərində 49, İtaliyada 3 nəfər tələbənin oxuduğunu müəyyənləşdirmiş və Bakıya qayıtdıqdan sonra – 1922-ci il martın 2-də N.Nərimanovun adına əhəvali hesabat təqdim etmişdir. N.Nərimanov, təhsillərini davam etdirmələri üçün bu tələbələrə lazımı şərait yaradılması haqqında göstəriş vermiş, lakin 1922-ci ilin sonlarında onun Moskvaya vəzifəyə təyin edilməsindən sonra problemə münasibət yenidən dəyişmiş və yardım məsələsində də ayrı seçkililər

yol verilərək, bu iş bolşeviklərin siyasi mənafeələrinə uyğunlaşdırılmışdır. Belə bir biganə və qarazlı mövqe səbəbindən, təhsil haqqını ödəyə bilməyən tələbələrdən gündəlik çörəyə möhtac olaraq ən ağır şəraitdə işləmək məcburiyyətində qalanları, həbsxanalara düşənləri, hətta böhranlı vəziyyətdən çıxış yolu tapmayaraq intihar edənləri də olmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin böyük ümidlərlə xarici ölkələrin ali məktəblərinə yola saldığı bu tələbələrini taleyi aprel işğaldan sonra çox acınacaqlı olmuşdur. Düzdür, ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilən azərbaycanlı gənclərin bir qismi Avropanın müxtəlif ali məktəblərini bitirirdi və bəziləri vətənə qayıtdı. Lakin təhsillərini çətinliklə başa çatdırıb, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər kimi vətənə qayıdan bu tələbələrini böyük qismi sonralar "qırmızı terror"un qurbanı oldular. Məlum səbəblər üzündən vətəninə qayıda bilməyən gənclərin əksəriyyəti isə həyat və fəaliyyətlərini Azərbaycan istiqlalının bərpası uğrunda mübarizəyə sərf etdilər. Amma bu gün həmin gənclərin – istər vətənə dönrək respessiya qurbanı olmuş, istərsə də mühacirət həyatı yaşayaraq Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizə aparmış Cümhuriyyət tələbələrini taleyi, həyat və fəaliyyəti, siyasi, elmi-mədəni yaradıcılıqları haqqında daha geniş bilgilərə ehtiyacımız vardır. Çünki Cümhuriyyət tələbələrini hər birinin taleyi haqqında nəinki gənclik ictimaiyyətdə, heç müasir Azərbaycan elmi-mədəni fikrində də kifayət qədər məlumat yoxdur. Bu istiqamətdə müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, hər biri ciddi müsbəqə yolu ilə seçilib oxumaq üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə göndərilmiş vətən oğulları haqqında ortalıqda sistemli bir araşdırma yoxdur.

Bu mənada yazıçı-tədqiqatçı, respublika Xalq Təhsili Muzeyinin elmi əməkdaşı Teyyub Qurbanın gərgin zəhmətinin bəhrəsi olan "Cümhuriyyət tələbələri" adlı tədqiqatını həmin gənclərin tarixi haqlarının bərpası, fəaliyyət və yaradıcılıqlarının xalqımıza çatdırılması yönündə ciddi bir addım kimi dəyərləndirə bilərik.

Beynəlxalq Rəsul Rza mükafatı laureatı Teyyub Qurban Yarməmməd oğlu 1934-cü il 18 dekabrda Bakının Bülbülə kəndində anadan olmuşdur. 1959-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirmişdir. Hələ V kursda oxuyarkən Universitet Komsomol təşkilatının katibi seçilmiş, sonralar uzun müddət respublika xalq nəzarəti orqanlarında çalışmışdır.

1968-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü olan Teyyub Qurban ədəbi yaradıcılığa 1950-ci ildən başlamışdır. Bu vaxta qədər on beş şeir,

bədii və elmi-publisistik kitabı çap olunmuş Teyyub Qurbanın əsas əsərləri bunlardır: "Dostluq və qəhrəmanlıq səhifələri" (1966), H.Z. Tağıyevin həyatına həsr edilmiş "Yaşayan ömür" (bu mənzum pyes 1993-cü ildə, Dövlət Gənclər Teatrında Mərahim Fərzəlibəyovun quruluşunda səhnəyə qoyulmuşdur), M.Ə. Rəsulzadənin fəaliyyətindən bəhs edən "Dönməzlik" (1997), "Yaşıl rəngin işığı" (2001), beş poemadan ibarət "Məcrə" (2004), Mir Cəfər Bağırova bağlı arxiv materialları əsasında yazılmış 600 səhifəlik fundamental tədqiqat işi – "Düşmənlərdən güclü şəxsiyyət" (2006), A.A. Bakıxanov haqqında "Müqəddəs məkanda Qüdsimiz vardır" (2007).

Teyyub müəllim uzun illərin axtarışları nəticəsində ərsəyə gəlmiş "Cümhuriyyət tələbələri" adlı tədqiqat işini bu gün də davam etdirməkdədir. Çünki hər biri yüz müşkülətlə qarşılaşmış, bir qismi dünyanın müxtəlif ölkələrində qərib həyatı yaşamış, mühacirətdə keçirdikləri həyatlarını Azərbaycanın istiqlalyyəti uğrunda mübarizəyə həsr etmiş, digər qismi Avropa təhsili görmələri səbəbindən repressiya qurbanı olmuş, Sibirə sürgün edilmiş, bəziləri isə iztirab və məşəqqət dözməyib hətta intihar etmiş yüz nəfər cümhuriyyət tələbəsinin həyat və yaradıcılıqları haqqında mükəmməl və ensiklopedik bir əsər ortaya qoymaq arzusundadır. Fədakar və təəssübkeş bir Azərbaycan ziyalı kimi tanıdığımız Teyyub Qurbanın bu arzusuna qoşulur, gələcək tədqiqatlarında ona uğurlar diləyirik.

Mübariz Süleymanlı

BİRİNCİ HİSSƏ

TƏHSİL İSLAHATLARI

Azərbaycanın uzun əsrlik dövlətçilik tarixində Azərbaycan Cümhuriyyətinin danılmaz yeri var. Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərmiş müstəqil demokratik respublika milli və dünyəvi dəyərləri ilə əbədiyyətə qovuşmuşdur.

Bütün Şərqdə ilk demokratik dövlətin mənaəviyyət binasının ən böyük sütunlarından birini təhsil islahatları təşkil edir. Bu gün ictimai hissi ilə bəyan etmək olar ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin bərqərar olmasıyla Azərbaycanda təhsil məsələləri ilk dəfə dövlət səviyyəsinə qaldırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin tabeliyindəki Dövlət arxivinin fondlarında Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə təhsil islahatlarını əyani şəkildə əks etdirən çoxlu sənəd saxlanılır. 1918-ci il iyun ayının 30-da hökumət qərarı ilə Gəncədə Xalq Maarifi Nazirliyinin dəftərxanası yaradıldı. Dəftərxananın kadrlarla təmin edilməsi məqsədilə müvafiq tədbirlər görüldü. 1918 – 1919-cu illərdə Respublika Xalq Maarifi Nazirliyinə işə qəbul olunmaq üçün onlarla ərizə daxil olmuşdur. Bunlardan bəzilərinə oxucuların diqqətinə çatdırırıq:

"Xalq Maarifi nazirinə

Tiflis qadın gimnaziyasının tam kursunu bitirmiş

Leyli xanım Ağalarovadan

Ərizə

Atamı vaxtsız itirmişəm və hazırda kimsəsiz və ehtiyac içindəyəm. Xahiş edirəm, nazirlikdə məni müvafiq bir işlə təmin edəsiniz.

Məktubuma əlavə edirəm:

1. 7-ci sinfi bitirdiyim barədə 325 nömrəli şəhadətnamə

2. 8-ci sinfi bitirdiyim barədə 556 nömrəli şəhadətnamə.

L. Ağalarova.

Bakı, Quba küçəsi, 19.

1 dekabr 1918-ci il" (4).

1919-cu il fevral ayının 8-də nazirliyə daxil olmuş məktublar arasında Bakının Suraxanskaya (indiki Dilarə Əliyeva küçəsi – T.Q.) küçəsindəki 176 nömrəli evdə yaşayan Fatima xanım Studzitskayanın da ərizəsi vardır. O yazır:

“Çox möhtərəm nazir cənablari!

Sizdən acizənə surətdə rica edirəm ki, məni nazirliyinizin dəftərxanasında qulluğa götürəsiniz. Yaşayırılığımda atam müharibədə həlak olmuş, yetimliklə böyümüşəm. Xeyirxah insanların köməkliyi ilə Moskvada 1-ci Nikolay İnstitutunu bitirmişəm, İsvəcərədə əcnəbi dillər kurslarında Avropa dillərini öyrənmişəm. Hazırda Şərq dilləri kurslarına gedirəm.

İmza: Fatimə xanım Studzitskaya” (4).

Həmin ilin mart ayında daxil olmuş məktublar arasında nəzərimizi Gəncədən yazılmış bir ərizə cəlb etdi:

**“Əlahəzrət xalq maarifi naziri cənablarına
Gəncə şəhəri sakini Həmzə Abbasovdan**

Bununla yazıb Sizdən xahiş edirəm ki, Nazirliyin dəftərxanasında məni işlə təmin edəsiniz. Təvazüdə çıxaraq bildirirəm ki, mən türk dilində (Azərbaycan türkcəsində – T.Q.) tam savaadlı bir məmur hesab olunuram.

İmza: H.Abbasov” (4).

Novruz bayramı günü, martın 21-də yazılmış məktublar arasında soyadında həm “zadə” və həm də “yev” olan bir soydaşımızın ərizəsi gözə dəydi:

**“Azərbaycan Respublikasının maarif naziri cənablarına
Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinin 4-cü kurs tələbəsi
Məmməd Mahmudzadə Əliyevdən**

Sizin idarənizdə olan xalq maarifi nazirliyinin aparatında işləmək arzusundayəm. Xahiş edirəm, məsləhət bildiyiniz bir xidməti vəzifədə çalışmağıma imkan yaradasınız.

*Hörmətlə: Məmməd Mahmudzadə Əliyev
Bakı şəhəri, 21 mart 1919-cu il” (4).*

1919-cu il may ayının 31-də Azərbaycan Respublikasının maarif və dini etiqad naziri Rəşidxan Qaplanova verilmiş məktublar arasında Gəncə Ruhani Seminariyasının sabiq müəllimi Əli İsgəndərzadənin yazılı müraciəti də vardır. İşsiz qalmış böyük ziyalı soydaşımız müstəqil respublikanın təhsil nazirinə bunları yazır:

“Mən mərhum ictimai xadim Ələkbərbəy Rəfibəyovun zəmanət ilə Gəncə Ruhani Seminariyasına işə götürülmüş və burada beş il müəllimlik etmişəm. Sonra Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin baş müvəkkili doktor Sultanovun dəvəti ilə həmin Cəmiyyətdə Qafqaz Cəbhəsi üzrə əvvəlcə Ərzurumda əməkdaş, sonra da müvəkkilin köməkçisi işləmişəm.

Türk ordusu ilə birlikdə Qafqaza qayıtmış, qaçqınlar məsələlərində bilavasitə iştirak etmiş, himayədarlıq nazirinin mühüm məsələlər üzrə əməkdaşı, Gəncə və Bakı qəzaları üzrə müvəkkil köməkçisi vəzifələrində çalışmışam. Ötən ilin dekabrında xəstəliyə görə könüllü olaraq işdən azad olmuşam. Sizin başçılıq etdiyiniz nazirlikdə Xüsusi Tapşırıqlar üzrə məmur vəzifəsinin vakant olduğunu nəzərə alaraq xahiş edirəm, məni həmin işə götürəsiniz. Göstərdiklərimə əlavə olaraq ərz edirəm ki, mənim necə təmiz vicdanlı işçi olduğumu doktor K.Sultanov, parlamentin üzvləri R.Qaraşarov və A.Əfəndiyev, həmçinin Xalq Maarif nazirinin katibi M.Axundov yaxşı bilirlər.

Əli İsgəndərzadə

Bakı şəhəri, 11 may 1919-cu il” (4).

1918-ci il mart faciəsi zamanı dədə-baba yurdundan didərgin düşmüş, Tiflisdəki Müqəddəs Nina məktəbinin məzununun ərizəsini həyəcənsiz oxumaq qeyri-mümkündür:

**“Əlahəzrət Xalq Maarifi nazirinə
Şamaxı şəhəri qaçqını Sona xanım Əliyevdən
Ərizə**

Ailə başçımız, Birinci Dövlət Dumasının keçmiş üzvü atamız Məhəmməd Tahir Əliyev ərmanilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir; bütün əmlakımızı itirmişik. Güzəranım olduqca ağırdır.

Sizdən acizənə surətdə xahiş edirəm ki, Tiflis Müqəddəs Nina Məktəbini bitirdiyimi nəzərə alaraq, məni nazirliyin dəftərxanasında müvafiq işlə təmin edəsiniz.

*Unvanım: Bakı şəhəri, Kolodeznaya küçəsi, ev 21
Sona xanım Əliyeva, 16 iyun 1919-cu il” (6).*

1918 – 1919-cu illərdə Xalq Maarifi Nazirliyində işlə təmin olunmaq üçün mürciət etmiş vətəndaşların arizələrinə vaxtında baxılmış və onların əksəriyyəti müvafiq vəzifələrə işə qəbul olunmuşlar. Bundan əlavə, nazir Rəşidxan Qaplanovun imzaladığı 1919-cu il 9 sentyabr tarixli 293 nömrəli sərəncamla rəssam Əzim Əzimzadə Bakı müəllimlik seminariyasının incəsənət qrafikası müəllimi, 30 sentyabr 1919-cu il tarixli 376 nömrəli sərəncamla Axund Əsgər Poladzadə Gəncə Müəllimlik Seminariyasının ərəb və fars dili müəllimi, həmin il 12 oktyabr tarixli 418 nömrəli sərəncamla həci Şeyx Əli Feyzullazadə Bakı Dördüncü Kişi Gimnaziyasına ilahiyat müəllimi təyin olunmuşlar.

Rəşidxan Qaplanov cənablarının imzaladığı digər sərəncamlarla Fəridə xanım Ağayeva 1919-cu il sentyabr ayının 24-dən Şuşa real məktəbində alman dilindən dərslər deməyə başlamışdır. Səfiqə xanım Əfəndiyeva isə həmin ilin oktyabr ayının 8-dən Azərbaycan birinci milli qadın gimnaziyasının müəllimi olmuşdur. Seyid Yunus Cəfərzadə Lənkəran kişi gimnaziyasının ilahiyat, Pənah Qasımov isə Bakı birinci real məktəbinin türk dili müəllimi təyin edilmişdir. Qasım Fikri Nuxa kişi gimnaziyasında riyaziyyatdan dərslər deməyə başlamışdır.

Azərbaycan türklərinin tədris müəssisələrinə belə geniş surətdə cəlb olunması üçün qanuni zəmin yaradılmışdı. Xalq Maarif Nazirliyinin 28 avqust 1918-ci il qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının bütün məktəblərində tədris dövlət dilində keçirilirdi. Respublikada yaşayan digər xalqların uşaqları üçün rus dilində fəaliyyət göstərən tədris müəssisələrində də dövlət dili olan Azərbaycan türkcəsinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Dövlət arxivində tarixi islahatların qətiyyətlə həyata keçirilməsinə dair çoxlu sənədlər saxlanılır. Məsələn, nazir R.Qaplanovun 1919-cu il sentyabrın 4-də imzaladığı 270 nömrəli sərəncamla tədris müəssisələrinin milliləşdirilməsindən sonra Azərbaycan birinci milli qadın gimnaziyasının direktoru Aleksey Dimitriyeviç Roqov və həmin gimnaziyanın təlimatçısı Olqa Semyonovna Sokolova azad edilmiş, bu vəzifələrə Petroqrada Ali Qadın Kursları tədris müəssisəsinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin bitirmiş Səlimə xanım Yaqubova və Xədicə xanım Ağayeva təsdiq edilmişlər. Bakı 2-ci qadın gimnaziyasının müəllimi Məryəm xanım Bayraməlibəyova irəli çəkilərək, Lənkəran qadın gimnaziyasının təlimatçısı vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

Arxivdə iyirminci yüzillikdə Azərbaycanın heç bir təhsil nazirinin kadr siyasətində təsadüf edilməyən bir hadisə ilə də rastlaşdıq: 1919-cu il sentyabr

ayının 18-də Rəşidxan Qaplanovun 354 nömrəli sərəncamı ilə Varsava Politeknik İnstitutunun tələbəsi Muxtar Qasımov Bakı Kommersiya Məktəbinin inspektoru vəzifəsi həvalə edilmişdir. Azərbaycanda təhsilin milli zəmin üzərində qurulmasını sürətləndirmək üçün yeni dərslərin hazırlanması ön plana çəkilirdi. Azərbaycan türkcəsində dərslərin yazılması və nəşr olunması məqsədilə nazirlik yanında xüsusi komissiya fəaliyyət göstərirdi. Komissiyanın təklifi ilə ana dilində hazırlanmış ən yaxşı dərslər vəsaitləri nazirlik tərəfindən mükafatlandırıldı.

Arxivdə saxlanılan bir sənəddən məlum olur ki, “Türk əlifbası” dərsliyinə görə Mahmudbəyov 7.402 manat 50 qəpik, “Əbədiyyət dərsləri” kitabına görə Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiq 7.964 manat 80 qəpik, “Tarix-təbim” dərsliyinə görə Cəmo bəy Cəbrayılbəyov 14.105 manat məbləğində qonorar almışlar.

1919-cu ildə dövlətin ümumi büdcəsindən təhsil sahəsinə 45 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Bu, hərbi Nazirlik və Dəniz Donanması üzrə büdcə xərclərindən (75 milyon) sonra ən çox məbləğ idi. Dövlətin təhsil islahatlarına ayırdığı böyük vəsait Bakı universitetinin açılmasına və yüz nəfər gəncin Avropa ölkələrinə ali təhsil almaşına göndərilməsinə maddi baza yaradırdı.

Bu da əlamətdardır ki, hökumətin hərbi işlər üçün nəzərdə tutduğu büdcə vəsaitinin bir hissəsi də üstəlİK təhsil sahəsinə ayrılmışdı. Beləliklə, ilk dəfə olaraq Cümhuriyyət dövründə milli hərbi təhsilin bünövrəsi yaradılmışdı. Gəncə hərbi məktəbinə daxil olmaq istəyən gənclər Azərbaycandan bütün bölgələrindən Maarif Nazirliyinə məktubla müraciət etmişlər. Nümunə üçün oxucuları arxivdə saxlanılan bir məktubla tanış etmək istəyirəm:

“Azərbaycan Xalq Maarifi Nazirinə
Cavanşir qəzasının Müsəlman Sarov kənd sakini
Mahmud Xanbudaqovdan
Ərizə

Sizdən çox xahiş edirəm ki, mənim adımla Gəncə hərbi məktəbinə daxil olmaq arzusunda olan çağırışçıların siyahısına salasınız.

Məlumat üçün bildirirəm ki, Bakı politeknik məktəbinin mexanika şöbəsini bitirmişəm.

7 yanvar, 1919-cu il” (6).

Bakıda Gəncə şəhərinə qatarla yollanan gənclərə gedişhaqqı pulsuz olmuşdur. Bu, rəsmi qaydada, başqa sözlə, Maarif Nazirinin Yollar Nazirinə hər bir müdavim barədə məktubu əsasında həyata keçirilmişdir. Məsələn:

Yollar Nazirinə

Sizdən xahiş edirəm ki, Gəncə hərbi məktəbinə daxil olmaq istəyən İslam Axundova Bakı stansiyasından Gəncə stansiyasına dəksiz pulsuz gediş üçün sərəncam verəsiniz.

*Xalq Maarif Naziri
13 yanvar 1919-cu il" (7).*

Gəncədəki hərbiyyə məktəbi Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə milli zabit kadrları hazırlayırdı. Bundan başqa Gəncədə hərbiiləşdirilmiş dömir yolu məktəbi də fəaliyyət göstərirdi. Bakıda istehkamçı və hərbi fəldşer məktəbləri açılmışdı.

Azərbaycanın hərbi naziri Səmədbəy Mehmandarovun 1919-cu il 22 yanvar tarixli əmri ilə Gəncə əsgər xəstəxanası nəzdində böyük fəldşer şagirdləri hazırlayan kurs, 1919-cu il 15 fevral tarixli əmri ilə isə bütün hərbi hissələrin nəzdində iki aylıq sanitari kursları açılmışdı. 1919-cu il 3 sentyabr tarixli əmr əsasında Şuşa hərbi fəldşer məktəbi fəaliyyətə başlamışdı. Şuşa hərbi məktəbi bilavasitə nazirliyin hərbi-tibb idarəsinin tabeliyində idi və ştat vahidləri hərbi Şuranın 1919-cu il avqustun 31-də keçirilmiş iclasında təsdiq olunmuşdu. Məktəbdə dərslər Azərbaycan türkcəsində aparılırdı.

1920-ci ilin yanvar ayında Azərbaycanda bütün hərbi məktəblərə müdavin hazırlayan xüsusi hərbi təmayüllü kadet korpusu təşkil olunmuşdu. Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan Ordusu üçün "Milli Azərbaycan marşı"nı bəstələmişdi.

Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində Azərbaycan Cumhuriyyəti vaxtında və Sovet hakimiyyəti illərində hərbi məktəblərdə çalışmış bir generalın "Zəhmət siyahısı" ("Əmək kitabçası" – T.Q.) ilə tanış oluram:

Familyası – Bəylərbəyov
Adı – Əlibəy
Atasının adı – Şahkərim

Əlibəy Şahkərim oğlu Bəylərbəyov 1895-ci ildə Lənkəran qəzasının Xil kəndində anadan olmuşdur. Lənkəran gimnaziyasını bitirdikdən sonra, 1915-ci ildə Tiflisdə hərbi məktəbə qəbul olmuşdur. Hərbi məktəbi praporşik rütəbi ilə başa vuraraq, birinci dünya müharibəsi cəbhələrində iştirak etmişdir. Ərzurum əməliyyatının həyata keçirilməsində əlahiddə xidmətinə görə rus ordusu Ali Baş Komandanlığı tərəfindən qızıl qələnlə mükafatlandırılmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə hərbi məktəbdə dərs deyən Əlibəy çox keçməmiş zabitlər hazırlayan məktəbin rəisi olmuşdur. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində, 1923-1924-cü ildə Azərbaycan SSR Daxili İşlər Komissarı vəzifəsinə irəli çəkilmiş, general-mayor rütəbi almışdır. Hazırda Masallı rayonunun Xil kənd məktəbi Əlibəy Bəylərbəyovun adını daşıyır.

1938-ci il yanvarın 2-də SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyasının qərarı ilə xalqımızın əyilməz oğlu Əlibəy Bəylərbəyov güllələnəndə qırx üç yaşında idi. Yeganə övladı – Şahkərim on beş yaşın içində idi. Respublika Sanitar Epidemiologiya İdarəsinin rəisi, Səhiyyə nazirinin müavini, tibb elmləri doktoru və professor 1990-cı ildə dünyasını dəyişmişdir.

Bu gün çoxları bilmir ki, Azərbaycan Respublikası Polis Akademiyasının birinci kurs müdavimləri arasında Azərbaycanın ilk daxili işlər komissarı, Cümhuriyyət dövrünün hərbiyyə müəllimi general Əlibəy Bəylərbəyov nəslinin gənc davamçısı Elvin Aftandil oğlu Bəylərbəyov da var...

Deyənlərə görə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Əlibəy Bəylərbəyovun müsavət ordusunun zabiti kimi bölgəviqlər tərəfindən həbsə alınmasının qarşısını Səmədbəy Mehmandarov alıbmış. Nəriman Nərimanov Leninə məktub yazaraq, S.Mehmandarovu Moskvağa göndərəndə məşhur general N.Nərimanovdan xahiş etmişdi ki, Əlibəy Bəylərbəyovdan muğayət olsun, ondən Azərbaycanda istifadə olunsun. Lakin Nəriman Nərimanov Azərbaycanı tərk edəndən sonra Əlibəy Bəylərbəyovə da münasibət dəyişilmişdir.

Azərbaycanın Cümhuriyyət hərbciləri 1924-cü ildən başlayaraq ordudan və polis orqanlarından uzaqlaşmışlar. 1926-cı ildə S.M.Kirovdan sonra daşnak Levon Mirzoyanın Azərbaycan rəhbərliyinə gətirilməsi yüzlərlə azərbaycan

türkünün həbsi ilə nəticələndi. Azərbaycan Cumhuriyyəti dövründə və eləcə də, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində xidmət göstərmiş 250 nəfər hərbi işgəncələrin qurbanı oldu. Levon Mirzoyanın göstərişi ilə ali mühəndis məktəblərində, Bakı Universitetində, dövlət müəssisələrində "təmizləmə" işi geniş vüsət aldı. Azərbaycan K/B/P MK-nın birinci katibi Levon Mirzoyan 1928-ci ildə Bakı Partiya Komitəsinin yığıncağında deyirdi: "Müsavatçılara qarşı savaşımızı şiddətləndirməliyik. Baş düşmənimizin "Müsavat" olduğunu bütün proletar sinfinə bildirməliyik".

Əli Bəylərbəyovun əmək kitabçasına yazılanlar həmin illərin siyasi mənzərəsini əks etdirir:

1921-ci il, iyun – hərbi məktəbin batalyon komandiri vəzifəsində təyin edilmişdir.

1922-ci il, iyun – Azərbaycan SSR Baş Milis İdarəsinin rəisi vəzifəsində təyin edilmişdir.

Şan-şöhrətli hərbi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutun plan-iqtisadiyyat fakültəsinə daxil olmuş, oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Əmək kitabçasına APİ-ni qurtarmaq barədə 40 N-li diplom əlavə edilmişdir.

Azərbaycan Balıq Trestində işləyən Ə.Bəylərbəyovun əmək kitabçasının bir vərəqinə də aldığı töhmət həkk olunmuşdur: "1932-ci il, 23 fevral. Azərbaycan Balıq Trestinin 5 sayılı iclas protokollundan çıxarış. İşdə səhlənkarlığa yol verdiyinə görə, plan şöbəsinin müdiri Əlibay Şahkərim oğlu Bəylərbəyova töhmət elan edilsin".

1933-cü il dekabr ayının 10-da Mir Cəfər Bağırov Azərbaycan K/B/P/Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçildikdən sonra Müsavat əsgərinin və generalının əzablarına son qoyulmuşdur. Əmək kitabçasında "töhmət"dən sonra yazılmış qeydlərə diqqət yetirin:

"1934-cü il, 28 sentyabr – Dövlət Plan Komitəsi Sənaye şöbəsinin müdiri Bəylərbəyovun aylıq məvacibi 500 manatdan 600 manata qaldırılıb.

1934-cü il, 16 oktyabr – Ə.Ş.Bəylərbəyov Dövlət Plan Komitəsi Sənaye İdarəsinin rəisi vəzifəsinə təyin edilib.

1935-ci il, 9 fevral – Səkkizinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayına hesabatın hazırlanmasında fəal işinə görə Ə.Ş.Bəylərbəyov yoldaşa təşəkkür elan edilmişdir".

Həmin illərdə keçmiş general partiya sıralarına qəbul edilmişdi.

1938-ci ildə Moskva "Üçlüyünün" çıxardığı hökmdəə deyilirdi: "Əlibay Bəylərbəyov burjuva millətçilərinin Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən antisovet terrorçuluq və təxribatçı-ziyankar təşkilatında iştirak etmişdir. 1933-cü ildən Dövlət Plan Komissiyası sistemində ziyanverici iş aparmışdır. SSRİ Partiya və Dövlət rəhbərlərinə qarşı terrorçuluq fəaliyyəti təbliğatında iştirak etmişdir".

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində Ə.Bəylərbəyovun bəraət sənədi də saxlanılır: "SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyasının 1956-cı il 28 noyabr tarixli qərarı ilə Bəylərbəyov Əlibay Şahkərim oğlu barəsində 1938-ci il 2 yanvar tarixli hökm işdə cinayət tərkibi olmadığına görə ləğv edilib".

Təəssüflər olsun ki, "qızıl qılınclı" görkəmli hərbi qırmızı cildli Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına düşməmişdir. 1982-ci ildə ASE-yin altıncı cildində Azərbaycan Cümhuriyyətinin hərbi naziri, Əlibay Bəylərbəyovun həmyerlisi və uzaq qohumu Səmədbəy Mehmandarova da bəhtan atılmışdır. Onun haqqdakı məqalədə (s.470) oxuyuruq: "1918-ci ildən hərbi nazir olmasına baxmayaraq, Müsavat hökumətinin xalqa zidd siyasətindən narazı idi". Yalan, ağ yalan!

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin muzeyindəki zəngin eksponatlar arasında Azərbaycanın Cümhuriyyət dövründəki Təhlükəsizlik naziri olmuş Nağı Şeyxzamanlı barədə materiallar da vardır. Nağı Şeyxzamanlının 1964-cü ildə Türkiyədə nəşr olunmuş "Xatirələr"ini filologiya elmləri doktoru, tədqiqatçı Cəlal Qasımov 1997-ci ildə yenidən çapa hazırlamışdı. "Qartal" nəşriyyatı tərəfindən oxuculara çatdırılmış kitabın 212-214-cü səhifələrində təhlükəsizlik nazirinin hərbi nazirin şəxsiyyətinə dair söylədiklərini oxucuların nəzərinə çatdırmaq yerinə düşər:

"Ağqvardiyaçı general Denikin 1919-cu ildə tez-tez müxtəlif hadisələr törədərək Cümhuriyyətimizi hədələyirdi. Dövlətimiz və xalqımız bunların hədələrinə əhəmiyyət vermirdi. Bir ziyafət zamanı general Denikinin hədələrindən söz açılmışdır". Ziyafətdə olanların hamısı öz fikrini bildirmək üçün Cümhuriyyətimizin hərbi naziri general Mehmandarlıya baxırlar. Polad iradəli, 75 yaşlı qoca aslan ayağa qalxaraq ətrafına göz gəzdirir və sözsəzə başlayır: "Əziz övladlarım, general Denikin nə manası var, nə qiyməti. Denikin mənə rus millətindən, çarından və ordusundan yaxşı tanıyır. Və yenə çox yaxşı bilir ki, mənim komandanlıq etdiyim rus orduları daima rus ordularından üstün

olmuşdur. Evladlarım, mən bütün gəncliyimi və enerjimi rus ordusuna sərf etdim. Nə xoşbəxt insanam ki, bu ixtiyar yaşında millətimin milli ordusuna qurmaq mənə nəsib oldu. Qurduğumuz ordumuza komandanlıq etməkdəyəm. Mənim komandanlıq etdiyim ordunun üzərinə Denikin casarət edib gəlməz”.

Azərbaycanın ilk Milli Təhlükəsizlik Naziri Nağı Şeyxzamanlının xatirələrindən məlum olur ki, Azərbaycanı hədələrinin bir nəticə vermədiyini görən general Denikin General Səmədbay Mehmandarovla danışıq aparmaq üçün nümayəndə heyəti göndərmiş. Hərbi nazirliyin binasında danışıq zamanı bir bomba partladılmış, Səmədbay ilə birlikdə iki nəfər, Denikin polkovnikinin avtomobili zədə almışdır. Partlayışı törədənlər bolşeviklər partiyasının üzvləri iki rus əsgəri imiş.

Adıçəkilən kitabın 214-cü səhifəsində bütün ömrü boyu islam həyat tərziyi yaşadan qocaman general haqqında oxuyuruq: *“Hərbi nazirimiz Mehmandarlı Cümhuriyyətimizin ildönümündə Gəncə şəhərindəki korpus komandanlığına teleqraf vuraraq “Təltif olunmağa layiq zabitlərin siyahısını hazırlayın, gəlinəm” – xəbər vermişdi.*

Teleqraftan bir neçə gün sonra o, gəlir və siyahını nəzərdən keçirir. Siyahıda yüzbaşı Süleyman Mehmandarlı da vardı. General bunu görüb soruşur: *“Bu, mənim qardaşım oğlu Süleymandırımı?”* Onun olduğunu söyləyirlər. Süleymanın adı siyahıdan çıxarılır.

Səməd bəy Mehmandarovun qardaşı oğlu milli ordumuzun zabiti idi. Generalın yaxın qohumu, çar ordusunun keçmiş zabiti olmuş Şahverdi xan Mehmandarlı general ilə görüşündə *“Dayı, polkovnik də oldum, ancaq mənə alay verilmədi. Nə zaman alay komandanı olacağam?” – soruşmuşdu. Mehmandarlı cavabında: “Səbəbini bilmirsənmi? Nə zaman içkini tərgidərsən, o zaman da alay alarsan” – demişdi”.*

Azərbaycanın ilk Milli Təhlükəsizlik Nazirinin xatirələrindən bu qənaətə gəliрсən ki, əgər Səmədbəy Mehmandarovun məxvi əmrlərinə əməl olunsaydı, Türkiyədən gəlmiş zabitlər və “sapı özümüzə olan” hərbiçilər bolşeviklərə satılmasaydılar, XI ordu Azərbaycan sərhədlərini yarib Bakıya daxil ola bilməzdi. Kitabın *“Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutunun səbəbləri”* fəslindən bəzi məqamları oxucuların müzakirəsinə verməyi özümə borc bilirəm.

Nağı Şeyxzamanlı yazır: *“1920-ci il aprelin 27-də Moskvadan əmri ilə Qızıl Ordu ölkəmizə soxularaq respublikamızı işğal etdi və Milli hökumətimizi devirdi. Biz mühacirlər hər il bu məlum günü anaraq lənətləyirik. Bu*

işğalın səbəbləri az-çox söylənilmiş və yazılmışdır. Sizə şahidi olduğum və o qara günün mətbuatımızda işıqlandırılmayan tərəflərini açıqlamağa çalışacağam. Məni yaxşı anlamaq üçün Kazım Qarabəkir Paşanın 1400 səhifəlik xatirəsini oxumuş olsanız göstərəcəyimiz səbəblərin kökünü və təfəsilatını orada görə bilərsiniz. Yəni o əsərdə nə qədər avantürist insanların özlərini Ankarə nümayəndəsi olduğunu deyib Azərbaycan xalqının içərisində yerləşdiklərini, Moskvadan külli miqdarda pul alaraq çöpləndiklərini oxuya bilərsiniz. Bu xarici nümayəndələrin törətdikləri fitnə-fəsadlar və təbliğatlar nəticəsində Azərbaycan xalqı anlamışdır ki, törədilən bu pis əməllərdən Ankarə hökuməti xəbərsizdir. Bu pis əməllərə birbaşa yalançı nümayəndələr cavabdeh idilər. Bir neçə hadisəni qeyd etmək istəyirəm. Əli Çətinqaya avantüristlərdən Nail bəyə sual verir: *“Azərbaycan hökumətini yıxmaqda məqsədiniz nə idi? Bu işləri kimin hesabına gördünüz?”*

Nail bəy susaraq cavab verməmişdir. O, əməlinə görə cəzalanaraq edam edildi. Azərbaycan hökuməti Türkiyədən gələn zabitləri orduya qəbul etməyi qərara aldı. Gələnlər parlamentin mühafizə alayına daxil olurlar. Bizə sonradan məlum oldu ki, onlar Azərbaycan hökuməti tərəfindən aldıkları maaşdan bir neçə dəfə çox pulu da yalançı nümayəndələrdən alırlarmış.

Hökumətimiz işğal ərafəsində ən son olaraq belə bir qərar verir: hökumət təcili olaraq Bakıdan Gəncəyə çəkiləcək və Qızıl Ordu ilə müharibəyə Gəncədən başlanacaq. Bunun təmin edilməsi üçün maddi vəsaitə ehtiyac var idi. Təcili olaraq Azərbaycan Dövlət Mərkəzi Bankın Gəncə şöbəsinə 100 milyon manat göndərilməsi əmrini verir. Pullar sandıqlara qablaşdırılır və vəğzala aparılaraq vəqonlara yüklənir. Qatar hərəkət edən anda parlamentin mühafizə alayından qısa boylu Türkiyəli zabit olan Xəlil Əli-Altını nəfər silahlı dəstə ilə vəğzala gələrək qatarnı hərəkətinə mane olur. Hökumətimizin içərisində çox məşum rol oynamış Məmmədhasən Hacınski gizli olaraq Moskvə casusları ilə görüşərək Milli hökumətimizin və xalqımızın əleyhinə çalışmışdır.

İkinci başlanılmaz şəxs hərbi nazir general Əliəğa Şıxlinskiidir. Birinci dünya müharibəsində rus ordusunun baş topçu müfəttişi olaraq şöhrət qazanan general yalançı nümayəndə olan Xəlil paşa tərəfindən aldadılaraq səfəliyyənin və sədəvləhlyünün qurbanı olmuşdur. Qızıl Ordu sərhəddimizdə dayandığı zaman hökumətimiz Quba valisinə sərhəddəki dəmir yolu relslərinin bir kilometrə qədər sökülməsi əmrini verir. Vali ertəsi günü əmri yerinə

yetirir. Ancaq bu dəfə yalnız nümayəndə olan Xəlil bəy general Şıxlinski ilə görüşərək, təlaşla "Paşam, hökumət sərhəddəki dəmir yolu relslərini sökürmüşdür. Qızıl Ordu Anadoluya gedə bilməyəcəkdir və nəticədə kömək gecikəcəkdir. Xahiş edirəm, təcili tədbir görür" – deyir. General onun sözlünə aldanaraq əmr edir və relslər təzadən yerinə taxılır. Aprelin 27-də Qızıl Ordu Bakıya girir və hər tərəfdə mühüm dövlət məntəqələrini işğal edir. İlk tədbir olaraq mühafizə alayının adını dəyişib yardım alayı qoyurlar. İki gün sonra, yəni işğalın üçüncü günü alay mühasirəyə alınır və sıravlərin əllərindən silahlarını alaraq, özlərinə də "Marş, marş evinizə" deyərək, qovurlar. Alayın ələ keçən zabitləri isə güllələnirlər. Ələ keçməyənlər isə bir müddət gizləndikdən sonra canlarını qurtararaq hərsi bir tərəfə dağılırlar. Artıq bolşeviklərə görə bu avantüristlərin vəzifələri bitmiş hesab olunurdu".

Nağı Şeyxzamanlı Azərbaycan hökumətinin başçısı və maarif naziri haqqında belə yazır: "Mərhum Nəsim bəyin xarakterində əsl təhsil görmüş Azərbaycan ziyalılarındakı az olan bir keyfiyyət vardı. O, ədəbi türkcədə mükəmməl yazır və danışdı. Vaxtilə Gəncədə açılan ruhaniyyət mədrəsəsinin müəllimlərindən olmuşdur. Eyni zamanda Gəncədə türkcə kitabları ilə məşhur olan kitabxana təsis edən Nəsim bəy daha sonra ali təhsilini Odessa Universitetinin hüquq fakültəsində almışdır. O, İsmayıl Qasıralının qızı Şəfiqə xanımın evlənərək bir müddət Baxçasarayda yaşamış və "Tərcümən" qəzetində çalışmışdır. O, qəzetçilikdən başqa "Təslim" adlı bir roman da yazmışdır. Romanın mövzusu əski üsullu məktəb müəlliminin üsul-cədid müəllimi tərəfindən məğlub edilməsi təşkil edir..."

Nəsim bəy Yusifbəyli, Azərbaycan Cumhuriyyəti hökumətində 1918-ci il may ayının 28-dən 1919-cu ilin martına kimi ilk maarif naziri, 1919-cu ilin martından 1920-ci ilin martına kimi Baş Nazir, eləcə də Daxili İşlər Naziri (16 iyun 1919 – 22 dekabr 1919) işləmişdir. 1920-ci ildə Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycan tutulduqdan və kommunist rejimi qurulduqdan sonra Nəsim bəy ona qarşı olan təqiblərdən yaxa qurtarmaq məqsədi ilə mühasirətə getmək üçün Bakını tərk etmiş, Gürcüstan istiqamətinə gedərkən 31 may 1920-ci ildə 39 yaşında müəmmalı şəkildə qatıl yətimmişdir.

Yazıçı-jurnalist, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının fəxri doktoru Əhməd İsayev "Gəncə və gəncəlilər" kitabında istiqlal şəhidinin

Türkiyədə yaşayan qızı Zəhra ilə görüşündən söhbət açaraq belə yazır: "Həkimiyət bolşeviklərə təhvil verilmişdi. Arzuları boş çıxan baş nazir ilə həmin gecə dövlət sənədlərini qoşa çamadana yığaraq, iki nəfər mühafizəçi ilə yolda düşdü. Yevlax-Kürdəmir arası yolda iri çamadanlara gözü düşən quldur dəstəsi arxadan onları güllə ilə vurub Kürə atr".

Əhməd İsayev Nəsim bəyin yaxınları barədə də maraqlı məlumat toplamışdır. Kitabda oxuyuruq: "Nəsim bəyin babası Usuf bəy Cavad xanın dostu, yoldaşı idi. Usuf bəy dünya görmüş savadlı, səriştəli adam idi. Hələ o zaman Cavad xanın dəftərxanasında rus dilində məktəb açılıb. Ömrü boyu çalışıb ki, həmvətənləri elmi, təhsilli olsunlar. Bu işiq, bu nur onların bütün nəslinə şəfqət saçılıb.

Nəsim bəygil üç qardaş idilər. Böyüyü Həmid bəy hələ ötan əsrin (on doqquzuncu əsrin – T.Q.) sonunda Gəncədə ilk ictimai kitabxana açılıb, kitab mağazası düzəldilib. Sözlünü şax deyən adam idi. Dəfələrlə təqiblərə maruz qalıb, repressiya qurbanı olub. Digər qardaşı Eyyub bəy də dövrünün tanınan ziyalılarından idi. Azərbaycan Milli Ordusunun zabiti olub. Elə buna görə də sonralar ömrünün çoxu Sibirdə keçib (7; 8).

Nəsim bəy Yusifbəyindən sonra Azərbaycan hökumətinin maarif və dini etiqad nazirləri Rəşidxan Qaplanov, Həmidbəy Şahtaxtinski və Nurmomədbəy Şahsuvarov olmuşlar.

Rəşidxan Zavid oğlu Qaplanov haqqında Azərbaycan dövrü mətbuatında ilk dəfə məsilsiz istedad sahibi mərhum alim-tədqiqatçı Mövsüm Əliyev məqalə ilə çıxış etmişdir. Onun 1990-cı il avqust ayında "Odlar yurdu" qəzetinin 15-ci sayında dərc olunmuş "Rəşidxan Qaplanov" yazısından oxucular Azərbaycan Cumhuriyyətinin ikinci maarif naziri barədə zəngin bilik əldə etmişlər.

R.Z.Qaplanov 1885-cü ildə Dağıstanın Xasavayurd qəzasının Ağsay kəndində anadan olmuşdur. Milliyətçə kumikdir. 1910-cu ildə Parisdəki Sorbonna Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. 1913-cü ildə İstanbul Universitetində dərş demişdir. Sonra Vladıqafqaza qayıtmış, şəhər dairə məhkəməsinə andlı müvəkkil müavin vəzifəsində çalışmışdır. Rusiyada fevral inqilabından sonra Şimali Qafqazda yaranmış Çərkəz-Dağıstan və Dağıqlar Respublikası hökumətlərində müxtəlif nazir vəzifələrini icra etmişdir. O, 1919-cu ilin əvvəllərində Bakıya köçmüşdür.

Azərbaycanın maarif və dini etiqad naziri vəzifəsində R.Qaplanov çoxğun fəaliyyət göstərmişdir. Onun rəhbərliyi ilə Bakıda, Azərbaycanın bir çox

şəhərlərində yeni məktəblər açılmışdır. İbtidai məktəblərin müəllimlərlə olan ehtiyacını təmin etmək üçün Bakı, Gəncə, Şəki, Şuşa və s. yerlərdə kurslar fəaliyyəyə başlamışdır. Bakıda darülmüəllimin və darülmüəllimat, Şəkiddə darülmüəllimin açılmışdır. Ağdam, Şuşa və Zaqatala şəhərlərində darülmüəllimlərin açılmasına hazırlıq işlərinə başlanılmışdır.

Rəşidxan Qaplanov nazir vəzifəsini icra etməklə yanaşı, Bakı Dövlət Universitetinin tarix-filologiya fakültəsində "Osmanlı ədəbiyyatı tarixindən" dərslər demişdir.

Azərbaycanın rus ordusu tərəfindən işğalından sonra, 1920-ci ilin iyun ayında R.Qaplanov həbs olunmuş, əvvəlcə Vladiqafqaza, sonra isə Moskvaya göndərilmişdir. O, Moskvada Şərq xalqları universitetində "Osmanlı tarixi"ndən dərslər demişdir. 1937-ci ildə görkəmli maarifçi, alim və ictimai xadim inqilabdan qabaq "Əhrar" partiyasının üzvü olduğu bəhanəsilə həbs edilərək güllələnmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin üçüncü təhsil naziri Həmidbəy Şahtaxtinskiyədir. O, Nəsim bəy Yusifbəylinin 1919-cu il dekabrın 22-də təşkil etdiyi ikinci hökumət kabinetində maarif və dini etiqad naziri təyin olunmuşdur.

Həmidbəy Ağ Xəlil oğlu Şahtaxtinski 1880-ci il mart ayının 12-də Azərbaycanın Naxçıvan qəzasının Şahtaxtı kəndində anadan olmuşdur. Orta təhsilini Naxçıvan gimnaziyasında başa vurduqdan sonra o, İrəvan müəllimlər seminarıyasında oxumuş, orada "Müsləman xeyriyyə cəmiyyəti"nin üzvü seçilmişdir.

Həmidbəy Şahtaxtinski 1912-ci ildə Odessada Novorossiyski Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Tələbəlik illərində həmin universitetdə yaradılmış "Azərbaycan həmyerlilər təşkilatı"nın başçılarından biri olmuşdur. Odessadan Gəncə şəhərinə qayıdan H.Şahtaxtinski 1914-cü ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının xalq məktəbləri inspektoru vəzifəsində çalışmışdır. Sonra iki ilə yaxın Gəncə dairə məhkəməsinə andçı-müvəkkil kimi köməkçisi olmuşdur. O, Bakıya köçdükdən sonra da bu vəzifədə çalışmışdır.

Həmidbəy Şahtaxtinski 1917-ci il fevral inqilabından sonra siyasi fəaliyyətini genişləndirmişdir. Həmin il "İttihad" partiyasına daxil olmuşdur. 1917-ci il avqustun 29-dan Cənubi Qafqaz Təhsil İdarəsi üzrə komissar vəzifəsində işləmişdir. 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Cümhuriyyəti elan olunandan sonra H.Şahtaxtinski Azərbaycan hökumətində həmin il iyun ayının 17-dən 1919-cu il aprelin 14-dək maarif nazirinin müavini vəzifəsində fəaliyyət göstərmiş və sonra nazir təyin edilmişdir.

Azərbaycan Milli Şurasının üzvü, Azərbaycan Parlamentinin deputatı olmuş Həmidbəy Şahtaxtinski Azərbaycan Sovet hakimiyyəti dövründə də maarifçilik fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, Bakı Dövlət Universitetində dərslər demiş, professor adı almışdır. 1928-ci ildə Tiflisdəki Zaqafqaziya Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. 1940-cı ildə Bakı Xalq Maarif Şöbəsi nəzdindəki ikillik müəllimlər institutunda və Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda işləmişdir. Dərin biliyə malik görkəmli pedaqoq və ictimai xadim yeni Azərbaycan əlifbasının yaradılmasında yaxından iştirak etmiş, Azərbaycan türkcəsində elmi terminologiya lüğətlərinin hazırlanmasında, ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslərin yazılmasında gərgin əmək sərf etmişdir. Həmidbəy Şahtaxtinski 1941-ci ildə həbsə alınmış, keçmiş "İttihad" partiyasının üzvü olduğu bəhanəsilə Azərbaycandan sürgün olunmuş, 1944-cü il fevralın 3-də Arxangelsk vilayətində 64 yaşında həlak olmuşdur.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətində dördüncü və sonuncu maarif və dini etiqad naziri vəzifəsində Nurməmməd bəy Şahsuvarov olmuşdur.

Şahsuvarov Nurməmməd bəy Ədilxan oğlu 1883-cü ildə Zəngəzur qəzasının Minkənd kəndində (indiki Laçın rayonunun eyni adlı kəndində – T.Q.) anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilini kənd məktəbində almış, 1889 – 1903-cü illərdə Qori müəllimlər seminarıyasında oxumuşdur. N.Şahsuvarov bir müddət Gəncədə rus dili müəllimi işləmiş, sonra Tiflis Aleksandr Müəllimlər İnstitutuna daxil olmuş və oranı 1912-ci ildə bitirmişdir. O, həmin il Kiyev universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunmuş və bu ali məktəbi 1915-ci ildə eksterin yolu ilə bitirmişdir. Elə həmin il Dağıstan vilayəti xalq təhsili üzrə Teymurxanşura (indiki Buynaks) şəhərinə inspektor təyin edilmişdir.

N.Şahsuvarov Rusiyada fevral inqilabından sonra siyasi fəaliyyət meydana atılmış, 1918-ci ilin yayında Şimali Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkatı nəticəsində yaradılmış Dağıl Respublikasının xalq maarifi naziri təyin olunmuşdur.

"İttihad" partiyasının üzvü olan N.Şahsuvarov Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasında fəal iştirak etmiş, Cümhuriyyətin birinci hökumət kabinetində maarif nazirinin müavini, beşinci hökumət kabinetində nazir vəzifəsində fəaliyyət göstərmişdir.

1920-ci ildə Aprel inqilabından sonra N.Şahsuvarov Azərbaycan SSR xalq maarif komissiyasında müavin vəzifəsində çalışmışdır. Sonralar Bakı Dövlət Universitetində rus dili kafedrasının müdiri, Azərbaycan Neft

İnstitutunda rus dili müəllimi olmuşdur. 1940-cı ildə görkəmli maarif xadimi "İttihad" partiyasının üzvü kimi Moskva üçlüyü tərəfindən həbsə alınmış və Krasnodar diyarına sürgün edilmişdir.

Teyyub Qurban gənclərlə Yasamal Qəbiristanlığında Azərbaycan Cumhuriyyətinin maarif naziri olmuş Nurməmməd bəy Şahsuvarovun qəbrini ziyarət edərken

Yasamal Qəbiristanlığında Azərbaycan Cumhuriyyətinin maarif naziri olmuş Nurməmməd bəy Şahsuvarovun məzarı

1943-cü ildə sürgündən Bakıya qayıdan Nurməmməd Şahsuvarov Azərbaycan K/B/P MK-nin birinci katibi Mir Cəfər Bağrovun razılığı ilə əvvəlcə Kirovabad Pedaqoji İnstitutunda, sonra da Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunda rus dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Azərbaycan İstiqlal dövrünün təhsil naziri 1958-ci il avqust ayının 11-də 67 yaşında vəfat etmişdir.

Arxiv sənədləri bir danılmaz həqiqəti də üzə çıxarır: Azərbaycan Cumhuriyyəti hökuməti təhsil islahatlarını həyata keçirərkən, Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətlərinin və ilk növbədə Şərqi ən böyük maarifpərvər milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ənənələrinə sadiq qalmışdır. Vaxtilə H.Z. Tağıyevin qız məktəbini bitirmiş ziyalı qadınlar Azərbaycan Cumhuriyyəti dövründə maarif nazirliyi şəbəkəsində çalışmışlar. Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ilk dəfə olaraq məhz Cumhuriyyət zamanı qadınların təhsil alması islami həyat tərzinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Cumhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Əsrimizin Söyavuşu" əsərində yazır: "Təhsil-tərbiyə təşkilatına ayrı bir təzəlik verilmişdi. Məmləkəti irfanın nuruyla işıqlandırmaq üçün ciddiyyətlə işə başlanmışdı. Ümumi təhsilin həyata keçirilməsi əsas tutularaq, bunu təmin üçün bir tərəfdən məktəblər açılır, digər tərəfdən yeni qurulmuş erkəklər və qızlar universitetləri vasitəsilə öyrətmənlər hazırlanırdı. İbtidai məktəblərin çoxalmasına xidmət etmək üçün xüsusi şəkildə İstanbuldan öyrətmənlər gətirilmişdi. Bundan başqa, xüsusi olaraq hər bir qəza mərkəzində öyrətmənlər kursu açılmışdı. Maarif nəşriyyatı işində qadınların tərbiyəsi də kişilərlə bərabər tutulurdu. Mövcud rus gimnaziya-liseylərindən biri tamamilə milliləşdirilmiş, bir çox qız ibtidai məktəbləri açılmış, hamısı da qızlarla dolmuşdu.

Məktəb yaşından böyük vətəndaşlar da unudulmamışdı. Bunnan üçün gecə kursları açılmışdı. Bu xüsusda qadınlar da unudulmayaraq, onlara fərdi gündüz kursları açılmış və cəmiyyətlə ilgili dərslər tərtib edilmişdi. Azərbaycan gəncliyini elm və texnika əsrinə hazırlamaq üçün Bakı Universiteti açılmışdı. Bundan başqa, yüzə yaxın tələbə müxtəlif texniki sahələrdə təhsil almaq üçün dövlət məsrafi ilə Avropanın universitetlərinə və digər yüksək məktəblərinə göndərilmiş, bir o qədər də tələbənini İstanbula yollanması qərar alınmışdı" (7).

Böyük öndərin yazdıqları arxiv qovluqlarında öz müfəssəl əksini tapmışdır. 1919-cu il sentyabr ayının 1-də Azərbaycan Parlamentininin

S.M.Qənzadənin sədrliyi ilə keçən səhər iclasında təhsil sahəsinə dair üç məsələ müzakirə olunmuşdur: Dövlət Universitetinin açılması barədə; xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almaq üçün gənclərin göndərilməsinə dair və türk dilində (azərbaycanca – T.Q.) kitabların alınmasına 1 milyon manat vəsait ayrılması haqqında.

Universitet, kommersiya məktəbinin (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) binasında yerləşirdi. Universitetin rektoru tanınmış tibb alimi və cərrah Vasili İvanoviç Razumovski idi. Tarix-filologiya fakültəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və xalq maarif naziri Rəşidxan Qaplanov Osmanlı ədəbiyyatından, Məhəmmədəğa Şahtaxtinski Azərbaycan qrammatikasıdan dərslər deyirdilər. İlk tədris ilində ilk ali məktəbdə 1094 tələbə təhsil alırdı. 1919-cu ilin noyabr ayında universitet rəhbərliyi tələbələrin ehtiyaclarını nəzərə alaraq, hökumətə aşağıdakı məktubla müraciət etmişdi:

“Universitetin idarə heyəti Sizdən xahiş edir ki, daxili işlər nazirliyinin şəhər binasını (keçmiş hərbi xəstəxana) tələbə yataqxanası kimi istifadə etmək üçün Bakı Universitetinin sərəncamına verəsiniz. Belə ki, yeni açılmış ali məktəbə daxil olmaq məqsədilə Bakıya gələn abituriyentləri yerləşdirmək üçün imkanımız yoxdur. Tələbə yataqxanasının təşkili universitetin akademik həyatının düzgün qurulmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir”.

Hökumət Universitet rəhbərliyinin xahişinə dərhal müsbət cavab vermişdir. Bakının mərkəzindəki Mağazin (indiki Süleyman Rüstəm küçəsi) və 2-ci Qanlıtəpə (indiki Mikayıl Rəfilov küçəsi) tinindəki üçmərtəbəli bina Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən gəlmiş gənclərin yaşayış yerinə çevrilmişdir. Universitetin onilliyi ərəfəsində bu təhsil ocağı 1929-cu ildə ləğv ediləndə, yataqxanası da bağlanmışdır. Həmin vaxtdan bu günədək burada yarımcı məktəb fəaliyyət göstərir. Bu günlərdə tarixi bir binada yerləşən təhsil ocağına baş çəkdim. Beş yüz nəfər şagirdi qoynuna almış bu qeyri-adi məktəbin sinif otaqlarını dolaşdıqca qəlbimi qürur hissi bürüdü: Avropa standartlarına cavab verən müasir təhsil ocağının səksən yaşı tamam olacaqdı...

Azərbaycanda heç bir vaxt (elə indinin özündə də) təhsil nazirliyi 1918–1920-ci illərdə olduğu qədər geniş səlahiyyətlərə malik olmamışdır. Qorri müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsi təhsil nazirliyinin

sərəncamında idi. Hətta Mayılov qardaşlarının teatrı (indiki M.F.Axundov adına Milli Opera və Balet Teatrı) nazirliyin tabeliyindəydi. Dövlət teatrına dair məsələlərə nazirlikdə baxılırdı. Arxivdə rastlaşdığımız bir sənədə oxucuların tanış etmək istəyirəm.

1919-cu il aprel ayının 27-də tərtib edilmiş və başqaları ilə yanaşı Üzeyir bəy və Zülfüqar bəy Hacıbəyovlara göndərilmiş məktubda oxuyuruq:

“Sizdən xahiş edirik ki, bu il aprelin 28-də axşam saat 7-də Dövlət teatrı işləri üzrə komissiyasının iclasında iştirak etmək üçün Xalq maarif Nazirliyinə təşrif gətirəsiniz.

Nazirliyin söhbə rəisi”.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bu əsnə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov tərəfindən davam etdirilmişdir. Belə ki, onun göstərişləri ilə Azərbaycanda dövlət arxivini təhsil nazirliyinin nəzdində yaradılmışdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı “Azərbaycan” qəzeti də xalq maarifi nazirliyinin tabeliyində olmuşdur. Qəzet səhifələrində təhsilə dair materialların tam genişliyi ilə dərc olunmasının bir səbəbi də bununla izah edilə bilər.

Qəzetin 1919-cu il iyul-dekabr aylarında çıxan nömrələrini nəzərdən keçiririk. İyulun 23-də qəzet oxuculara bildirir ki, Bakıda vükalə (vəkillər) şurasının qərarı ilə korlar məktəbi açılacaqdır. “Tələbələr haqqında” sərlövhəli xəbərdə isə oxuyuruq: *“Maarif nəzarəti 100 nəfər tələbani xərəcə göndərəcəkdir. Hər tələbəyə 36.000 manat xərclənəcək və 5.000 manat yol pulu hesablanıb. Cəmi 4.100.000 manat edir”.*

Qəzetin 31 iyul tarixli sayında “Tələbələrin nəzərinə” elanından bəlli olur ki, İsvetçərəyə 51 nəfər, Fransaya 13 nəfər, Türkiyəyə 4 nəfər, İtaliyaya 1 nəfər, Rusiyaya 17 nəfər, İngiltərəyə 3 nəfər, Almaniya 2 nəfər gönc göndəriləcəkdir.

“Azərbaycan” qəzeti səhifələrindəki materiallar və eləcə də arxiv sənədləri göstərir ki, əcnəbi ölkələrə təhsil almağa göndəriləcək tələbələrin qəbul etdiyi şərtlər H.Z. Tağıyev tərəfindən təsdiq olunmuş maddələrin əsasında hazırlanmışdır. Nağı Şeyxzamanlının xatirələrində oxuyuruq (Bax: “Qartal” nəşriyyatı, 1997, s.269-271): *Hacı Zeynalabdin qəzetlər vasitəsilə Qafqaz türklərinə bu məzmununda bir elan verir: Nə qədər lisey bitirmiş və ali*

təhsillərini almağa maddi imkanı olmayan tələbə varsa aşağıdakı şərtlərlə ali təhsillərini davam etdirə bilərlər:

1. Hər tələbəyə təhsil müddəti ərzində 50 manat veriləcəkdir. Yay tətilində Qafqaza gəliş-gediş xərcləri də ayrıca ödəniləcəkdir.

2. Tələbə ali təhsilini bitirdikdən sonra mütləq vətəninə dönərək öz ölkəsinə xidmət edəcəkdir.

3. Tələbə qeyri-türklə evlənməyəcəkdir.

4. Tələbə təhsilini bitirib həyata atıldıqdan sonra təhsil müddəti ərzində Hacı Zeynalabdindən aldığı Xeyriyyə Cəmiyyətinə birdəfəlik və yaxud da hissə-hissə ödəyəcəkdir”.

Bir il Avropanın müxtəlif şəhərlərində təhsil alıb, yay tətilinə gələn tələbələr Hacıni ziyarət edirlər. Hacı onların hal-əhvalını xəbər aldıqdan sonra, bir şikayətləri olub-olmadığını soruşur.

Hamısı vəziyyətlərindən razı olduğunu bildirdikləri halda yalnız bir nəfəri: “Hacı əfəndi Siz bizdən qeyri-türk ilə evlənməyəcəyimizə dair imza aldınız. Amma, ölkəmizdəki məktəblərdə təhsil alan türk qızı yoxdur. Onda ziyalı və təhsilli bir kimsənin cahil bir qızla evlənməsi bilmirəm nə dərəcədə düzgündür?” sualını verir. Tələbənin bu sualı Hacıni elə bir yuxudan oyadır. O “Övladlarım, çox doğru söyləyirsiniz, əmin olun ki, bu nöqsanımızı da aradan qaldıracağam” deyir. Ertəsi gün Qafqazda nəşr olunan bütün qəzetlərdə Hacıni aşağıdakı məzmununda bir elanı çıxır:

“Qafqaz türklərinin 7-8 yaşları arasındakı qız uşaqlarını aşağıdakı şərtlərlə internat məktəbinə qəbul edirəm. Bu qız uşaqları on il təhsil aldıqdan sonra öz qızlarını kimi onları evləndirib gələcək həyatlarını təmin edəcəyəm. İmza: Hacı Zeynalabdin”.

Azərbaycan parlamentinin xüsusi dövlət komissiyası H.Z. Tağıyevin maddələrini redaktə etmiş, “tələbə qeyri-türklə evlənməyəcəkdir” maddəsini isə ixtisara salmışdır.

Yeri gəlmişkən, H.Z. Tağıyevin hər bir tələbəyə ayırdığı vəsait öz zamanına görə daha çox idi. Nəriman Nərimanovun “Borc iltizamı”nda oxuyuruq:

“1902-ci il iyunun 27-də mən, aşağıda İmza edən kollec katibi Nəriman Nərimanov bu iltizamı fəxri vətəndəş Hacı Zeynalabdin Tağıyevə verirəm, ondan ötrü ki, o – Tağıyev ali məktəbdə təhsilini davam etdirmək üçün mənə beş il ərzində, birinci iki ilin hərəsində 360 manat verir, bu da cəmi iki min iki yüz səksən (2280) manat edir və mən elmlər kursunu başa çatdırdandan

sonra bu məbləği tamamilə ona, Tağıyevə qaytaracağıma söz verirəm. Bu barədə imza atıram.

İmza: Nəriman Nərimanov”.

Nəriman Nərimanov H.Z. Tağıyevin himayəsi ilə 1902-ci ildə Odessa Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdu.

Xalqımızın digər bir görkəmli dövlət xadimi – Əziz Əliyev 1951-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini vəzifəsində işləyərkən H.Z. Tağıyevin yaxşılığından dəst-xəttilə yazdığı tərcümeyi-halında bunları xatırlayırdı: “1917-ci ildə bütün fənnlərdən “5” qiymət almağa gimnaziyanı qızıl medalla bitirdim. Təhsili davam etdirmək üçün vəsaitin olmadığına görə, maddi yardım üçün o vaxt Bakı milyoneri Tağıyevə müraciət etdim. O, mənə 300 manat miqdarında pul göndərdi. Bu pulun bir hissəsinə anam üçün ərzəq aldım. Qalan hissəsini isə özümlə götürüb Petroqrada getdim. Attestat müsabiqəsi yolu ilə Hərbi-Tibb Akademiyasına daxil oldum”.

... O zaman, 1919-cu ildə soydaşlarımızın əcnəbi ölkələrə ali təhsil almağa göndərilməsi Azərbaycan həyatında əlamətdar bir hadisəyə çevrilmişdi. Bu, hamıdan çox maarifpərvər millət atası H.Z. Tağıyevi məmnun edirdi. Onun bütün var-dövləti, zavodları, mədənləri, fabrikləri və baliq vəşəqələri, maliyyə vəsaitləri... Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi bazasına çevrilmişdi. Cümhuriyyətin ali qonaqlarını öz evində (indiki Azərbaycan tarix muzeyi binası – T.Q.) qarşılayan millət atası doxsan altı yaşını adlasa da, müsafirliyin gözünə qıvrıq və gümrəh bir cəngavər kimi görünürdü.

“Azərbaycan” qəzeti səhifələrində tələbələr barədə verilmiş materialları qırq doqquz yaşlı Nəriman Nərimanov Həştərxanda, iyirmi iki yaşlı Əziz Əliyev Naxçıvanın Şərur rayonunda həvəslə oxuyurdular.

“Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 9 dekabr tarixli sayındakı “Müsəlman tələbələrini xarici ölkələrə göndərilməsi” yazısından bəlli olur ki, hökumət bu tədbiri mütəşəkkil həyata keçirmək məqsədilə tələbələrini nümayəndələrindən ibarət təşkilat yaratmışdır. Təşkilat bürosunun sədri Teymur Aslanov maarif nazirliyinin nümayəndəsi Şahtaxtinski ilə birlikdə lazımı yol vəsiqələri almaq üçün Tiflis və Batum şəhərlərində olmuşlar.

Qəzetin 1919-cu il 12 dekabr sayındakı “Tələbələrini yığıncağı” sərəlvhəli xəbərdən öyrənirik ki, tələbə bürosunun qərarı ilə xaricə yola düşən gənclərin bəzi ərzəq və digər ləvazimatla təmin olunması məsələləri həll edilmişdir.

Ticarət və sənaye nazirlikləri hər bir tələbəyə 40 arşın parça, 2 cüt döşəkağı, 2 ədəd əl-üz dəsmalı, 6 ədəd yaylıq və s. vermişlər.

100 nəfər Azərbaycan türkütün Avropa ölkələrinə ali təhsil almağa göndərilməsi məsələsi ümumdövlət və ümumxalq işinə çevrilmişdi. Milli təhsil tariximizdə yeni bir səhifə açmış bu hökumət qərarına əməl olunması böyük qürur hissilə müşayiət olunurdu. 100 nəfər istedadlı gəncin seçilməsi üçün Azərbaycan Parlamentinin qərarı ilə dövlət komissiyası yaradılmışdı. Bu komissiyaya Məhəmməd Əmin Rəsulzadə başçılıq edirdi. Komissiyanın tərkibinə deputatlardan Mehdi bəy Hacınski, Qarabəy Qarabəyov, Əhməd bəy Pepinov və Abdulla bəy Əfəndiyev daxil idilər.

Komissiyaya Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisinin sədrlik etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bas üzvləri haqqında na bilirlik?

Mehdi bəy Hacınski Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentində "Müsavat" və bitərəflər fraksiyasının üzvü idi. O, 1879-cu il may ayının 24-də Quba şəhərində anadan olmuşdur. M.Hacınski 1905-ci ildə Bakı şəhər idarəsinin üzvü seçilmiş, müsəlman xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkilatçılarından biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Tanınmış teatr xadimi, aktyor və publisist, ictimai-siyasi xadim olan M.Hacınski müasiri Mirzə Ələkbər Sabirlə dost olmuş, şairin ölümündən sonra əsərlərinin nəşrində yaxından iştirak etmişdir.

Mehdi bəy Hacınski Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin və Mirzəbəla Məmmədzadənin yaxın silahdaşlarından biri olmuşdur. O, 1917-ci ildə "Müsavat" partiyasına daxil olmuş, partiyanın Bakı bürosunun tərkibinə seçilmişdir.

1918-ci il may ayının 27-də Milli Şuranın Azərbaycanın istiqlal bəyannaməsini qəbul etmiş 26 üzvündən biri də məhz M.Hacınskidir. M.Hacınski Azərbaycan Parlamentinin rəyasət heyətinin katibi vəzifəsində çalışmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində bir çox ziyallıq kimi, Mehdi bəy Hacınski də Mir Cəfər Bağırovun himayəsi ilə əhatə edilmişdi. Keçmiş müsavətçi və parlament deputatı Azərbaycan SSR məhkəmə xadimlərinin birinci qurultayında xalq hakimiyyəti quruluşu rəyasət heyətinin üzvü seçilmişdir. Sonralar Azərbaycan SSR Ədliyyə Komissarlığında təlimatçı vəzifəsində işləmişdir.

Ömrünün son bir neçə ilini M.Hacınski Naxçıvan torpağında keçirmişdir. O, burada xalq ərzaq komissarı, xalq maarif komissarının müavini, Naxçıvan MSSR Ali İqtisadi Şurasının üzvü vəzifələrində çalışmışdır.

İkinci dünya müharibəsi ərzində M.Hacınski Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Şurasının Baş İdarə rəisinin Gürcüstandakı müavini təyin edilmişdir. Azərbaycan Xalq təsərrüfatı Şurasının orqanı "Xalq təsərrüfatı" jurnalının redaksiya heyətinin üzvü seçilmişdir.

Mehdi bəy Süleyman oğlu Hacınski 1941-ci ilin iyun ayında 62 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

Qarabəy Qarabəyov parlamentin "İttihad" fraksiyasının üzvü idi. O, 1873-cü il yanvar ayının 14-də Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Yuxarı Ayıblı kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Şəmkir alman-rus liseyində almışdır. Daha sonra Tiflis klassik gimnaziyasına daxil olmuşdur. 1892-ci ildə Moskva Universitetinin Tibb fakültəsinə qəbul olunmuş və 1896-cı ildə ali məktəbin son kursunda Qarabəy qar Rusiyanın məmurları tərəfindən siyasi fəaliyyətinə görə həbs edilmişdir.

Həbsxanada bir il cəza çəkdikdən sonra təhsilini Yuryuv (Tartu)-universitetinin tibb fakültəsində davam etdirmişdir. 1899-cu ildə tam ali savad aldıqdan, iki il Moskvada işlədikdən sonra 1901-ci ildə Bakıya qayıtmış, müstəqil həkim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Q.Qarabəyov Bakı şəhərində ilk dəfə olaraq, zöhrəvi xəstəliklərin müalicəsi üzrə kabinet açmışdır.

Qarabəy Qarabəyov birinci rus inqilabı dövründə ictimai fəaliyyət meydanına atılaraq, 1905-ci il avqustun 15-də Nijni Novqorod şəhərində keçirilmiş Rusiya müsəlmanlarının birinci qurultayında iştirak etmişdir. O, həmçinin "İttifaqi-müslimin" təşkilatının rəhbərlərindən biri olmuşdur.

1908-ci ildə İstanbula gələn Q.Qarabəyov burada "Səadət" adlı təşkilat yaratmış, 1911-ci ildə Bakıya qayıtdıqdan sonra həkimlik və publisistik fəaliyyətini davam etdirmişdir. "Haqq yolu" adlı jurnal, Azərbaycanda ilk icikildik türk-rus lüğətinin nəşri də onun adıyla bağlıdır. İkinci dünya müharibəsi dövründə Q.Qarabəyov müsəlmanlardan ibarət "Vəhşi diviziya" alayının baş həkimi olmuşdur. Ordudan tərxis olunandan sonra "Kaspi" və "Yeni həyat" qəzetlərinin baş redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Qarabəy Qarabəyov 1919-cu ilin apreldə "İttihad" partiyasının sədri seçilmişdir.

Aprel inqilabından sonra "İttihad" partiyasının sədri həbs olunmuş, Nəriman Nərimanovun işə qarışması nəticəsində azad edilərək, Moskvaya

köçmüş, Rusiya Fövqəladə Komissarlığının xəstəxanasında həkim işləmişdir. Eyni zamanda komissarlığın işlər idarəsində tərəcəmçilik etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin sabiq üzvü ömrünün on ilini Özbəkistanın Səmərqənd şəhərində keçirmiş, şəhərin vərəm sanatoriyasının baş həkimi vəzifəsində çalışmışdır. 1936-cı ildə "panislamist" damğası ilə on il müddətində Maqadan vilayətinə sürgün edilmişdir.

Keçməkeşli və əzablı bir yol keçmiş Qarabəy Qarabəyov 1953-cü ildə 80 yaşında Səmərqənddə vəfat etmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin "Sosialistlər" fraksiyasının üzvü Pepinov Əhməd bəy Əmər oğlu 1883-cü ildə Gürcüstanın Axalkələk mahalının Bolazur kəndində anadan olmuşdur. Tiflis gimnaziyasını bitirmiş, sonra isə Moskva universitetinin hüquq fakültəsində daxil olmuşdur. Eyni zamanda iqtisadiyyat fakültəsində də oxumuşdur. 1918-ci ildə ali təhsilini başa vuraraq, Bakıya qayıdan Əhməd bəy Pepinov siyasi fəaliyyəti ilə də fərqlənmiş, Zaqafqaziya seyminin Müsəlman fraksiyasının üzvü seçilmişdir. XI Qırımızi Ordunun Bakıya gözlənilən yürüşünü ləngitmək məqsədilə 1920-ci il aprelin əvvəllərində Pepinov Parlamentin digər üzvü Rəhim bəy Vəkilovla birlikdə danışıqlar aparmaq üçün Qroznı şəhərinə göndərilmişdi.

Aprel işğalından sonra Ə. Pepinov Azərbaycanda mədəni-maarif və nəşriyyat işlərinə rəhbərlik etmiş, ömrünün son illərində Qazaxıstan SSR maarif nazirinin müavini vəzifəsində çalışmışdır. 1938-ci ildə repressiya qurbanı olmuşdur.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin "Sol müstəqillər" fraksiyasını təmsil edən Abdulla bəy İsmayıl oğlu Əfəndiyev 1873-cü ildə Şəkiddə ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Yelizavetpolda (Gəncədə) sənət məktəbini bitirmiş, Tiflisdə Aleksandr Müəllimlər İnstitutunda ali pedoqoji təhsil almışdır. 1898 – 1920-ci illərdə Bakıda müxtəlif məktəblərdə müəllim və müdir işləmişdir. Qafqaz müsəlman müəllimlərinin birinci (1906-cı il) və ikinci (1907-ci il) qurultaylarının işində fəal iştirak etmiş, Süleyman Sani Axundov və Forhad Ağazadə ilə birlikdə yeni əlifba layihəsini müzakirəyə çıxarmışdır. Əfsuslar olsun ki, aprel işğalından sonra onun taleyi barədə heç bir məlumat yoxdur.

Yuxarıda haqqında bəhs olunan komissiya üzvləri Azərbaycan maarif nazirliyində tələbələrini seçilməsi məsələləri ilə məşğul idilər. Bu sahədə maarif nazirliyinin nəzdində olan "Yaşıl qələm" cəmiyyətinin də rolu böyük idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünün haqiqətən "Yazıcılar birliyi" olan bu cəmiyyətin təsis toplantısı 1919-cu il avqust ayının 26-da keçirilmişdi. Təsis yığıncağında Seyid Hüseyn, Məhəmməd Ağaoğlu, Ümmügülüm, Əli Yusif, Mirzə Bala Məmmədzadə idarə heyətinə seçilmişdilər. Seyid Hüseyn yekdilliklə sədr olmuşdu. Cəmiyyətin iclaslarında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həsən bəy Ağayev, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Salman Mümtaz, Abdulla Şaiq və başqaları iştirak edirdilər.

Avropa ölkələrinə 100 nəfər soydaşımızın ali təhsil almağa göndərilməsində "Yaşıl qələm" də yaxından iştirak edirdi. "Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 13 yanvar tarixli sayındakı bir yazıda göstərilirdi ki, tələbələrin birinci partiyası yanvarın 14-də Bakıdan yola düşəcəkdir. Həmin qəzet səhifəsində "Yaşıl qələm" cəmiyyətinin tədbiri haqqında da məlumat verilir: *"Yaşıl qələm" də Avropaya gedənlərin şərafinə çay məclisi təşkil edilmişdi. Üzvlərindən başqa osmanlı şair və mühərrirlərindən Feyzulla Səcid, Rəşid Sürəyabənz və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə daxli məclisdə hazır idilər. Məclisi "Yaşıl qələm" in üzvü şair Salman Mümtaz əfəndi idarə edirdi. Nitqlər söyləndi, şeirlər oxundu. Səbahı gün stansiyaya gedib Avropaya gedənləri yola saldılar. Salman Mümtaz müfərriq olan (bir kənara çəkilməmiş mənasında – T.Q.) 30 nəfər tələbəni bir araya topladı və "Yaşıl qələm" üzvləri ilə böyük bir süfrə açdı. Çaylar içildi, nitqlər söyləndi".*

"Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il 17 yanvar tarixli sayında "Yola salınma mərasimi" belə təsvir olunur: *"Yanvarın 14-də xarici ölkələrə ali təhsil almağa göndərilənlərin böyük bir hissəsi yola salındı. Sürət qatırı səhər saat 8:48-də vağzalda tərpənməyə başladı. Ancaq saat 7-dən vağzala çoxlu adam yığılmışdı. Vağzala həmcinin parlament üzvləri gəlmişlər. Onların arasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, İbrahim bəy Əbilov, Səməd ağa Ağamalıoğlu, Aslanbəy Səfikürdski, Abbasqulu bəy Kazımzadə, Əhməd bəy Pepinov və başqaları vardı. Vağzalı 2-ci zalında çay süfrəsi açılmışdı. Süfrə arxasında kılardan M.Ə. Rəsulzadə, İ.Əbilov, A. Səfikürdski, P. Mürsəlzadə və başqaları çixış edərək, tələbələrə uğurlu yol və təhsildə müvəffəqiyyət arzuladılar.*

Sonra tələbələr onlar üçün nəzərdə tutulmuş vagona qalxdılar. Vagonun qapıları Azərbaycan bayraqları ilə bəzədilmişdir, hamının əhval-ruhiyyəsi yüksəkdir. Vagonun içərisindən tarın səsi ətrafa yayılır, səgah çalınır. Nəhayət, üçüncü zəng çalınır və qatar "Səgah" sadaları altında yola düşür: "Yaşasın Azərbaycan!" şüarı ucadan səslənir".

Tələbələri aparən qatarı Azərbaycanın dəmir yolu boyu yerləşən şəhər və rayonlarının əhalisi də həsrətlə salamlayırdılar. "Azərbaycan" qəzetində (1920-ci il, fevral, N-20) tələbələrinqatardan Gəncə şəhəri valisinə ünvanlıdıqları teleqramın mətni dərc olunmuşdur. Burada deyilir: "Avropa ölkələrinə ezam olunan Azərbaycan tələbələrinqatardən sonuncu dəstəsi Gəncə stansiyasından keçərək, Azərbaycanın bu qədim mərkəzinin qapısı qarşısında baş əyir və Gəncə əhalisinə səmimi salamlar göndərir".

"Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il mart-aprel saylarında tələbələrinqatardan, İtaliyadan, Fransadan göndərilən məktubları dərc olunmuşdur. Qəzetin 1920-ci il 23 aprel tarixli sayında "Tələbələrinqatardan xaricdə" başlığı ilə verilmiş xəbərlərdə deyilir ki, Paris şəhərinə çatan tələbələr Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən səmimiyyətlə qarşılanmışdır. O, tələbələrə müraciətlə böyük niyyət söyləmişdir. Tələbələr Paris şəhərindən Avropanın müxtəlif ölkələrinə yollanmışlar". Əfsuslar olsun ki, bu, aprel ayında sonuncu məktubdur. Aprelin 27-də isə Şimaldan Azərbaycan ərazisinə daxil olan zirehli rus qatarı tələbə qatarlarının qəsdinə düşmüşdü. ...Bəs bu 100 nəfər kimlər idi? Onların ad və soyadımları 1919-cu ildə tərtib edilmiş şəxsi sənədlərində olduğu kimi oxuculara çatdırıram:

Bakı

1. Axundov Əjdərbəy İsgəndərbəy oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
2. Aslanov Teymurbəy Zəkəriyyəbəy oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
3. Cabbarov Ələkbər Kərbalayı Məmmədəli oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
4. Cəfərov Əliyusif Məşədi Abutalıb oğlu – Türkiyəyə göndərilmişdir.
5. Dadaşov Ağabəhdülhüseyn Ələsgər oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
6. Əmircanov Əliyərbəy – Rusiyaya göndərilmişdir.
7. Əşrəfov İsrəfil İsmayıl oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
8. Həsənov Əlimuxtar Yaqub oğlu – Türkiyəyə göndərilmişdir.
9. Kazımov Cəfər Kərbalayı Ələsgər oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

10. Mirqasımov Zeynalabdin Mirələsgər oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
11. Mustafayev Ağacəfər Kərbalayı Əbdülyəhya oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
12. Rəhimov Cəbrayıl Məmmədrza oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
13. Rizayev İskəndər Cabbaxan oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
14. Səlimov Hüseynqulu Yusif Kərbalayı oğlu – Rusiyaya göndərilmişdir.
15. Yüzbaşinski İsmayıl Qafur oğlu – Rusiyaya göndərilmişdir.
16. Mustafayev Ağahəsən Manaf oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
17. Dəyirnov Zaurbəy Yusifbəy oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
18. Əliyev Zeynalabdinbəy Hacı Ağabəy oğlu – İtaliyağa göndərilmişdir.
19. Məmmədov Həmid Məmməd oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
20. Vəliyev İsgəndər Mahmud oğlu – İtaliyağa göndərilmişdir.

Bakı kəndləri

21. Məmməd Hənəfi Zeynallı (Mərdəkan) – Türkiyəyə göndərilmişdir.
22. Pirverdiyev Hənəfi Hacı Mahmud oğlu (Sabunçu) – Almaniyağa göndərilmişdir.
23. Sadıqov Mirsadiq Kərbalayı Seyid Kamil oğlu (Maşağa) – Almaniyağa göndərilmişdir.
24. Quliyev Mirzə Hüseyn Kərbalayı Hənəfi oğlu (Bülbül) – Almaniyağa göndərilmişdir.
25. Kərimov Əli Məşədi Xasbulad oğlu (Balaxanı) – Türkiyəyə göndərilmişdir.
26. Ağayev Balağa Məmmədhənəfi oğlu (Fatmayı) – Fransaya göndərilmişdir.

Gəncə

27. Abdullayev Ağəli Məşədi Rəsul oğlu – İtaliyağa göndərilmişdir.
28. Ağasıbəyov Yusif Süleymanbəy oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
29. Bağrıllı Abdulla Sadıq oğlu – Kiyevə göndərilmişdir.
30. Bosnalızadə Məmmədrzaşid Mustafə oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
31. Hacızadə Mirzə Məşədi Yusif oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
32. Rəhimzadə Abdulla Məmməd oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
33. Əbdürrəhmanov Ağacəfər Məşədi Səftər oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

34. Məmmədov Zal Məşədi Cavad oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
35. Nağıyev Hüseyn Hacı Musa oğlu – İtaliyağa göndərilmişdir.

Suşa

36. Cavanşir Əbdülhəmid Həmid oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
37. Əliyev Ələkbər Qəhrəman oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
38. Əliyev Əşraf Ağalı oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
39. Əmirov Umbay – Odessaya göndərilmişdir.
40. Hacıyev Bayram İbrahim oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
41. Hacıyev Məmmədbəy Kərimbəy oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
42. Hacızadə Mirzə Məşədi Yusif oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
43. Hacıyev Xasbulat İsmayıl oğlu – Rusiyağa göndərilmişdir.
44. Muradov Abbas Həmid oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
45. Musayev Cəmil İbrahim oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
46. Muradov Məmmədbəy Fərhad oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
47. Münsüzadə Hilal Mirzəhüseyn oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
48. Nərimanbəyov Yanubbəy Əmirbəy oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
49. Salahov Yusif Məşədi Hüseyn oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
50. Səfərov Məhiş Məşədi Hacı oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
51. Vəzirov Aslanbəy Zeynalabdin oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
52. Yusifzadə Ağalı Cəlal oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
53. Zeynalov Behbudalı Məşədi Həmid oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
54. Qədimov Lətif Şirin oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

Şamaxı

55. Axundov İsmayıl Əbdülxalıq oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
56. Əliyev Abbasmirzə Əhməd oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
57. İskəndərov Ağalar Məşədi Abbasqulu oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
58. Seyidəliyev Mirməmmədizadə Mir Abutalıb oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
59. Məmmədov Ağababa Kərbalayı Ələsgər oğlu – Xarkova göndərilmişdir.
60. Xudavərdiyev Əlibala Hacı Murtuza oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

Salyan

61. Hüseynov Əlihüseyn Ağahüseyn oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
62. Hüseynbəyov Zeynalabdinbəy Adilbəy oğlu – Fransaya göndərilmişdir.
63. Hüseynzadə Bəhrəmbay İsmayılbəy oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

Lənkəran

64. Rzayev Nüsrət Rza oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
65. Səidzadə Mirismayıl Hacı Seyid Əhməd oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

Quba

66. Hacızadə Səməndər Axund Zəki oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.
67. Məmmədov Hüseynbala Cəfərqulu oğlu – İtaliyağa göndərilmişdir.

Xaçmaz

68. Həsənov Rzaqulu İsmayıl oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

İsmayilli

69. Məmmədov Əlibəy Xəlilbəy oğlu – Türkiyəyə göndərilmişdir.

Şəki

70. Nəbiyev Mahmud – Rusiyağa göndərilmişdir.

Ağdam

71. Əliyev Firudin Əzim oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

Tərtər

72. Zeynalov Behbudalı Məşədi Həmid oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

Füzuli

73. Əlimuradbəyov Cümşüdbəy Əlimurad oğlu – Fransaya göndərilmişdir.

Şamkir

74. Qaracəmilli Məcidbəy Qasımbəy oğlu – Rusiyaya göndərilmişdir.

Oğuz

75. Tahirzadə Abdulla Mahmud oğlu – Türkiyəyə göndərilmişdir.

Ucar

76. Sədi Hacı Həsən oğlu – Türkiyəyə göndərilmişdir.

Qazax

77. Hüseyn Qasım Mustafə oğlu Şıxıyev – Almaniyağa göndərilmişdir.

78. Mustafayev Mustafə Molla Hacı Rəhim oğlu – Fransaya göndərilmişdir.

Zəngəzur

79. Sultanov Baxışəlibəy Rüstəmbəy oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

80. Şahsuvarov Mürsəl Ədilxan oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

81. Şahsuvarov Surxay Əzim oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

İrəvan

82. Ağabababəyov-Muğanlinski Əsildərbəy Abbasəlibəy oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

83. Ağabababəyov-Muğanlinski Adilbəy Abbasəlibəy oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

84. Əfəndiyev Məmmədəmin – Almaniyağa göndərilmişdir.

85. Rəcəbov Əhməd Məşədi Cabbar oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

86. Rizayev Tağı Kərbəlayi Əsgər oğlu – Fransaya göndərilmişdir.

Tiflis

87. Atamalibəyov Abbasbəy Seyfullabəy oğlu – Fransaya göndərilmişdir.

88. Dursunzadə Məmməd Zəki – Türkiyəyə göndərilmişdir.

89. Məmmədov Qəhrəman İsrəfil oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

90. Muxarski Süleyman Bəkir oğlu – Fransaya göndərilmişdir.

91. Ağarəhimov Məhəmməd Paşasadiq oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

92. Topçubaşov Rəşidbəy Əlimərdənbəy oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

93. Vəkilov Mustafə Məmmədəğa oğlu – Fransaya göndərilmişdir.

94. Hüseynzadə Salman Hüseyn oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

Dağıstan

95. Abdinov Bəhram Ələvsət oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

96. Əfəndiyev Abdulla Molla İbrahim oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

97. Xrimanov Zəkəriyyə Əbdülrəşid oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

98. Teymurxanov Muradbəy Zəbir oğlu – Almaniyağa göndərilmişdir.

99. Şahnəzərov Əhməd Hacı oğlu – Fransaya göndərilmişdir.

Daşkənd

100. Umudov Mirzə Mənsur Hakim oğlu – Fransaya göndərilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev İ. Əlabbas Müznib: Həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr. Bakı, Elm, 2003.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı, 1998.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), 2 cilddə. Bakı, 1998.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı 1 (iş № 92, 44, 59, 74, 85, 86).
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 51, siyahı 3, iş №8, s.67-70.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi, fond 1, siyahı 74, vərəq 178; fond 12, siyahı 2, vərəq 90; fond 12, siyahı 2, vərəq 141-143.
9. Cavadov C. Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı (XIX əsrin sonu və XX əsrdə). Bakı, 1999.
10. Дудаева З.Странитсы истории национальной интеллигенции. “Azərbaycan Tarixi Muzeyi” – 2003 (Məqalələr toplusu). Bakı, 2003.
11. Elşad Qoca. Sibir dərsi. Bakı, 2000.
12. Əliyev M. “Odlar yurdu” qəz., 1989-cu il avqust, № 15 (446).
13. Gəncəli S. Hər sətirdə bir tarix. Bakı, 1994.
14. Göyüşov A. 1917 – 1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq mübarizəsi. Bakı, 2000.
15. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918 – 1920-ci illər). Bakı, 1993.
16. İsayev Ə. Gəncə və gəncəlilər. Bakı, 2002.
17. “Kaspi” qəzeti, 1920-ci il, 1-6 aprel tarixli sayları.
18. Mansurov A. Tarixin ağ ləkələri və yenidənqurma. Bakı, 1991.
19. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1990.
20. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918 – 1920). Bakı, 2002.
21. Nağı Şeyxzamanlının xatirələri. Bakı, 1997.
22. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918 – 1920). Bakı, 1996.
23. Nəzirli Ş. “Cümhuriyyət generalları”. Bakı, 1995.
24. Paşayev A. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı, 2005.
25. Rəhimli Ə. Mərdəkan. Bakı, 1994.
26. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991.
27. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. (1918 – 1920). Bakı, 1998.
28. Süleymanov Manaf. Son bahara çatdıq. Bakı, 1996.
29. Süleymanov Manaf. Müsəlman dünyasında ilk xalq cümhuriyyəti. Bakı, 1999.
30. Şüküroğlu L. Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində. Bakı, 2000.
31. Tahirli A. Azərbaycan mühacirəti. Bakı, 2001.
32. Yaqublu N. Müsavat partiyasının tarixi. Bakı, 1997.

İKİNCİ HİSSƏ

TƏHSİL MİLLİ DİRİLİK TƏZAHÜRÜDÜR

Bütün Şərqdə ilk demokratik respublikanın qurucusu, ulu öndərimiz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazmışdır: **“Dirilliklərin ən qiymətli milli dirillikdir”**.

Milli ideologiyamızın banisi sübut etmişdir ki, savadlısı-biliklisi çox olan millət qul kimi yaşaya bilməz. Təhsil – milli dirilik təzahürüdür. Azərbaycan Cümhuriyyətinin töhfəsi olan Bakı Dövlət Universitetində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olması da bunun canlı nümunəsidir.

Xarici ölkələrə ali təhsil almağa göndərilən tələbələrin seçilməsi üzrə parlament komissiyasının sədri olmuş M.Ə.Rəsulzadə bu vəzifəsinə də «milli dirilik» meyarı ilə yanaşmışdır. Diqqət yetirin: Azərbaycan parlamentinin 120 nəfər üzvündən 40 nəfəri rus, erməni, yəhudi və başqa millətlərə mənsub olmasına baxmayaraq, əcnəbi ölkələrə göndərilmiş gənclərin yüzü də türkdür!

Yüzlərin hər birisinin öz dəst-xətləri ilə yazdıqları ərizələri arxiv qovluqlarında solmaz yarpaqlara bənzəyir. Bu yarpaqlarda həmin zamanədə baş vermiş hadisələrin də cizgiləri görünür. Bəzilərin nəzərdən keçirək.

1900-cü il yanvar ayının 20-də Qars şəhərində doğulmuş, 1919-cu il may ayının 15-də Birinci Bakı kişi Gimnaziyasını bitirmiş **Həmid Məmməd oğlu Məmmədov** məktubunda bunları göstərir: **“1914-cü ildə qanlı qırğınlar zamanı daşnaklar ata-anamı qətlə yetirmişlər; bütün əmlakımız əldən çıxmışdır. Bakıda sığınacaq tapmışam. Öz qüvvəmlə gimnaziyanı bitirmişəm. Güzəranım ağlasığmaz dərəcədə acınacaqlıdır. Ali məktəbə öz gücümə daxil olmaqdan məhrumam. Üstəlik, qarşıam Müxlis Məmmədovu da məndən ayırmışlar. Onu ingilis hakimi Cənub-Şərq hökumətində işlədiyi üçün həbs edərək, Malta adasına sürgün etmişlər. Çıxılmaz vəziyyətə düşmüşəm. Mən Azərbaycanı ikinci vətənim hesab edirəm. Xahiş edirəm, hökumət vəsaiti ilə mənə Fransaya ali təhsil almağa göndərsiniz”**.

Bakının Braytaniskaya (indiki Əbdülkarim Əlizadə) küçəsinin 5-ci məhəlləsində yaşamış İran təbəəli **İsgəndər Cabbarxan oğlu Rizayev**in ərizəsində oxuyuruq: **“Mən iyirmi ilə yaxındır ki, Azərbaycandayam və özümü burada heç vaxt qərib hiss etməmişəm. Məlum hadisələr ucbatandan Petroqrad Politexnik institutunda təhsilimi yarımçıq qoymuşam. Hazırda Bakı-Biləcəri stansiyalarında şöbə müdiri vəzifəsində çalışıram. Xahiş edirəm, mənə Azərbaycan vətəndaşlığına qəbul edilməyimə köməklik göstərsiniz və Petroqradda ali təhsilimi başa vurmaq üçün imkan yaradasınız”**.

1898-ci il mart ayının 12-də Daşkənd şəhərində anadan olmuş, 1916-cı ildə Daşkənd real məktəbini və həmin məktəbin əlavə sinfini bitirmiş, rus, alman və fransız dillərini öyrənmiş **Mirzə Mənsur Mirzəhakim oğlu Umudov** Azərbaycan Respublikasının Maarif nazirinə ünvanladığı məktubunda yazır: **“Sizin fəaliyyətiniz geridə qalmış Türkünstan əhalisinin ürayından xəbər verir. Çünki ali təhsil almaq bütün türk xalqlarını tərəqqi yolunda birləşdirən başlıca amildir. Xahiş edirəm, xarici ölkədə ali təhsil almaqda mənə kömək edəsiniz”**.

Mirzə Mənsur Umudovun da Daşkənddən yola saldığı yazılı müraciətinə 1919-cu il dekabr ayında Parlamentin komissiyasında baxılmış və o, Fransaya göndərilən abituriyentlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Aparduğumuz araşdırmalardan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının bolşevik daşnak işğalçılarından azad edilməsi bütün türk dünyasını sevindirmişdir. Müxtəlif türk gənclərinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtına can atması və ali təhsil almaq məqsədilə respublika parlamentinə müraciət etməsi məhz bunun nişanəsidir.

Azərbaycanda və onun hüdüdlərindən kənarında yaşayan soydaşlarımızın bir andı vardı. Bu anda sadiq qalaraq, onlar əcnəbi ölkələrə yola düşürdülər: **“Qadir Allah və öz vicdanım qarşısında söz verir və and içirəm ki, Azərbaycana sədaqətimi müqəddəs və sarsılmaz tutacaq, bundan sonra ondan başqa vətən tanımayacağam, Azərbaycan vətəndaşlığının bütün vəzifələrini dönmədən yerinə yetirəcək və Azərbaycan Cümhuriyyətinin səadətini naminə can-başla qulluq edəcək, onun üçün nə gücümü, nə əmlakımı, nə də, lazım gələrsə, həyatımı belə asirgəməyəcəyəm. Qoy bu andı yerinə yetirməkdə Allah mənə yar olsun”**.

Məlum olduğu kimi, 1918-ci il mart ayında daşnak andı içən bolşeviklərin qurumu – Bakı Kommunası Azərbaycan türklərini qanına qoltan etdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qəddar düşməni Leninin hökmi ilə tayın

olunmuş Rusiyanın Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə komissarı Stepan Şaumyan və Bakı Sovetinin sədri Çaparidze Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırma həyasızcasına haqq qazandırdılar: *"Biz bilərəkdən buna getdik. Əgər onlar (azərbaycanlılar – T.Q.) çoxluq təşkil etsəydilər, Bakı Azərbaycanın milli mərkəzi olardı"* (6; 7).

1918-ci il mart faciəsindən bir ay sonra, aprel ayının 25-də Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin qərarı ilə Xəlf Maarifi Komissarlığı yaradılmışdı. Komissar kim idi? Nadejda Nikolayevna Kolesnikova! Rusiyada doğulmuş, orta təhsili olmayan, Bakı Sovetinin 30 yaşlı əmək komissarı Yakov Davidoviç Zevinin 36 yaşlı arvadı! Arvadı kimi ərin də orta təhsili yoxdu. 1911-ci ildə Fransada Lenindən dərs almışdı...

Azərbaycanda milli təhsili dövlət səviyyəsinə qaldırması Cümhuriyyətin bütün islahatlarının qəsdinə durmuş bu qondarma komissarlıq elə 1918-ci ilin 15 sentyabr qələbəsi ərəfəsində mürəcə fəaliyyətə son qoymalı oldu. Ər gülləndi, arvad isə Bakıdan baş götürüb Həştərxana qaçdı...

1918-ci ilin mart-sentyabr aylarında baş verənəli ulu öndərimiz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə belə səciyyələndirir: *"Hər millət müstəqil olaraq yaşaya bilər" – deyə dünyaya qarşı nümayişlər yapan bolşeviklər Bakını əldən vermək istəməmişlər. "Bakı Sovet Rusiyanı ötürü lazımdır" – deyə Azərbaycan demokratiyasına qəsd etmiş, xoşbəxtliyini Türk bədbəxtliyi üzərində quran qüvvələrə ittifaq bağlamış, mart hadisələri ilə başlayaraq Bakıda axıtdıqları qan seyləblərlə Azərbaycanın atəş müqəddəslərini söndürmək istəmişlər. Bir tərəfdə bolşevik, daşnakşün, menşevik, kadet, daha sonra ingilis, əlavə olaraq alman qüvvələri, digər tərəfdən isə Türkiyə – Azərbaycan qüvvəti qarşı-qarşıya gəlmişdi. Birinci tərəf Bakını Azərbaycandan ayırmaq surətilə siyasi bir qətl icra etmək istəyir, digər tərəf isə son qatır qanını axıtmaqla olsa da, haqqı yerinə oturtmaq istəyirdi. Azərbaycan Türkü mayın 28-də istiqlalını elan etmiş, sentyabrın 15-də qəsbkarlar əlində inildəyən paytaxtını xilas etmişdir".*

Bəli, 1918-ci ilin sentyabrında dahi M.Ə.Rəsulzadənin **"Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!"** sözləri Azərbaycan türklərinin dirilik himninə çevrilmişdi. Dünyaya misilsiz zəkalar bəxş etmiş qədim millətimizin cavan nəslinin nümayəndələri elm dalınca müxtəlif ölkələrə üz tuturdular. Maraqlıdır ki, onları arxivdə saxlanılan məktublarında şahidi olduqları mart faciəsinin dəhşətlərindən də bəhs olunur.

1897-ci il iyul ayının 23-də Şamaxıda anadan olmuş **Əliyev Abbasmirzə Əhməd oğlu** Azərbaycan Respublikası Xəlf Maarifi nazirinə 1919-cu il avqustun 9-da yazıb göndərdiyi məktubda bunları göstərir: *"1916-cı ildə Bakı Birinci Real Məktəbini bitirdikdən sonra Kiyev Politexnik İnstitutuna daxil olmuşam və orada 1918-ci il yanvar ayınadək mühəndis-inşaat şöbəsində təhsil almışam. Həmin vaxtda Kiyev şəhəri bolşeviklər tərəfindən tutulduqda, məcburən geri qayıtmışam. Şamaxıdakı evimiz mart hadisələri zamanı daşnak bəndələri tərəfindən yandırıldığından, valideynlərimlə Bakıda görüşmüşəm. Üstəlik, eşitdiklərimdən daha da sarsılmışam. Sən demə, ermənilər Şamaxıdakı evimizdən savayı Kürdəmir dəmiryolu stansiyası yaxınlığındakı un dəyirmanımızı da yandırmışlar. Bütün əmlakımız əlimizdən çıxmışdır. Sizdən xahiş edirəm ki, ali təhsilimi başa vurmaq üçün mənə kömək edəsiniz".*

Şamaxılı gəncin xahişi yerinə yetirilmişdir. O, Almaniyaya göndərilmişdir. Vaxtilə Şamaxı real məktəbini bitirmiş zəngəzurlu **Baxışəli Rüstəmbay oğlu Sultanovun** məktubundan isə aydın olur ki, o, Rusiyanın Don Politexnik İnstitutuna daxil olmuşdur. Onun dada-baba yurdu olan Zəngəzur qəzasındakı Danzavar kəndi daşnaklar tərəfindən yerlə-yeksan edilmişdir. Səkkiz nəfərdən ibarət ailə qaçqın həyatı sürür. Zəngəzurlu gənc ali təhsil almaq üçün Almaniyaya göndərilmişdir.

Şuşa şəhərində 1900-cü ilin iyul ayının 30-də doğulmuş, 1918-ci ilin martın 15-də Şuşa real məktəbini bitirmiş **Bayram İbrahim oğlu Hacıyev**in arxivində saxlanılan sənədlərində də daşnakların törətdikləri vəhşiliklərin əks-sədasi həkk olunmuşdur. Bu sənədlərdən məlum olur ki, onun atası İbrahim ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Dul qalmış anası Aynaxanın 70 yaşları vardı. Bacısı Mələykə də dul qadındır. Ərini ermənilər həlak etmişlər, dörd uşaq atasız böyüyür, ailənin bütün ağırlığı böyük qardaş Abdullanın üzərinə düşmüşdür. Ortancıl qardaş Bəylər zülmənlərdən intiqam almaq üçün milli ordunun sıralarına düşür. Daşnakların düşməndən rəncidə olmuş və yoxsullaşmış böyük bir ailənin 19 yaşlı sonbeşik oğlu xahişinə uyğun olaraq fizika-riyaziyyat ixtisası üzrə ali təhsil almaq üçün Fransaya göndərilmişdir.

Arxivdəki məktublarda arasında başqa bir dul xanımın ərizəsinə rast gəlirik. Bu, 1907-ci il noyabrın 28-də dünyasını dəyişmiş Həsən bəy Zardabinin arvadı, məşhur maarifçor və ictimai xadim Həlifə xanımın öz dəst-xətti ilə yazılmış məktubdur. Doxsan ilə yaxın arxiv qovluğunda saxlanılma da, solmayan yarpağa bənzəyən əlyazmanı olduğu kimi oxuculara təqdim edirik...

**“Azərbaycan Respublikasının Maarif naziri Əlahəzrət cənablarına
Həsən bəy Məlikzadə Zərdabinin dul övrətindən
Ərizə**

Mənim oğlum **Səvfət bəy Məlikzadə** Zərdabi Rıqa Politexnik İnstitutunun dördüncü kurs tələbəsidir. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq, o təhsilini davam etdirə bilmir. Siz, Əlahəzrət Cənabları, 100 nəfər gəncin ali təhsil almaq üçün xaricə göndərəcəyinizi bəyan etmiş və bu barədə yazılı müraciət etməyi bildirmişsiniz. Ali təhsilini başa vurmaq arzusunda olan oğlum Səvfət bəy hal-hazırda Konstantinopolda Xarici İşlər Nazirliyində xidməti işdədir. Təbiidir ki, o, tezliklə Sizə yazılı müraciət etmək imkanından məhrumdur. Ona görə, oğlumun əvəzinə mən, onun anası Sızdən xahiş edirəm ki, Səvfət bəyi də xaricə ali təhsil almağa göndərsiniz.

Mən möhkəm əminəm ki, xahişimi yerinə yetirəcəksiniz. Bunu da nəzərinizə çatdırıram ki, 4-cü kurs tələbəsi olmuş oğlum yaxşı qiymətlərlə oxumuş və dərs aldığı professorlar tərəfindən müsbət rəy almışdır.

Mən buna də bütün varlığım əminəm ki, oğlum da atası Həsən bəy Məlikzadə kimi ali təhsil aldıqdan sonra bütün ömrü boyu Azərbaycana layəqətlə xidmət edəcəkdir.

Sızdən xahiş edirəm ki, hansı ölkəyə və hansı ixtisas üzrə oğluma yer ayrılması barədə məlumat verəsiniz. Bunu da nəzərinizə çatdırıram ki, Səvfət bəy atası H.B.Zərdabinin adına təqaüdlə təhsil aldığından, müvafiq sənədləri şəhər idarəsindədir. Tələbinizlə nazirliyə təqdim oluna bilər.

*Hənifə xanım Məlikzadə Zərdabi
16 avqust 1919-cu il, Bakı şəhəri”.*

Heyhat!.. Fələyin çərxi döndü, ümidlər boşa çıxdı. Nə Xarici İşlər nazirliyində xidməti işdə olan Səvfət bəy Zərdabi Türkiyədən, nə də Azərbaycan Parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov Fransadan vətəna qayıda bilmədi. Bolşeviklər və daşnaqlar əl-ələ verərək, sözdə Leninin, əslində, Bircinci Pyotrun vəsiyyətlərinin 8-ci və 9-cu maddələrinin yerinə yetirilməsinə cəhd göstərdilər. Həmin maddələrdə deyilirdi: *“Rusiya dövlətinin hüdudu Avropadan şimala Baltik dənizinə, cənubdan isə Qara dənizə qədər olmalıdır. Bunu mühafizə etmək və rus sərhəddini genişləndirmək övladlarımızın vəzifəsidir. Rusiya dövlətini o zaman dünya dövləti adlandırmaq olar ki, onun paytaxtı Asiya və Avropa xəzinələrinin açarı olan İstanbul olsun”.*

*Məmmədov Həmid
Məmməd oğlu*

*Rizayev İsgəndər
Cabbarxan oğlu*

*Umudov Mirzə Mənsur
Həkim oğlu*

*Sultanov Baxışlı
Rüstəmbəy oğlu*

Birinci Pyotrun və onun davamçılarının sadıq nökrələri olan ermənilərin əlinə fürsət düşdü. Azərbaycan rəhbərlərinə, onun ictimai xadimlərinə və ziyalılarına qarşı terrorların başında ermənilər dururdu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Fətəli Xan Xoyski 1920-ci il iyun ayının 19-da Tiflisdə muzdlu erməni qatili tərəfindən öldürülmüşdü. Həmin qatil düz bir ay sonra, iyulun 19-da Azərbaycan parlamenti sədrinin müavini Həsən bəy Ağayevi də qətlə yetirdi (Onların hər ikisi Moskva Universitetini bitirmişdilər)...

"Nota bene" qəzetinin 01-07 oktyabr tarixli sayında Azərbaycanın tanınmış çəkisti, mərhum Əsildar Hüseynbəylinin "Azərbaycan xüsusi xidmət orqanlarının yaranması" çərçində göstərdiyi kimi, 1920-ci il aprelin 28-də qanlı 11-ci Ordunun başçuları ilk növbədə Azərbaycanın Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatını (ƏMT) məhv etmişdilər.

Azərbaycanın ilk Təhlükəsizlik naziri Məhəmmədbağır Şeyxzamanov dərhal həbs edilmişdi. II Ordunun xüsusi şöbəsinin qərarı ilə güllələnmiş otuz doqquz yaşlı bu dönməz şəxsiyyətlə sən görüşü barədə qardaşı, 1919-cu il avqustun 20-dən martın 6-a qədər ƏMT-nə rəhbərlik etmiş Naği bəy Şeyxzamanov xatirələrində belə yazır: "1920-ci il aprelin 27-də Qızıl Ordu Bakını işğal edəndə bolşeviklər müsavətləri məhv etməyə başladılar. Onların ilk həbs etdikləri böyük qardaşım Məhəmmədbağır oldu. Qardaşım Məhəmmədbağır Şeyxzamanlı Gəncə deputatı və "Müsavət" partiyasının üzvü idi. Həbs olunmasını ertəsi gün öyrəndim. Onu həbsxanadan qurtarmaq üçün düşünür və yollar arayırdım. Nəhayət, "ÇK"dakıların ona "qardaşım Naği bəy gəlib özü təslim olsa, səni buraxacağıq" dediklərini öyrəndim və dərhal "ÇK"-nın yerləşdiyi binaya getdim. Mən binaya yaxınlaşanda qardaşımın səsinə eşitdim. O, binanın yuxarı mərtəbəsindəki kameranın pəncərəsindən məni görüb "Sən uzaqlaş, mənə bir şey edə bilməzlər. Əgər qulaq asmayıb içəri girsən, özümü pəncərədən küçəyə atacağam. Buradan uzaqlaş və Gəncəyə get. Qalma burada".

Mən də pəncərəyə baxa-baxa geri çəkilərək, uzaqlaşdım. Gəncəyə gəldikdən sonra öyrəndim ki, günahsız qardaşımı rus bolşevikləri güllələyiblər".

Adını çəkdiyimiz kitabda bədnam ermənilər haqqında bu gün də mənasını itirməyən qeydlər var. Kitabın 261-ci səhifəsində oxuyuruq: "Qızıl Ordu xaincəsinə Qafqaza hücum edərkən, onu işğal edir. Xüsusilə, Azərbaycan

torpağı, atəşlər altında yanır. Qırmızı Ordu ələ bir ordudur ki, nə qanunu var, nə də vicdanı. Bu vəziyyətdə düşənlərə də qonşuları təsalli verərək, dərdinə vəzərik çıxır və kömək edirlər. Ancaq bütün bu keyfiyyətlər ermənilərdə olmamışdır. Onlar küçədə rastlaşdıqları hər bir azərini xanşicasına qatla yetirirdilər. Onlar ələ bilirdilər ki, türkün bir qolunda Fətəli xanları, Həsən bəyləri, Behbud Cavanşirləri, digər qolunda Tələtləri, Şakirləri, doktor Nazimləri, Camal paşaları şahid etməklə Türk millətini qırıb qurtaracaqlar. Ancaq "Türk beşiyi dahilərin yatağıdır" demişlər".

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində Şeyxzamanovlar nəslinin "türk beşiyindən" boylanmış daha bir ziyalı nümayəndəsinin sənədlərlə tanış oldum. Bu materialardan bolli olur ki, 1890-cı ildə dünyaya gəlmiş İsaq Şeyxzamanov yeniyetməlik çağında atası Musa bəyin təkidilə fransız dilini öyrənmişdir. Paris Universitetinin hüquq fakültəsində 1915-ci il oktyabrın 29-da və 30-da, 1916-cı il mayın 18-də və 1918-ci il noyabrın 29-da bakalavr imtahanlarını uğurla başa çatdıraraq Paris Universitetinin hüquq fakültəsinin tələbəsi olmuşdur.

Paris Universitetinin hüquqşünas tələbəsi 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin açılması, burada tarix-filologiya, fizika-riyaziyyat, tibb fakültələri ilə yanaşı hüquq fakültəsinin də fəaliyyət göstərəcəyi, bütün fakültələrdə dövlət dili olan Azərbaycan türkcəsinin icbari fənn kimi tədris olunacağı xəbərini eşidərək, hədsiz sevinmiş, qələm götürüb Bakıya, Azərbaycan Respublikası Xalq Maarif Nazirinə aşağıdakı məktubu göndərmişdir:

"Cənab nazir!

Ölkəmizdə universitet və onun nəzdində hüquq fakültəsi açılacağından çox məmnun oldum və sizə yazılı ərizə ilə müraciət etməyi özümə borc bildim.

Paris Universitetinin hüquq fakültəsində hüquq elmləri doktoru alimlik dərəcəsi adını alaraq, Azərbaycana qayıdıb Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsində işləmək arzusunudayam. Mənə daha bir il vaxt lazımdır ki, burada beynəlxalq hüquq, müsəlman qanunvericiliyi, maliyyə qanunvericiliyi və başqa sahələrdə dərinlən yiyələnim.

Göstərilənləri nəzərə alaraq təqaüdümlün 1921-ci il iyun ayınadək uzaldılmasını sizdən xahiş edirəm.

İmza: İ.Şeyxzamanov
Paris, 27 mart 1920-ci il".

1920-ci il aprel ayının 19-da Azərbaycan Respublikası Xalq Maarif naziri N.Şahsuvarovun dərkənarı ilə İ.Şeyxzamanovun xahişinə əməl edilmiş və xarici ölkələrə ali təhsil almağa göndərilən tələbələrə aid hökumət vəsaiti ona da şamil olunmuşdur.

Fəqət Azərbaycana hüquq elmləri doktoru kimi qayıtmaq arzusu ilə yaşayan İsaq bəyin əzablı günləri başlamışdır. 1920-ci ilin sentyabrından Azərbaycandan pul barətü ləğv edilir. Gəncəli qohumları da ona kömək əli uzada bilmirlər. Gənc və nadir elm fədaisi təqaüd pulunu ödəmədiyinə görə, Fransa'nın təhsil haqqında qanununa əsasən həbs cəzasına məhkum edilir.

Hacıyev Bayram
İbrahim oğlu

Ağarəhimov Məhəmməd
Paşasadıq oğlu

Mirqasımov Mirzeynalabdin
Mirələsgər oğlu

Axundov Əjdərbəy
İsgəndərbəy oğlu

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində aprel işğalından sonra xaricdə təhsil alan Azərbaycan türk tələbələrinin müsibətli günlərini əks etdirən bir sıra materiallar vardır. Bəzilərini nəzərdən keçirək.

1920-ci il iyun ayının 16-da Almaniya təhsil alan tələbələr adından Darmstadt institutunun tələbəsi M.Rəhimli Bakıya Xalq Maarif Komissarlığına ünvanladığı məktubunda yazır: "Almaniyada hər bir əcnəbi tələbənin təhsili və güzəranı üçün 2.800 (iki min səkkiz yüz) alman markası tələb olunur. Sizdən xahiş edirik ki, biza pulu frankla deyil, marka ilə göndərsiniz. Çünki Qafqazda alman markası frankdan ucuzdur və həmçinin, pulu aldıqda buranın birjalarında markaya çevirməkdə əlavə xərcə düşməli oluruq ki, buna imkanımız yoxdur".

Arayış: M.Rəhimli kimdir

Azərbaycan Dövlət Arxivində saxlanılan şəxsi işindən məlum olur ki, Məhəmməd Paşasadıq oğlu Ağarəhimov 1899-cu il aprelin 10-da Tiflis

şəhərdə doğulmuşdur. 1917-ci il sentyabr ayında Tiflisdəki İ.M.Maçaiddə gimnaziyasına daxil olmuş və oranı 1918-ci ildə bitirmişdir. Şəxsi işində 1919-cu ildə notarius tərəfindən təsdiq edilmiş kamal şəhadətnaməsinin surəti var. Bu sənəddən aydın olur ki, Məhəmməd gimnaziyada rus, latın, alman, fransız dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Riyaziyyat, həndəsə, fizika, geometriya, tarix, coğrafiya və başqa fənlərə yiyələnə də, gürcü dili və Gürcüstan tarixi fənlərindən azad edilmişdir.

Bu sənəddən çıxan məntiqi nəticə budur ki, Gürcüstanda yaşayan Azərbaycan türkləri Gürcüstan tarixi və gürcü dili öyrənməmişlər. Çünki doğulub boya-baş çatdıqları və Avropa ölkələrinə təhsil almağa yollandıqları torpaq əzəli Azərbaycan əraziləridir və Azərbaycan türkcəsi bu ərazidə hakim dil kimi işlədilmişdir. Bu gün isə Gürcüstanda öz əzəli dada-baba məkanındakı soydaşlarımız tədris müəssisələrində Gürcüstan tarixi və gürcü dili fənlərindən imtahan verirlər.

1920-ci il avqust ayının 2-də Avropada dövlət hesabına təhsildə olan Azərbaycan Tələbə Mərkəzindən Bakıya daha bir məktub göndərilmişdir. Məktubda yazılır: *"Hər bir tələbəyə nümayəndəlik tərəfindən elan olundu ki, onlara təhsil xərci əvvəllər nəzərdə tutulduğu kimi 1920-ci sənə sentyabrın 1-nə kimi deyil, yalnız avqustun 1-nə qədər verilə biləcəkdir. Bundan başqa, Tələbə Sülh Nümayəndəliyinə on beş min franka qədər borcumuz qalmaqdadır. Hal-hazırda Avropada və İstanbulda səksən üç nəfər azərbaycanlı tələbə bulunmaqdadır. Bunlardan dördü öz hesabına təhsil alsada da, hamısının halı eyni dərəcədə ağırdır. Zira onlardan heç birinə vətəndən məaf almaq mümkün olmamışdır. Tələbələrin halı gündən-günə fənallaşmaqdadır. Onlar heç bir tərəfdən müavinət almadıqları kimi özlərinə bir iş tapmaqdan da məhrumdurlar. Çünki bir çox fransızlar belə işsizdirlər. Digər tərəfdən, Avropadan məmləkətimizə dönmək son dərəcə müşkül hal almaqdadır. İngilislər özlərini hakim kimi aparır və hər kəsi istibdad pəncəsində əzirlər. Onlar rusları, azərbaycanlıları, gürcüləri İstanbul boğazından Qara dənizə buraxmayırlar. Ruslara, gürcülərə bəzi hallarda istisna edilir, azərbaycanlılara son zamanlarda məmləkətdə Şura Cümhuriyyəti qurduqlarına görə, heç bir vəchlə istisna yoxdur. Onları heç bir surətdə Bosforda icra etdikləri kontroldan*

nə içəriyə, nə dışarıya buraxmayırlar. Mən özüm bu çətinliyi öz şəxsimdə təcürədən keçirdim, nəhayət, min-bir müşkilatla türk rızası ilə gəlməyə məvəffəq oldum. Bu surətlə vətənə dönmək bir və yaxud iki adama mümkün ola bilər. Bəs yerdə qalan səksən nəfər başına nə çərə qulsın? Mümkün olsa, bu şəraitdə hər bir tələbəyə yol xərci olaraq ən azı altı min frank verilməsi lazımdır. Axı, bu tələbələr Azərbaycan gəncliyinin ən çalışqanlarından və ən seçilmişlərindəndirlər. Bunlara iki, yaxud üç sənə çalışmağa imkan verilərsə, təhsillərini bitirəcək, məmləkətimizə faydalı və sağlam ünsür təşkil edəcəklər.

Ümid edirəm ki, hal-hazırda başda duranlarımız ümuminin məvfiətini təqdir edəcəklərindən, xalqımızın umidi olan bu gənc qüvvənin mühafizə olunmasının qarşısı alınacaqdır. Fransa, İtaliya və İstanbulda bulunan tələbənin hər birinə ayda doqquz yüz (900) frank, Almaniya da bulunanlara ayda iki min səkkiz yüz manat (2.800) marka lazımdır, əfəndim.

İmza: Abdin Mirqasımzadə".

Abdin Mirqasımzadə kimdir

Arxivdə saxlanılan sənədlərdən aydın olur ki, onun əsl adı "Abdin" deyil, Mirzənalabdindir. 1913-cü il fevralın 1-də Daxili İşlər Nazirliyi 2-ci bölməsinin dəftərxana direktorunun imzaladığı arayışda deyilir: *"Bakı şəhər sakini Mirzənalabdin Mirqasımovun 26 yaşı vardır. Onun atası Mirzəşəgər Mirqasımov, anası Seyid xanım Seyid Mehdi qızıdır".*

O, 1887-ci ildə Bakıda doğulmuşdur. İstanbulda Osmanlı İmperator litseyini bitirmiş, sonra Fransanın Nansi Universitetinin elektronika şöbəsində təhsilini davam etdirmişdir. 1919-cu il iyul ayının 31-də Z.Mirqasımovun Azərbaycan Respublikası Xalq Maarifi Komissarlığına yazdığı ərizədən məlum olur ki, həmin vaxt o, Daxili İşlər Nazirliyində draqoman vəzifəsində işləmişdir.

Z.Mirqasımov Azərbaycan hökumətinin vəsaiti ilə 1919-cu ildə Paris Universitetinin hüquq fakültəsində təhsilini davam etdirmək arzusunda olmuşdur.

Oxucuların nəzərinə bunu da çatdırıram ki, Mirzənalabdınbəy Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının ilk prezidenti Mirasəddulla Mirqasımovun qardaşdır. Bu günlərdə mərhum akademikə sonbəşik övladı, tanınmış

kinorejissor, Xalq artisti Oqtay Mirqasımovla C.Cabbarlı adına "Azərbaycanfilm" kinostudiyasının rejissor otağında görüşüb söhbət etdim. Peşəkar sənət əşiqi doğma əmisi barədə ilk dəfə Ramiz Abutalıbovun mətbuat səhifələrinə çıxardığı acı həqiqəti təsdiq etdi: Fransada vətən həsrəti ilə alış-bəyan hüquqşünas otuz iki yaşında kəskin sarsıntılar keçirərək, intihar etmişdir...

Söhbət əsnasında mən hörmətli rejissorumuza Avropada təhsil almış digər tələbələrin də aqibətindən söhbət açdım və "Nota bene!" qəzetinin 5-ci sayında dərc olunmuş 100 nəfər tələbənin siyahısını ona təqdim etdim. Oqtay müəllim siyahıdakı birinci tələbənin adını və soyadını ucadan oxudu: "**Axundov Əjdərbəy İsgəndərbəy oğlu!** Bu ki mənim dayımdır!"

Mən sevincimi gizlətmədim:

– Deməli, həm əminiz, həm də dayınız Cümhuriyyət tələbələridir!

Dayısı Ə.İ.Axundov barədəki arxiv sənədləri ilə Oqtay Mirqasımovu tanış etdim. Bu materiallardan aydın olur ki, Əjdərbəy Axundov Fransaya ali təhsil almağa göndərilməmişdən əvvəl Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsində oxumuşdur. Onun atası İsgəndərbəy Axundov Azərbaycan Parlamentində "İttihad" fraksiyasını təmsil etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin "İttihad" fraksiyasında İsgəndərbəy Axundovdan savayı on üç nəfər parlament deputatı vardı. Onlar aşağıdakılar idi:

Qarabəy Qarabəyov, Mir Yaqub Mehdiyev, Qazı Əhməd bəy Məhməmədbəyov, Cəmil bəy Ləmbəranski, Bəhrəm bəy Vəzirov, Sultanməcəd Qənzadə, Həmdulla Əfəndi Əfəndizadə, Zeynal bəy Vəzirov, Heybətqulu bəy Məmməmədbəyov, Əli bəy Zizikski, Qara bəy Əliverdiyev, Əsəd bəy Əmiröv və Ağə bəy Səfərliyev.

Qədim ərazimizdə erməni dövləti yaratmaq xülyasında olan daşnakların havadarı Vladimir İliç Leninin 1920-ci illərdə Azərbaycana təyin etdiyi rəhbərlərin imzaladıqları məxfi qərarlarla yüzlərlə ictimai xadimimiz, ilk növbədə müsavətcilər və ittihadçılar qətlə yetirilmiş, həbsə alınaraq sürgün edilmişlər. 1918 – 1920-ci illərdə Müstəqil Azərbaycan Türk Cümhuriyyətinin Avropa təhsilli yüksək mədəniyyət və məfkurə sahiblərini kimlər əvəz etmişdilər? 1920-ci il oktyabr ayının 24-dən 1921-ci il iyul ayının 24-dək Azərbaycanın rəhbəri Qriqori Naumoviç Kaminski Rusiyanın Tula şəhərindən Bakıya ən ali vəzifəyə göndərilmişdi. Tulalı Qriqori yerli daşnak əlaltılarına arxalanaraq, millətimizin zəkali övladlarını qanına qəltan etmişdi.

Tulalıdan sonra Azərbaycana 1921-ci il iyul ayında Rusiyanın Urjum şəhərində yetimxanada böyümüş, orta savadı olmayan Sergey Mironoviç rəhbərlik etmişdir. Əsl familyası Kostrikov, qondarması "Kirov" olan çertyoju baş komandan daşnak Levon Mirzoyanı ən yaxın silahdaşı saymış, özündən sonra Azərbaycana hökmranlıq estafetini ona vermişdi.

Arxivdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Siyasi Bürosunun 1921-ci il yanvarın 23-də keçirilmiş iclasının protokolundan çıxarış saxlanılır. S.M.Kirovun sədrliyi ilə olmuş iclasın qərarında oxuyuruq:

"Eşdidli: "İttihad" partiyaasının sui-qəsdı ilə bağlı iş üzrə yoldaş Pankratovun məruzəsi.

Qərara alındı:

1. Azərbaycanda hazırkı şəraitdə "İttihad" partiyaasına qarşı açıq mübarizə zəruri hesab edilsin.
2. Mübarizə metodları: onları izləmək və təşkilatı rəhbərsiz qoymaq və ən yaxşı ziyalı qüvvələri oradan yayındırmaq məqsədilə tədbirlər görülsün."

* * *

Qərarı deyildiyi kimi, belə "ən yaxşı ziyalı qüvvələrdən" biri də "İttihad" partiyaasının üzvü İsgəndər bəy Axundovun Fransada ali məktəb bitirmiş oğlu Əjdər bəy idi. Rusların və daşnakların qanlı divan qurduqları Bakıya qayıtmıqdan əlini üzən əqidə sahibi Fransada qalmağa üstünlük vermişdi. Başqa əlacı yox idi.

Keçən əsrin doxsanıncı illərində Parisdə Ceyhun Hacıbəylinin arxivini araşdırmış YUNESKO-nun sabiq əməkdaşı Ramiz Abutalıbov çoxlu sənədlər arasında Əjdər bəyin də məktubunu aşkara çıxarmışdı. "İttihad"çı oğlunun vaxtilə "İttihad" qəzetinin təsisçisi və baş redaktoru olmuş Ceyhun bəy Hacıbəyliyə ünvanladığı məktubundan aydın olur ki, o, təhsil borcunu ödəmək üçün Fransanın Dinar kurort şəhərində bir ailədə qulluqçu kimi işləmək məcburiyyətində qalmışdır. Məktubda oxuyuruq:

"Möhtərəm Ceyhun bəy!

Belə bir ağır məqamda mənə göstərdiyiniz qardaşlıq qayğısına görə sizə səmimi minnətdarlığımı izhar etməkdə acizəm.

Mən iyul ayının 1-dək Parisdə ev sahibinin yanında işləyirdim. Oradakı işim yüngül idi, tab gətirirdim. Amma ev sahibi ailəsi ilə Dinar kurort şəhərindəki öz villalarına köçdülər. Hər gün səhər saat 6-da yuxudan qalmaq və

süd almaqdan ötrü şəhərin mərkəzinə getməli oluram. Bu isə iki verst yarımla yol deməkdir. Səhhətimin ağır olduğunu bildiyinizdən, yaqın ki, nələr çəkdiyimi təsəvvür edirsiniz. Hər gün 9-un yarısında işə başlayıram. 10 otaqlı mənzili yığışdıracağam. Allaha and olsun, ayaqlarım yorğunluqdan və zəiflikdən əsir. Bundan sonra mətbəxdə kömək etmək lazımdır. Bu isə dəhşətdir...

Bela çirkinliyin içində axşam düz 2-nin yarısına kimi işləməyə məcburam.... Allah xatirinə, başışlayın. Daha yazı bilmirəm, məni aqlamaq tutur... Qorxuram ki, aqlımı itirəm....

Sizə sədaqətli Əjdər bəy".

Lakin...

Lakin möcüzə baş vermiş və Mir Mövsüm Ağa nəslindən olan gənc zivalının qürbətə əzablı günlərinə son qoyulmuşdur. Bu möcüzə əfsanəvi bir nağıl kimidir. Qısaca məzmunu ilə tanış olun.

Əjdər bəyin Ceyhun bəyə yazıb göndərdiyi məktubundan bir-iki saat sonra Dinar kurort şəhərindəki məlum malikanəyə ev sahiblərinin Almaniyadan qonaqları təşrif buyurmuşlar. Almaniyalı ata-ananın yanında yeganə qız övladı Milen xanım Əjdər bəyi görəndə, necə deyərlər, bir könüldən min könüldə türk balasına aşıq olur. Beləcə, Fransada Culyetta-Məcnun dastanı müqabilində alman valideynlərin bu izdivacı xeyir-dua verməkdən savayı olacları qalmır. Nikah kəsilmiş, xudmani toy mərasimi qurulmuşdur. Məclisdə oğlan adamı bir nəfər – Ceyhun bəy olmuşdur.

Zadəqan qaynata Berlin universitetinin filologiya şöbəsini bitirmiş qızının xatirinə varını əsirgəməmişdir. Əvvəlcə Dinar şəhərində, sonra isə Parisdə cavan ailə üçün bir gözdən ibarət mənzil almışdır. Özləri isə Almaniyaya qaçmışlar.

Milen xanım Paris şəhərində məktəblərdən birində almancadan dərs demiş. Əjdər bəy isə əvvəlcə Reno avtomobil zavodunda, sonra Eyfel qülləsi tikinti-təmir briqadasında çilingər, rəngsaz işləmişdir. 1930-cu ildə qaynana və qaynatasının xeyir-duası ilə Milen xanımla qürbətdən Vətənə qayıtmışdır. Əcnəbi gəlinin Azərbaycan türkcəsində rəvan danışması, evdarlıq işlərində səriştəliyi hamını valeh etmişdir. Yalnız və yalnız bir həqiqət doğmaları təəssüfləndirmişdir – Milen gəlin sonsuzdur...

Bakının indiki Hüsü Hacıyev (keçmişdə Bazarmaya), Vıdadi (keçmişdə I-cı Serkovskaya), Zərgərpalan (keçmişdə Spasskaya) küçələrində Əjdər bəylə Milen xanımın qoşa izləri asfalt yollar altında qalmışdır. Bu küçələrlə

onlar qohumlarına baş çəkmiş, tramvaya minərək indiki Məhəmməd Füzuli (keçmişdə Badaxanskaya) küçəsi ilə vağzala gəlmiş, buradan elektrik qatırına minərək, Sabuncuya getmiş, oradan Suraxanıya, Suraxanıdan da Şüvəlanə arabə ilə bağa yollanmışlar. Bu yollar cavan ər-arvadı indiki 18 saylı məktəbə də birlikdə aparmışdır.

Bu günlərdə mən də həmin təhsil ocağına baş çəkdim. Direktor Vaqif Hüseynovun söhbətindən bəlli oldu ki, məktəbin 110 yaşlı təntənə ilə qeyd olunmuşdur. Sonra o, məni Bakının bu qocaman məktəbinin məzunlarına həsr olunmuş muzey eksponatları ilə tanış etdi. Məzunlar arasında xalqımızın iftixarı sayılan şəxsiyyətlərin fotoşəkillərini gördüm: Qılman İlkin, Mazahir Abbasov, Azad Mirzəcənzadə, Əhməd Abasquliyev, Şəmsəddin Abbasov...

Vaqif müəllim bunu da söylədi ki, məktəbin ilk müəllimləri və ilk şagirdləri haqda Qılman müəllimdən yaxşı bilən yoxdur.

Ertəsi günü "Bakının canlı tarixi", ustamın və məsləhətçim, xalq yazıçısı Qılman İlkinlə görüşdüm. Bildirdi ki, həqiqətən, 1929-cu ildə 18 saylı məktəbi bitirmişdir. O illər bu məktəb şəhər bələdiyyəsinin vəsaiti ilə fəaliyyət göstərmiş. Əvvəllər ona "Ruşdiyyə", yəni ibtidai məktəblə orta məktəb arasında təhsil ocağı da deyirlər. 1926–1941-ci illərdə pedoqoji texnikum adlanıb. Qılman müəllim bu məktəbi bitirərək, Xaçmaz rayonunun Əhmədoba kəndində müəllim, sonra da direktor olmuşdur.

Söhbəti yenə də 18 saylı məktəbə yönəldərək Qılman müəllimdən soruşdum:

– Xarici dildən sizə kim dərs demişdir?

– Əjdər bəy Axundov və onun arvadı Milen xanım...

Qılman müəllim 18 saylı şəhər orta məktəbində bir çox məşhur ziyalılar, o cümlədən böyük şairimiz Mikayıl Müşfiqin müəllim işləməsindən söz açdı. Bu təhsil ocağı onun son iş yeri olmuşdur. 1937-ci ildə misilsiz istedad sahibi bu məktəbdən aparılmış, millətə düşmən olan qəddar rejimin hökmü ilə güllələnmişdir.

Mikayıl Müşfiqdən sonra məktəbin başqa bir müəlliminin – Milen xanım Axundovanın da başı üstünü qara buludlar almışdır. İkinci dünya müharibəsi arafəsində SSRİ-də yaşayan bütün almanlar kimi orta məktəb müəllimi də Azərbaycandan sürgün edilmişdir. Rəsmi nikah pozulmuş, Əjdər bəy ilk məhəbbətlə sevdiyi ömür-gün yoldaşını göz yaşları içərisində yola salmışdır.

1941-ci ildə məktəb hərbi xəstəxanaya çevrilərək, uzaq-uzaq ellərdən yaralı əsgərləri qoynuna alanda, Bakının yüzrlərlə müəllimləri kimi Əjdərbəy Axundov da cəbhəyə yollanmışdır. Mühərribədən sonra o, dəhşətli bir xəbər eşitmişdir: 1945-ci ildə Milen xanım ata-anası ilə birlikdə hava bombardmanı zamanı həlak olmuşdur...

Cümhuriyyət tələbəsi ömrünün son illərində də olmanın çətinlikləri dəf edərək, Parisə Ceyhun bəy Hacıbəyliyə məktub göndərmiş, faqət cavab almamışdır. Çünki 1962-ci il oktyabr ayının 22-də Parisdə Ceyhun bəyin vəfatından xəbərsiz idi...

Günlerini Şüvələnda bağda keçirən Əjdərbəy Axundov özü isə 1963-cü ilin payızında dünyasını dəyişmiş, Mir Mövsüm Ağanın məzarı yaxınlığında basdırılmışdır.

1920-ci ilin yanvarında Qafqazda ilk Türk Cümhuriyyətinin silah gücü ilə devrilməsinin rəsmi proqramı hazırlandı. Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Lenin tərəfindən imzalanmış qərarı ilə Şimali Qafqazda Ölkə Komitəsi təşkil olundu. Beləliklə, Qafqazda daşnakların və rus şovinistlərinin antitürk solib yürüşünə rəvac verildi.

Bakıda və Azərbaycanın bölgələrində Orconikidze, Sarkis, Mikoyan, Mirzoyan və başqa “zen”lər, “yan”lar Azərbaycan müsəlman əhalisinin evlərinə soxulur, var-yoxunu çirpizdirərək Rusiya quberniyalarına göndərilirdilər. Bolşeviklər oğurluq, quldurluq və zorakılığa “Müsadirə” adı vermişdilər. 1920-ci il sentyabrın 20-də Azərbaycan SSR-in Moskvadakı rəvqələdə nümayəndəsi Behbudağa Şantaxinski Lenina ünvanladığı məktubunda yazırdı: *“Azərbaycan Komissarlar Sovetinin sədri Nərimanov yoldaş iki həftə bundan qabaq məcbur oldu ki, öz hakimiyyət hüququndan istifadə edib, müsadirəni dayandırsın və hər kəsin könüllü surətdə artıq şeyi verməyini elan etsin. Bu işi Bakı İcraiyyə Komitəsinə keçirdilər. Nərimanov yoldaşın əmri ləğv edildi və qərar çıxarıldı ki, tuman-köynəyədək nə varsa, ev müxələffati amansız surətdə müsadirə edilsin”*.

Bəli, Moskvanın Azərbaycana yüksək vəzifələrə göndərdiyi bolşeviklərlə Nəriman Nərimanov arasında daban-dabana ziddiyyət vardı. Əcnəbilər xalqımızın halal zəhmətli mal-dövləti zorla mənqirləmək, Nərimanov isə millətin maddi və mənəvi dəyərlərini daha da zənginləşdirmək üçün

meydanda idi. Əcnəbi rəhbərlər bisavədlər dəstəsindən ibarət idi. Leninin “Oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq” sözləri də onlar üçündü. Azərbaycan Sovet hökumətinin başçısı Nəriman Nərimanov kökləri bütöv Azərbaycan torpağının dərinliklərinə uzanmış bir ağacın ayılmaz budağı idi! Cənubi Azərbaycanın Urmiya mahalından olan babasının adını yasadırdı. Uşaqlıq illərində orab dilini öyrənmiş, Quranı oxumuşdu. Qori seminarıyısının məzunu müəllimlik fəaliyyəti ilə də şöhrətlənmişdi. 1901-ci ildə Bakı oğlan məktəbinin müəllimi 3-cü dərəcəli Stanislav ordeni ilə təltif edilmişdi. İki il qabaq – 1899-cu ildə isə “Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça” darsliyini çap etdirmişdi. 1902-ci ildə Odessadakı Novorossiysk Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş və oranı müvəffəqiyyətlə bitirmiş loğman doğma xalqının bütün dərclərinə əlac axtarırdı. O deyirdi: *“Bir millət özünü tanımayanca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır”*.

Azərbaycan Xalq Komissarlar Sovetinin sədri vəzifəsində çalışarkən Nəriman Nərimanovun imzaladığı dekretlər əsasında həyata keçirilmiş tədbirlər göstərir ki, o, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yarımçıq qalmış işlərini davam etdirmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: *“Mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə tabe etdirməkdir” (...). Nəriman Nərimanov isə öyrətdirdi ki, elmə yiyələnməyin bir yolu vardır ki, o da təhsildir. 1921-ci il sentyabr ayının 14-də Nəriman Nərimanov maarif xadimlərinin ikinci qurultayındakı çıxışında deyirdi: “Hərçah mənə desələr ki, əlan (indi – T.Q.) Şura Cümhuriyyətində zavodlar, fabriklər və başqa müəssisələr işləyir, komissarlıqlar da öz yerindədir, yalnız maarif komissarlığında başqa, mən deyərəm ki, o şura hökuməti çox davam etməz”*.

Bu da maraqlıdır ki, Nəriman Nərimanovun Azərbaycan hökumətinin başçısı və eləcə də Kaminskiyin və Kirovun Azərbaycan partiyası rəhbəri olduqları bir zamanda xalq maarifi nazirinin müavini Azərbaycan Cümhuriyyətinə dini etiqad naziri olmuş Nurməmməd bəy Şahsuvarov idi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış Bakı Dövlət Universitetinə hər il 100 nəfər tələbə qəbul edilməsi barədə dekret imzalamış Nəriman Nərimanov Avropa ölkələrinə ali təhsil almağa göndərilmiş 100 nəfər gənclərin taleyi haqqında da düşünmüşdür. Bu məsələ ilə bilavasitə məşğul olmağı isə Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin keçmiş deputatı Bəhrəm bəy

Axundova həvalə etmişdir. 1895-ci ildə Paris Universitetinin təbiişünaslıq və tibb şöbəsini bitirmiş, 1919-cu ildə M.Ə.Rəsulzadənin təklifi və parlamentin qərarı ilə xaricə göndərilən tələbələr üçün məsul şəxs təyin olunmuş B.Axundovu Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının sədri 1921-ci il 18 iyun tarixli sərəncamı ilə xüsusi müvəkkil təyin etmişdi. İki həftədən sonra – iyul ayının əvvəllərində B.Axundov Azərbaycan türk tələbələrindən təhsil aldığı Avropa şəhərlərinə ezam olunmuşdur. Bakıya qayıtdıqdan sonra, 1922-ci il martın 2-də Nəriman Nərimanova yazılı hesabat təqdim etmişdi.

Azərbaycan Dövlət Arxivində 1920-ci il avqustun 9-da Azərbaycan İnkilab Komitəsinin Nəriman Nərimanovun sədrliyi ilə keçirilmiş iclasının protokolundan çıxarış saxlanılır (...). İclasın qəbul etdiyi qərarla Xalq Maarifi Komissarlığına tapşırılmışdı ki, Maliyyə komissarlığı ilə birlikdə xaricdə təhsil alan tələbələrə köməklik göstərilməsi üçün pul ayırınlar və tələbələrə çatdırılmasını təmin etsinlər.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində Cümhuriyyət tələbələrindən birisinin Almaniyadan Bakıya göndərdiyi “ərzi-hal”ını həyəcənsiz oxumaq qeyri-mümkündür. Məktubda deyilir: *“Paramız tükəndiyəndən takə təhsilimiz deyil, güzəranımız da böhəranlı bir vəziyyətdədir. Doqquz aydır ki, qeyri-müəyyən və müşkül halda bulunmaqdayıq. Belə getsə, dolanacağımız fənalacaq və təhsilimiz yarımçıq qalacaqdır”*.

Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri və hökumət başçısı Almaniyadakı Azərbaycan tələbə komissiyasının sədrinin orizasına bu dərkəni yazmışdır: *“T.Əliyev və Tağıyev yoldaşlara. Təcili icra edin. Tələbə komissiyasına yüz min marka pul göndərin.*

N.Nərimanov”.

Bəs 1920-ci il dekabr ayının 14-də Almaniyadan öz dəst-xətti ilə məktub göndərmiş Hilal Münşiyev kimdir?

Münşizadə Hilal Mirzəhüseyn oğlu Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən xaricə göndərilmiş 100 tələbə arasında Şuşa şəhərindən olan 19 nəfərdən biridir.

1919-cu il noyabrın 14-də Azərbaycan Respublikası Xalq Maarifi Komissarlığına yazdığı orizasiyadan aydın olur ki, həmin vaxt o, Bakıda Kladbşenskaya (indiki Mehdi Hüseyn) küçəsindəki 9 nömrəli evin dördüncü

mənzilində qalmışdır. Hilal Münşizadənin arxivdə saxlanılan sənədləri arasında doğum şəhadətnaməsinin surəti vardır. Zaqafqaziya şeyxülislamı Abdüsselam Axundzadənin ruhani idarəsinin üzvü Poladzadənin və idarənin katibi Eyvaxanbəyovun imzaladıqları rəsmi sənəddən aydın olur ki, Hilal Münşizadə 1899-cu il aprelin 12-də Yelizavetpol qəzasının Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Atası Məşəd Məmməd Mirzə Kərim oğlu, anası Sara xanım Ağa Həsən qızıdır.

Şəhadətnamə 1907-ci il oktyabr ayının 4-də Tiflis şəhərində tərtib edilmiş, üzünə Zaqafqaziya ruhani idarəsinin möhürü vurulmuşdur.

Hilal Münşiyev səkkiz yaşında Şuşa real məktəbinə qəbul olunmuş və oranı 1917-ci ilin aprelində bitirmişdir. Həmin ilin oktyabr ayında o, Şuşa real məktəbinin əlavə yeddiillik sinfinə daxil olmuş və 1918-ci ilin mart ayının 15-də oranı əla dərəcəyə və yüksək qiymətlərlə bitirmişdir. Alman, fransız və rus dilləri, riyaziyyat, cəbr, triqonometriya, fizika, qanunşünaslıq, tarix fənlərindən “4” və “5” qiymətlərlə təhsilini başa vurmuşdur. Məktəb məzunu əla təhsil ocaqlarına daxil olmaq hüququ verilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Hilal Münşiyev yeniyyətlik çağlarından milli istiqlal meydanına atılmışdır. “Difai” partiyasının Şuşa şöbəsinin üzvlərindən biri olmuşdur. Əsaslı Qarabağ xanı Pənahəli nəslindən olan Əhməd bəy Ağayev tərəfindən qoyulmuş bu nəhəng milli firqə 1917-ci ilin sonlarında “Müsavət” partiyası ilə birləşəndə Hilal Münşiyev Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə səmimi rəğbət bəsləyənlər arasında idi.

Azərbaycanın rus ordusu tərəfindən işğalından sonra Hilal Münşiyevin bütün ümidləri Nəriman Nərimanova yönəlmişdi. Azərbaycan Sovet hökumətinin başçısı çətin bir şəraitdə xalqımızın milli dəyərlərini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Hilal Münşiyev Azərbaycanda Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən tədbirlər barədə Almaniyada təhsilini davam etdirməkdə olan tələbələrə məlumat verirdi: Nəriman Nərimanovun imzası ilə Bakı Darülfünuna ildə 100 nəfər tələbə qəbul edilməsi barədə dekret qəbul edilmişdir. Müsavətçılığı yaşadan rəhbərin başqa bir dekreti ilə Novruz bayramı münasibətilə həbsdə olan hərbi qulluqçuların istintaq işləri ləğv olunmuşdur, Bakıda Ali Musiqi Akademiyası təşkil olunmuşdu, Bakıda Lenina deyil, Mirzə Ələkbər Sabirə abidə ucaldılmışdı.

Lakin Nəriman Nərimanova ünvanlanan bir teleqramdan heç kəsini xəbərlənməmişdir. Bu teleqram “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” ümidi ilə yaşayan

Nəriman Nərimanovun bütün arzularını alt-üst etmişdir. Lenin Azərbaycan nəfəndən azərbaycanlıları, o cümlədən xaricdə təhsil alan gənclərin mənafeyi məqsədilə istifadə edilməsinə son qoymuşdur. 1921-ci il sentyabrın 26-da Leninin Moskvadan Nərimanovaya vurduğu tam məxfi teleqramda deyilirdi:

“Rusiya Xarici Ticarət İdarəsinin razılığı və RKP MK-nın icazəsi olmadan nə almanlarla, nə də başqaları ilə xarici ticarət müqaviləsi bağlamayın. Lenin”.

Bir il sonra, 1922-ci ilin sonunda Nəriman Nərimanovu Moskvaya apararaq “irəli” çəkənlər, əslində, onun həyatına son qoydular. Nəriman Nərimanov zəhərləyənlər istər xaricdə, istərsə də Azərbaycanda təhsil alan türk tələbələrini qəsdinə durdular.

Müəllifdən

Hilal Münşiyev Bakıda həbsə alınmış tələbə dostları arasında bir nəfər – Rəhimbəy Əlağa oğlu Vəkilovun haqqında İ.Umudlunun 2003-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş “Vəkilogluları” kitabında məlumat verilmişdir.

1924-cü il aprelin 24-də Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin tələbəsi R.Ə.Vəkilov həbs edilərək, Rusiyaya, Yaroslavl həbs düşərgəsinə göndərilmişdir.

Bakı Universitetinin 26 yaşlı tələbəsi həbs ediləndək görünə nə böyük və şərəfli gənclik çağını yaşamışdır?

Qazax qəzasının Salahlı kəndində anadan olmuş Rəhimbəy 1916-cı ildə Bakı realını məktəbini bitirmiş, gənc yaşlarından siyasət meydanına atılmışdır. Azərbaycan Milli Şurasının üzvü, Azərbaycan Parlamentinin deputatı seçilmiş, burada “Müsavat” fraksiyasını təmsil etmişdir. O, Azərbaycan Parlamentinin ən cavan deputatı olmuşdur. R.Vəkilov 1920-ci ildə rus dilində “Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi” əsərini yazmışdır. Əsər 1998-ci ildə Bakıda azərbaycanca çap edilmişdir.

Qanlı bolşevik rus rejimi Azərbaycanın vətənpərvər türk ziyahlarını Rusiyanın uçqarlarına sürgün edir, Avropada təhsil alan gənclərin isə ac-susuz qalmasına çalışırdı. Berlin Universitetinin məzunu Hilal Münşiyev belə bir şəraitdə Azərbaycana dönmək istəyindən vaz keçdi. Soyadını “Münşiyev” deyil, “Münşi” yazdı – Hilal Münşi!

Hilal Münşi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əvvəlcə Finlandiyaya, sonra da İstanbula getməsindən xəbər tutduqda qəti qərara gəldi: siyasi mühacirlik fəaliyyətinə başlamaq!

1924-cü ildə Almaniyadakı azərbaycanlı tələbələrin və digər mühacirlərin daxil olduğu bir təşkilat – “Azərbaycan İstiqal Komitəsi” bilavasitə Hilal Münşinin təşəbbüsü ilə yaradıldı və sonralar o, bu təşkilatın sədri seçildi. Azərbaycan müstəqilliyinin alovlu təbliğatçısı “Müsavat” partiyaasının Berlin komitəsinə də başçılıq edirdi. Onun təşəbbüsü ilə 1928-ci il may ayının 28-də Berlində Azərbaycan Cümhuriyyətinin onilliyi bayram edilmişdi. Bayram yığıncağında o, “1918-ci il 28 mayın əhəmiyyəti” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmişdi.

Cümhuriyyət tələbəsinin 1930-cu ildə Berlində almanca “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabı nəşr olunmuşdur.

Hilal Münşi 1934-cü ildə Berlində “Qurtuluş” adlı jurnalın əsasını qoymuş, onun redaktoru olmuşdur. 1939-cu ilədək fasiləsiz nəşr edilən bu məcmuədə Hilal Münşinin müxtəlif mövzularda onlarla siyasi və publisistik məqaləsi dərc olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Hilal Münşi mühacirətdə ardıcıl olaraq M.Ə.Rəsulzadənin mövqeyini müdafiə etmişdir. Hilal Münşi məhz M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə 1941-ci ilin sonlarında Berlində Milli Azərbaycan Komitəsinə yaratmışdır.

Təəssüflər olsun ki, tarixçilərimiz onun siyasi fəaliyyətini hərtərəfli tədqiq etməmiş və əsərlərini külliyyat şəklində çapa hazırlamamışlar.

Kitabxanalarımızda hələlik bir əsər vardır – Xələddin İbrahimlinin “Elm” nəşriyyatı tərəfindən 1996-cı ildə buraxılmış “Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920 – 1991) kitabı. Bu qiymətli tədqiqat işində (səh.247) oxuyuruq: *“Avropa əfkəri-ümmiyyəsinə” təqdim olunan əsərlərdən Hilal Münşinin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” və M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan problemi” yığ-camlığı, eyni zamanda əhəmiyyəti baxımından diqqəti cəlb edir. Hər iki əsər Azərbaycan və onun problemi barədə dolğun təəssirət yaratmağa qadirdir. H.Münşinin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsəri, adı türk, əsli isə yəhudi olan bir müəllifin – Əsəd bəyin yazdığı əsərlə Avropada Azərbaycan haqqında formalaşdırıldığı mənfii rəyə kəskin zərbə vurdu. Əsəd bəyin “Min bir gecə”-ni xatırladan əsərinin Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı aldadıcı təəssüratının müqabilində H.Münşi, mədəniyyətimiz, tariximiz, həm də Azərbaycanda*

siyasi fikir tarixi barədə Avropa mühitinə mükəmməl bir tədqiqat məhsulu təqdim edə bilmişdi”.

Xaləddin İbrahimlinin adıçəkilən kitabında siyasi mühacirlər arasında “A.Atamalibəyov” da vardır.

A.Atamalibəyov kimdir

Abbasbəy Seyfullabəy oğlu Atamalibəyov Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən Avropa ölkələrinə ali təhsil almağa göndərilmiş 100 nəfər arasında Tiflis şəhərindən olan səkkiz nəfər gəncdən biridir. Paris Universitetində təhsil almışdır.

Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, o, 1895-cı il fevral ayının 26-da anadan olmuşdur. A.Atamalibəyovun 1919-cu il avqust ayının 17-də Azərbaycan Respublikası Xalq Maarif Komissarlığına ünvanladığı ərizəsindən öyrənilir ki, 1914-cü ildən 1917-ci ilədək Peterburq Politeknik İnstitutunun doniz mühəndisliyi şöbəsində təhsil almışdır.

Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlər arasında A.Atamalibəyovun Tiflis real məktəbinin əlavə sinfini bitirməsinə dair şəhadətnamə də vardır. Bu sənəddən bəlli olur ki, qraf Vorontsov-Daşkov adına real məktəbin tam kursunu başa vurmuş 17 yaşlı Abbasbəy rus, alman, fransız dilləri, riyaziyyat, cəbr, triqonometriya, fizika, tarix, qanunşünaslıq fənlərindən “əla” qiymətlər almışdır.

Yüz nəfər Cümhuriyyət tələbəsi içərisində Abbasbəy Atamalibəyov bir cəhəti ilə də fərqlənir: o, xaricə ali təhsil almağa getməmişdən əvvəl gənc siyasi xadim olmuşdur. Azərbaycan Parlamentinin deputatı seçilmiş, burada “Sosialistlər” fraksiyasının tərkibində olmuşdur. Bu deputat blokunda A.Atamalibəyovla birlikdə Əkbərağa Şeyxülislamzadə, Cəmo bəy Hacımski, Əhməd bəy Pepinov və başqaları vardı. Azərbaycan Parlamentinin 26 yaşlı üzvü 1920-ci il yanvarın 21-dək davam etmiş Paris Sülh Konfransının iştirakçısı olmuşdur.

Abbasbəy Atamalibəyov mühacirətdə istiqlal mücadiləsini davam etdirirdi. Gəmiqayırma ixtisası üzrə ali savadlı mühəndis Fransada Paris Siyasi Elmlər Məktəbini də bitirmişdir.

Əlimərdanbəy Topçubaşovdan sonra Fransadakı Azərbaycan mühacirlərinin rəhbəri də Cümhuriyyət tələbəsi idi. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Fransa almanlar tərəfindən işğal olunduqdan sonra A.Atamalibəyov mühacir

ünvanını dəyişmişdir. O, bir müddət Berlində yaşamış, Qırmızı Xaç Komitəsində çalışmışdır. Abbasbəy azərbaycanlı əsirlərin xilas edilməsi işində mühüm rol oynamışdır.

Qələm dostum İsmayıl Umudlu, Abbasbəy Atamalibəyov və onun ailəsi barədə “Ayna” qəzetinin 2002-ci il 7 iyun tarixli sayında “Səksən il yol gələn götürüş” adlı çox maraqlı bir yazı dərc etdirmişdir. Burada əsasən A.Atamalibəyovun oğlu Qalibbəy Atamalibəyovun ilk dəfə doğma yurduna gəlməsindən bəhs edilsə də, atası, babası, nənəsi və yaxın qohumları haqqında da məlumatlar verilmişdir.

İsmayıl Umudlunun öçerkindən öyrənirik ki, Cümhuriyyət tələbəsi kimi qələmə aldığıımız Abbasbəyin atası Seyfullabəy Şamaxı əsilzadələrindəndir. Çar Rusiyası vaxtında Qarsda, Zaqatalada hərbi dairə rəisi vəzifəsində olmuş, general rütbəsində istefaya çıxmışdır. Anası Mələk xanım məşhur şamaxılı Mahmud bəy İbrahimbəyovun qızı idi. Ailədə üç bacının bir qardaşı olan Abbasbəy atası kimi hərbiçiləşən qızının arzusunda imiş. Ancaq görmə qabiliyyəti zəif olduğundan topçu zabıt olmaq həvəsindən vaz keçmişdir.

Öçerkdə A.Atamalibəyovun oğlu Qalibbəy haqqında da maraqlı məlumatlar vardır. O, 1923-cü il yanvarın 1-də dünyaya göz açmışdır. Orta məktəbi Parisdə bitirmiş, Sorbonna Universitetinə daxil olmuşdur. Universiteti kimyaçı ixtisası ilə başa vuran Qalibbəy bir müddət Almaniyada yerləşən fransız işğal qoşunlarında hərbi xidmətdə olmuşdur. Ordudan tərxis edildikdən sonra Fransaya qayıtmış, Parisdə pensilin istehsalı fabrikinə çalışmışdır. 1947-ci ildə həmin fabrikin Çilidəki filialında işləmiş, ata-anasını öz yanına gətirmişdir.

1956-cı ildə pensilin istehsalı üzrə peşəkar mütəxəssis kimi Qalibbəy Atamalibəyov əvvəlcə Tayvanda, sonra da Hindistanda işləmişdir. 1957 – 1959-cu illərdə Yuqoslaviyada elmi-tədqiqat işini və əmək fəaliyyətini davam etdirmişdir. Qısa vaxtda serb dilini öyrənmişdir. Qalibbəy Yuqoslaviyada serb qızı Nado ilə ailə qurmuşdur...

Qalibbəyin son iş yerinin ünvanı ABŞ-ın Klivlend şəhəridir. Qalibbəy burada yeni bir məsələyə açmışdır.

Qalibbəyin anası Reyhan xanım 1967-ci ildə, atası Abbasbəy isə dörd il sonra, 1971-ci ildə vəfat etmişdir.

76 il ömür sürmüş Cümhuriyyət tələbəsinin 80 yaşlı oğlu Azərbaycana gəlmiş, atasının da, anasının da ruhunu şad etmişdir.

*Atamalıyev Abbasbəy
Seyfullabəy oğlu*

*Münsüzadə Hilal
Mirzəhüseyn oğlu*

Ədəbiyyat

1. Ağayev İ. Əlabbas Müznib: Həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr. Bakı, Elm, 2003.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı, 1998.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918 – 1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), 2 cildə. Bakı, 1998.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı, fond 970, siyahı 1 (iş № 92, 44, 59, 74, 85, 86).
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı, fond 51, siyahı 3, iş № 8, s. 67-70.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivı, fond 1, siyahı 74, vərəq 178; fond 12, siyahı 2, vərəq 90; fond 12, siyahı 2, vərəq 141-143.
9. Cavadov C. Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı (XIX əsrin sonu və XX əsrdə). Bakı, 1999.
10. Дудаева З. Страницы истории национальной интеллигенции. "Азербайджанский Исторический Музей" – 2003 (Məqalələr toplusu). Bakı, 2003.
11. Elşad Qoca. Sibir dərsi. Bakı, 2000.
12. Əliyev M. "Odlar yurdu" qəz., 1989-cu il avqust, № 15 (446).
13. Gəncəli S. Hər sətirdə bir tarix. Bakı, 1994.
14. Göyüşov A. 1917 – 1920-ci illərdə Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq mübarizəsi. Bakı, 2000.
15. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918 – 1920-ci illər). Bakı, 1993.
16. İsayev Ə. Gəncə və gəncəlilər. Bakı, 2002.
17. "Kaspi" qəzeti, 1920-ci il, 1-6 aprel tarixli sayları.
18. Mansurov A. Tarixin ağ ləkələri və yenidənqurma. Bakı, 1991.
19. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1990.

20. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918 – 1920). Bakı, 2002.
21. Nağı Şeyxzamanlının xatirələri. Bakı, 1997.
22. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918 – 1920). Bakı, 1996.
23. Nəzirli Ş. "Cümhuriyyət generaları". Bakı, 1995.
24. Paşayev A. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı, 2005.
25. Rəhimli Ə. Mərdəkan. Bakı, 1994.
26. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991.
27. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. (1918 – 1920). Bakı, 1998.
28. Süleymanov Manaf. Son bahara çatdıq. Bakı, 1996.
29. Süleymanov Manaf. Müsəlman dünyasında ilk xalq cümhuriyyəti. Bakı, 1999.
30. Şüküroğlu L. Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində. Bakı, 2000.
31. Tahirli A. Azərbaycan mühacirəti. Bakı, 2001.
32. Yaqublu N. Müsavat partiyasının tarixi. Bakı, 1997.

ÜÇÜNCÜ HİSSƏ

TALE SORAĞIYLA

Bu bölümün belə adlandırılmasının öz tarixçəsi vardır: "76 il ömür sürmüş Cümhuriyyət tələbəsinin 80 yaşlı oğlu 2007-ci ildə Azərbaycana gəlmiş, atasının da, anasının da ruhunu şad etmişdir".

Beləliklə, Cümhuriyyət tələbələrindən tale soracağına birlikdə düşdük...

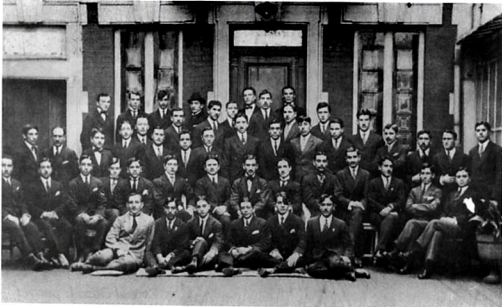
Bu məxədaşlığın ilk nəticəsi olaraq "Qobustan" sənət toplusunun (redaktoru Ələkbər Salahzadə) 2008-ci il 2 və 3-cü saylarında (№ 2, s.9-18; № 3, s.5-12) Mübariz Süleymanlının "Azərbaycanın ilk peşəkar heykəltəraşı Zeynal Əlizadə: ehtimallar və həqiqətlər" adlı yazısı çap olundu. Biz də, kitabımızın növbəti bölməsini məhz bu yazı ilə başlamağı məqsədəuyğun saydıq.

Süleymanlı M.A. Azərbaycanın ilk peşəkar heykəltəraşı Zeynal Əlizadə: ehtimallar və həqiqətlər. "Qobustan", Bakı, 2008, № 2, s. 9-18.

Zeynal Əlizadə portret üzərində iş zamanı

“Mədəniyyət dünyası”nın XIII buraxılışında Teyyub Qurbanın “Cümhuriyyət tələbələri” əsərinə yazdıqımız “Mövzu və müəllif haqqında baş redaktorun qeydləri” başlıqlı təqdimatda (22, s. 5-9), Azərbaycan Cümhuriyyətinin ali təhsil almaq üçün yüz gəncin xaricə göndərilməsi kimi, mədəniyyət tariximizdə vaxtilə elmi-mədəni hadisəyə çevrilmiş, lakin indiyədək diqqətdən kənar qalmış bir kulturoloji faktın bəhs etmiş, sözlügedən əsər müəllifinin yüz Cümhuriyyət tələbəsinin taleyi ilə bağlı, hər cümləsində təəssübkeşlik və narahatlıq ifadə olunan araşdırmalarını alqışlamışdıq. Əlimizdə olan materialları silsilə şəklində məcmuənin növbəti saylarında verəcəyimizi qeyd etmək bərabər, onu da vurğulamışdıq ki, Teyyub müəllim yaşının ahıl çağında yorulmaq bilmədən axtarışlarını davam etdirir. Yazımı tamamlamamışdan bir neçə gün əvvəl (26.11.07) olan telefon söhbətində deyəndə ki, axşam qatarı ilə Gəncəyə ezamiyyəyə gedirəm, bu işinin qeyrətinə heyrləndim. Sən demə, Gəncədəki dostlarından, əslən orali Cümhuriyyət tələbələrinin bir neçəsinin övladları və qohum-əqrəbələri haqqında məlumat alıb. Məcmuənin mətbəədə olan növbəti sayının nəşrini səbirsizliklə gözləyirdi ki, özü ilə Gəncəyə aparsın. Çox təəssüflənirəm ki, məcmuələri Teyyub müəllim

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ali təhsil almaq üçün xaricə göndərdiyi tələbələrə bir qrupu

yola düşəndən sonra ala bildim. Özümə onunla təsəlli verdim ki, mövzu ilə bağlı illərdən bəri yarımçıq qalmış yazımı o günlərdə tamamlamaq üzvəydim. Doğrudur, mənə çoxdan məşğul edən suallara bu yazımda tam cavab verə bilmədim, bununla belə ümid edirəm ki, bu məqalə ilə həm Teyyub müəllimin Cümhuriyyət tələbələri ilə bağlı tədqiqatlarına kömək etmiş olaram, həm də fəaliyyətlərini elmə, maarifə, sənətə həsr etmiş, həyatlarını Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda fəda etmiş ata-babalarımızın ruhlarını şad edərdim.

Qasımbay məscidinin giriş divarına vurulmuş lövhə

Zeynal Əlizadənin 1920-ci ilə qədər yaşadığı evin ön tərəfdən görünüşü

Heykəltaras Zeynal bəy haqqında məlumatı ilk dəfə 1995-ci ildə Sultan Bəyazid kitabxanasında apardığım araşdırmalar zamanı rast gəlmişdim. Sonralar, İstanbulda yaşayan İslam Eler adlı bir dostum¹ “Azərbaycan Yürd Bilgisi” dərğisinin bütün saylarını üçcildlik kitab halında mənə göndərdi ki, bu kitabın üçüncü cildində Zeynal bəyin aşağıda haqqında geniş danışacağımız

¹ 1989-cu ildən tanıdığım və əslən İqdirəndən olan İslam Eler Azərbaycan milli rəqlərinin təbliği və ifası ilə məşğul olan bir dərnəyin rəhbəri və həmçinin “Candaş” adlı aylıq qəzetin təsisçilərindən biri idi (1995 – 1996-cı illərdə mən həmin qəzetin Azərbaycan üzrə təmsilçisi olmuşam). Onunla ilk dəfə 1989-cu ildə İstanbulda keçirilən Beynəlxalq folklor musiqi festivalında tanış olmuşdum. Azərbaycandan mərhum Aşiq Mikayıl Azaflının, rəqs üzrə tanınmış mütəxəssis – professor Kamal Həsənovun, eləcə də xalq artisti Ağaxan Abdullayevin və Azərbaycan Dövlət İncəsənət Universitetinin qızlardan ibarət rəqs ansamblının təmsil olduğunda böyük bir yarıdaçı qrupda mən qarmonçalan kimi iştirak edirdim. Hələ o zaman, mərhum Kamal Həsənovun rəhbərlik etdiyi rəqs ansamblının bütün üzvlərini qonaq dəvət edən İslam bəyin evində Azərbaycan mühəcirət mətbuatının çoxsaylı nümunələrinin yer aldığı kitabxana olduğunu görmüşdüm.

üç məqaləsi də yer almaqda idi. Mövzu ilə əlaqəli bilgim artdıqca, bir tərəfdən yeni-yeni suallar meydana çıxdı, digər tərəfdən də daxilimdə Zeynal bəy haqqında bir yazı yazmaq arzusu baş qaldırdı. "Elm və həyat" və "Qobustan" jurnallarında Mövsüm Əliyevin məqalələri (10; 11; 12; 13) və Nigar Abutalıbovanın "Qobustan"dakı bir yazısı (1) ilə tanışlığım bu şəxsiyyətə olan marağımı daha da artırdı. Daha doğrusu müxtəlif imzalarla təqdim olunan yazıların və heykəltəraşlıq əsərlərinin eyni şəxsə aid olması ilə bağlı ehtimallarım çoxaldı. Elə bu marağın nəticəsi idi ki, Vüsal Bağirovun (elmi redaktoru olduğum) "Azərbaycanda kiçik formalı heykəltəraşlığın inkişafı (XX əsr)" adlı kitabına bu materialların daxil edilməsini tövsiyə etdim. Həmin materialların bir qismi kitabda öz əksini tapmışdır (8, s.17-20). Sonralar isə mələyəy daha geniş aspektdən yanaşmaq, əldə edilmiş yeni mənbələrə istinadən mövzunu kulturoloji yöndən araşdırmaq qərarına gəldim. Məqsədimi Teyyub Qurbana bildirdəndə, o da çox sevindi və Zeynal Əlizadəyə aid bir neçə arxiv sənədinin surətini mənə verdi. Birlikdə gedib, vaxtilə Zeynal Əlizadənin yaşadığı ünvanı (Persidski küçəsi № 30, indiki Murtuza Muxtarov küçəsi) tapdıq, vaxtilə onun təvəllüdü (1894) qeyd olunmuş "metrik dəftər" in saxlanıldığı və doğum tarixini təsdiqləyən şəhadətnamənin (1919-cu ildə, Molla Ruhulla Hacı Abdulla oğlu tərəfindən) verildiyi Qasımbəy məscidini ziyarət etdik. Yaşadığı ev hansısa bir xarici şirkətə kirayə verildiyindən heç kimdən bir məlumat ala bilmədik, bu dəfəki cəhdimizi evin fotosəklini çəkməklə bitirdik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz yazıların izi ilə Ceyhun Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəylinin (1891–1962) və Ramiz Abutalıb oğlu Abutalıbovun (1937) S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində mühafizə edilən arxiv fondları ilə tanış olduq (17; 18). Mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olmuş Azərbaycan ziyalılarının həyat və fəaliyyətləri ilə bağlı zəngin məlumatların qorunduğu bu fondlarda Zeynal Əlizadə haqqında da müəyyən tarixi faktlar vardır.

Qeyd edək ki, burada Nigar Ramiz qızı Abutalıbova tərəfindən təqdim edilmiş maraqlı materiallarla da tanış olduq (17, fond 648, siyahı 1). Bizi ilk növbədə Zeynal Əlizadə ilə bağlı tarixi faktlar maraqlandırdığına görə, əvvəlcə N.Abutalıbovanın "Azərbaycan – Fransa", "Azərbaycan – Fransa əlaqələri" və Ümmül Banu haqqında olan məqalələri ilə maraqlandıq. Bundan əlavə,

bu fondlarda N.Abutalıbovanın 92 səhifəlik digər yazıları, qeydləri və tərcümələri də saxlanılır.

Arxiv sənədləri içərisində N.Abutalıbovanın "Azərbaycan – Fransa mədəni əlaqələri" adlı məqaləsində bəhs olunan üç məktubdan heç birini (Zeynal Əlizadənin Ceyhun Hacıbəyliyə göndərdiyi) tapa bilmədik. Əslində arxivə də elə bu üç məktubun soracağı ilə getmişdik. N.Abutalıbovanın mövzuya aid bəzi yazıları, habelə Zeynal Əlizadənin özünün və bir neçə heykəltəraşlıq əsərinin fotosu ilə tanış olduq (14), amma Ceyhun Hacıbəyliyə yazılmış yüzlərlə məktubun içərisində sözlügedən üç məktubun olmaması bizi məyus etdi.

Fonddakı məktublarnın əksəriyyəti bizim oxuya bilmədiyimiz müxtəlif dillərdədir, lakin hər bir məktubun üzərində mütəxəssis tərəfindən yazılmış aydınlaşdırıcı qeydlər vardır. Kim tərəfindən yazılması bəlli olmayan məktublar çoxluq təşkil edir. Görünür, mütəxəssis də həmin məktublarnın müəlliflərini müəyyən edə bilməmişdir. Hətta fikirləşdik ki, yaqin nədəsə səhvə yol veririk, ola bilməz ki, yüzlərlə məktubun içərisində bu sənədləri arxivə verən şəxslərin yazılarında da qeyd edilən üç məktub olmasın. Arxiv işçiləri ilə məsləhətləşmələrin də bir xeyri olduğu. Uzun müddət cəhd etsək də Ramiz Abutalıbova əlaqə yarada bilmədik, ev telefonuna zəng vurduq, dedilər ki, Moskvadadır (Nigar xanımın da xaricdə olduğunu bildirdilər). Zeynal Əlizadənin şəxsiyyəti, həyat və yaradıcılığı haqqında bir sıra suallara cavab tapa bilməsək də, əlimizdə olan materiallarla oxucuları tanış etmək qərarına gəldik.

Zeynal Əlizadə kimdir

Mənbələrdə Zeynal Əlizadə haqqında (və ya Zeynal Əlizadə ehtimal etdiyimiz şəxs haqqında) çox dolaylıq, bəzən də bir-birini təkzib edən məlumatlara rast gəlinir. Fikrimizin təsdiqi üçün bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

İkicildlik "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası"nda (5; 6) ehtimal ki, eyni şəxs haqqında iki fərqli məlumat verilmişdir:

"Əliyev Zeynalabdin bəy Hacıoğlu (24.4.1894,Bakı?) – Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarına əsasən, dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrəndən biri. Parlamentin 1919 il

1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini memarlıq sahəsində davam etdirmək üçün Roma Kral Rəssamlıq Akademiyasına (İtaliya) göndərilmişdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat əşkar olunmamışdır" (5, s. 359).

"Əlizadə Zeynal (? - ?) – Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə milli mədəniyyətin tərəqqisində yaxından iştirak etmiş mədəniyyət xadimi. Əlizadə Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin 1919-cu il 23 mart və 1920-ci il 30 yanvar tarixli qərarları ilə dövlət gerbinin, hərbi orden-medalların və dövlət möhürünün layihələrinin hazırlanması məqsədilə elan olunmuş müsabiqədə fəal iştirak etmişdir. Onun layihəsi əsasında buraxılmış döş nişanları və xatirə medallarında Parlamentin binası, bayraq, aypara, səkkizgüşəli ulduz, günəşin doğması, gül çələngi həkk olunmuşdur" (5, s.360).

"Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu)" kitabında isə yalnız bunlar yazılmışdır: "İlk peşəkar heykəltəraş Zeynal Əlizadə respublikamızın milli gerbi və xatirə medallarının hazırlanmasında iştirak edirdi. Onun layihəsinə əsasən buraxılmış döş və xatirə medallarında parlament binası, bayraqlar, aypara, 8 güşəli ulduz, günəşin doğması, gül çələngləri həkk olunmuşdur" (3, s.165-166).

"Azərbaycan Yurd bilgisi" dərgisindəki məqalələr (24; 25; 26) isə "Heykəltəraş Zeynal A. Saray" və "Zeynal Akkoç" imzaları ilə çap olunmuşdur.

Bəs görəsən yuxarıdakı məlumatlar fərqli soyadları ilə təqdim edilmiş bir nəfərə aiddir, yoxsa ki, eyni dövrdə, eyni fəaliyyət sahəsi ilə məşğul olan başqa-başqa şəxslərə? Məntiqi bir cavab axtarmağa çalışdığımız bu suala bir arxiv sənədinin təqdimatı aydınlıq gətirməyə başlayır və həmin sənədin həm orijinal, həm də əski əlifbadan latin qrafikasına çevrilmiş variantını aşağıda təqdim edirik:

Şəhadətnamə

1919-cu ildə, avqust ayının 27-ci günündə verilib şəhadətnamə xüsusunda ki, Ağə Zeynalabdin bəy Hacı Ağabəy oğlu Əliyev Bakı şəhərinin sakini, Hacı Qasımbəy məscidinin camaatına mənsubdur. Təvəllüdü vəqə olub 1894-cü ildə aprel ayının 24-cü günündə, necə ki, təvəllüdü sübut olunub məscidin metrik dəftərində № 4.

İmzanı təsdiq edirəm.

Hacı Qasımbəy məscidinin mollası Molla Ruhulla Hacı Abdulla oğlu (2).

Zeynal Əlizadənin şəxsiyyəti haqqında ilk dəqiq məlumat ala bildiyimiz mənbə mərhum Möhsüm Əliyevin yazıları olmuşdur. O, ötən əsrin 60–90-cı illərində yazmış olduğu məqalələrlə (10; 11; 12; 13) oxucuları ilk peşəkar heykəltəraşımız haqqında tarixi faktlarla məlumatlandırmışdır. Mohz bu yazılardan öyrənməmiş ki, mədəniyyət tariximizə ilk peşəkar Azərbaycan heykəltəraşı kimi daxil olmuş Zeynal Hacıağa oğlu Əlizadə 1895-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Amma göründüyü kimi, təqdim etdiyimiz şəhadətnamə ilə müqayisədə Möhsüm Əliyev verdiyi məlumatda (həm ad və soyadında, həm də doğum tarixində) cüzi fərqlər vardır. Belə ki, şəhadətnamənin əsas götürsək, "Əliyev Zeynalabdin bəy Hacı Ağabəy oğlu 1894-cü il aprel ayının 24-də" anadan olmuşdur. Görünür, Mövsüm Əliyev məlumatı fərqli mənbədən əldə etmişdir.

Həmin yazılarda məlumat verildirdi ki, Zeynal Əlizadə orta təhsilini bitirdikdən sonra (1915-ci ildə) Moskva Kommersiya institutuna daxil olmuş, burada üç il təhsilini davam etdirmiş, 1918-ci ilin payızında Bakıya qayıtmışdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin poçt və teleqraf nazirliyində xüsusi tapşırıqlar üzrə baş məmur vəzifəsinə təyin olunan Zeynal Əlizadə eyni zamanda rəssamlıq sənəti üzrə də öz yaradıcılığını davam etdirmişdir.

Təəssüflər olsun ki, nə Mövsüm Əliyevin yazılarına qədər, nə də ondan sonra Azərbaycan mətbuatı və elmi fikrində Zeynal Əlizadənin rəssamlıq fəaliyyətindən bəhs edilməmişdir. Heykəltəraşlıqdan söz düşərkən onun nəinki ilk peşəkar heykəltəraş olması faktına toxunulmamış, heç ümumi cərgədə belə adı çəkilməmişdir. Düzüdü, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra incəsənətin digər sahələrində olduğu kimi heykəltəraşlıqda da sürətli dəyişikliklər müşahidə edilmiş, monumental, dağah və kiçik formalı heykəltəraşlığın inkişafı üçün imkanlar genişlənməmişdi. Lakin sovet dövrünün sənətinə alimləri 20-ci illərə qədərki Azərbaycan heykəltəraşlığı barədə demək olar ki, heç bir məlumat verməmişlər. Hətta sovet hakimiyyətinə qədər Azərbaycanda heykəltəraşlığın mövcudluğunu inkar edən yanlış mülahizələr

² Güman ki, təhsilini yarımçıq buraxıb qayıtmasının bir səbəbi Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi olubsa, digər (bircə həm də əsas) səbəbi isə Rusiyadakı vətəndaş müharibəsi olmuşdur. Əgər belə olmasaydı o, yenidən təhsil dalınca xarici ölkəyə getmək istəyində olmazdı.

özünə möhkəm yer tutmuşdu. Baxmayaraq ki, sonrakı dövrlərlə müqayisədə XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan heykəltəraşlığının səviyyəsi aşağı olmuşdur, lakin bu, plastika sənətinin varlığını inkar etməyə əsas vermir. Şübhəsiz ki, həmin mərhələdə Azərbaycandakı mövcud ictimai-siyasi, iqtisadi şəraitin mürəkkəbliyi bu sənət sahəsinin də təraqqisinə əngəl törədirdi. Bununla belə son illərin araşdırmaları sayəsində üzə çıxarılan arxiv sənədlərinin, tarixi məlumatların, dövlət muzeylərində, şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan eksponatların tədqiqi sübut edir ki, 20-ci illərə qədər də Azərbaycanda heykəltəraşlıq əsərləri yaradılmışdır. Bu nümunələr həm xalq sənətkarları, həm də Rusiyada və Avropada təhsil almış peşəkar heykəltəraşlar, sənətsü naslar tərəfindən hazırlanmışdır (8, s.14-15).

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə də hələlik adları bizə məlum olmayan heykəltəraşlarımız fəaliyyət göstərmişlər. Bəlkə də, qısa müddətdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Cümhuriyyətində bütün layihələrin həyata keçirilməsinə səbəbindən nə əsərlərin özü, nə də müəlliflər barədə dəqiq məlumatlar yoxdur. Lakin bu layihələrin mövcudluğu haqqında mənbələrdə kifayət qədər informasiyalar getmişdir (12). Məsələn olaraq göstərə bilərik ki, 1920-ci ilin martında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi yeni medal və ordenlərin layihələrinin hazırlanması üçün müsabiqə elan etmişdir. Müsabiqəyə verilən layihələri seçməkdən ötrü general-mayor İbrahim ağa Vəkilovun (1852 – 1934) sədrliyi altında xüsusi komissiya da yaradılmışdır. Lakin müsabiqəyə verilən layihələr əldə olmadığı üçün, dəqiq fikir söyləmək çətindir. Tədqiqatçılar bu layihələrin ikisinin Moskvada yerləşən Dövlət Hərbi Arxivində olduğunu təsdiqləyirlər (10; 11). M.Əliyev yazır ki, adı və фамилияsi hələ bizə məlum olmayan müəllif tərəfindən işlənmiş hər iki medalın layihəsi çox cüzi fərqlə bir-birindən seçilir. Layihəyə diqqətlə fikir verdikdə hiss olunur ki, müəllif əsərin qabarıq və yığcam həll olunmasına çalışmışdır (11, s.77-78)

Türk-islam aləmində o vaxta qədər bənzəri olmayan və milli tariximizə 28 may 1918-ci il İstiqlal Bəyannaməsi ilə daxil olmuş Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti qısa bir müddət ərzində dövlət quruluşunun təməli hesab olunan bir çox tədbirləri həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur. İstiqlal Bəyannaməsinin edən edildiyi gündən dövlət rəmzlərinin yaradılmasına

xüsusi önəm verilmiş, ən mühüm dövlət atributlarından biri kimi Dövlət bayrağının qəbul edilməsi daha tez həyata keçirilmişdir. Hökumət 1919-cu il martın 23-də dövlət gerbinin və üzərində dövlətin adı və gerbi təsvir edilən dövlət möhürünün layihələrini hazırlamaq məqsədilə müsabiqə elan olunması barədə qərar qəbul etmişdir. Çox güman ki, müsabiqəyə göndərilən layihələrin heç biri bəyənilmədiyindən qəbul edilməmişdi. Buna görə də hökumət hərbi ordenlər, milli himn, dövlət gerbi və möhür üçün layihələrin hazırlanması üçün yeni müsabiqə elan olunması barədə qərar çıxarmışdır (5, s.92).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin müsabiqəyə təqdim olunmuş ordenlərinin eskizləri ilə ikicildlik "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası"nın I cildində də tanış olmaq olar (5, s.47-48). Burada "Müstəqillik", "Hərbi xidmətə görə" və "Dinc xidmətə görə" ordenlərinin (eskizlərinin) rəngli fotosuratları verilmişdir.

Azərbaycan parlamentinin açılışı (1918-ci il 7 dekabr) münasibətilə buraxılmış döş medal-nişanı (fas və arxa görünüşlər).

Bu istiqamətdə görülmüş işlər çərçivəsində Azərbaycan parlamentinin (1918-ci il 7 dekabr) açılışı münasibətilə zərb olunmuş döş və xatirə medalları heykəltəraşlıq baxımından xüsusilə maraqlıdır. Bəs bu heykəltəraşlıq nümunələrinin müəllifi kimdir?

Mövsum Əliyevin yazılarında öyrənirik ki, hər iki medalın diametri 3 sm-dir. Döş medal-nişanının çəkisi 8,1 qramdır. Tuncdan tökülən və evdə saxlanmaq üçün nəzərdə tutulan xatirə medalının çəkisi isə 12,3 qrama

bərabərdir. Dairə formasında olan hər iki medalın təsviri eynitiplidir. Döş medal-nişanın yaxadan asılmaq üçün əlavə hissəsi vardır. Medalların üz görünüşündə Azərbaycan parlamenti binasının yapma üsulu ilə təsviri qabarıq və yığcam formada verilmişdir. Binaın qabağa çıxan mərkəzi hissəsinin stalaktikli karnizinin hər iki küncündə Azərbaycan bayraqları dalğalanır. Arxa planda yarımdairə şəklində günəş şəfəqlərinin təsviri verilmişdir. Bu da parlamentin açılması ilə bağlı olaraq Azərbaycan Respublikasında yeni günəşin doğmasının rəmzidir. Günəş şəfəqlərindən yuxarıda, yapma üsulu ilə dairəvi formada "Qanuni əvvəl 7" yazısı qabarıq və lakonik səpgidə həkk edilmişdir. Bu yazı 1945-ci ilə qədər Türkiyədə işlənən təqvimə əsasən dekabrın 7-nə uyğun gəlir (12, s.85). Həmin təqvimə uyğun olaraq Parlament binasının təsvirinin alt hissəsində hicri təqvimə ilə "1337-ci sənə" yazısı verilmişdir ki, bu da 1918-ci ili göstərir. Medalın arxa hissəsinin qırıqları bütün dairə boyu yapma üsulu ilə işlənmiş gül çələnglərindən ibarətdir. Aşağıda gül çələnglərinin budaqlarını bir-birinə bağlayan lentin üstündə kiçik səkkizgüçlü ulduz verilmişdir. Bu ulduzdan başlayaraq "Azərbaycan müəssisi açılacaqdır" sözləri dairəvi şəkildə gül çələnglərinin daxilində yapma üsulu ilə gözəl xətlə həkk edilmişdir. İncə dairə içərisində isə Azərbaycan Respublikasının gerbi olan "aypara və səkkizgüçlü ulduz"un təsviri yapma üsulu ilə qabarıq şəkildə verilmişdir. Tuncdan tökülmüş dairəvi xatirə medalının hazırlanma üsulu da eynidir. Fərq ancaq onun asılma yerinin olmamasıdır.

Uzun illərin gərgin axtarışlarından sonra tədqiqatçı Mövsüm Əliyev bu heykəltəraşlıq nümunələrinin eskiz və modellərinin, həmçinin milli gerbin müəllifinin ilk peşkar Azərbaycan heykəltəraşı Zeynal Əlizadə olduğunu aşkara çıxarmışdır (10, s.7; 12, s.80-86). Həqiqətən də dövlət gerbinin, orden və medalların hazırlanmasında ilk peşkar heykəltəraşımız Zeynal Əlizadənin fəal iştirakı olmuşdur. O vaxt ən yaxşı layihə üçün hökumət mükafatı nəzərdə tutulubmuş. Lakin Azərbaycanın 1920-ci il aprelin 27-də Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunması nəticəsində milli dövlətçiliyini süqutu bu tədbirlərin başa çatdırılmasına imkan verməmişdir (5, s.92).

Mövsüm Əliyev yazır ki, o vaxtdan uzun illər keçməsinə baxmayaraq, Zeynal Əlizadənin hazırladığı medal-nişanın üz və arxa hissəsi estetik baxımdan hələ də müasirliyini qorumaqdadır. Bu nümunələr yüksək estetik bəzəyə, qabarıq və yığcam həll olunduğuna görə sənətsevərlərin diqqətini bu gün də özünə cəlb etməkdədir. 1919-cu il oktyabrın 22-də buraxılmış ilk Azərbaycan poçt markaları eskizlərinin müəllifi də məhz Zeynal Əlizadə olmuşdur (12).

Ədalət naminə deyək ki, 20-ci illərdən sonrakı dövrdə heykəltəraşlığın sürətli inkişafını və bununla bağlı respublikamıza dəvət olunmuş sənətkarların rolunu danmaq tarixi ədalətsizlik olar (bolşevik istilasının, sovet hakimiyyətinin Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi fəlakət və müsibətləri etiraf etmək şərti ilə). Lakin XX əsr Azərbaycan heykəltəraşlığının yalnız dövlət olunmuş sənətkarların adına bağlanması da ən azı mədəniyyət və incəsənət tariximizə laqeyddir, biganəlik və hörmətsizlik kimi dəyərləndirilməlidir. Bu konsepsiyaların tərəfdarlarına qarşı ən tutarlı dəlillərdən biri isə heykəltəraş Zeynal Əlizadənin həyat və yaradıcılığıdır. Bircə, 20-ci illərə qədərki heykəltəraşlığımız haqqında təsəvvür yaratmaq üçün bir barədə yığcam məlumat vermək yetərlidir. Bir daha qeyd etməyi özümüzdə bircə bilirik ki, ilk peşkar Azərbaycan heykəltəraşı barədə sovet dövründə yazılan dərc etdirən yeganə tədqiqatçı Mövsüm Əliyev olmuşdur. Onun "Elm və həyat" jurnalının 1969-cu il doqquzuncu sayında və "Qobustan" toplusunun 1969-cu il birinci, 1988-ci il dördüncü, 1989-cu il birinci, 1990-cı il birinci saylarında çap etdiriyi məqalələrdə Zeynal Əlizadə haqqında ilkinlik baxımından kifayət qədər məlumat verilmişdir (11, s.77-78; 13, s.85-86).

Sovet hakimiyyətinin qızgın çağlarında Mövsüm Əliyev (o vaxtlar üçün kifayət qədər sensasiyalı hesab edilə bilən məqaləsində) yazırdı ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin 1920-ci ilin yanvar ayında Rusiyanın və Avropanın ali məktəblərində oxumaq üçün göndərdiyi azərbaycanlı gənclər içərisində Zeynal Əlizadə də var idi (11, s.77-78). O, İtaliyanın Peruca şəhərində – di Belle Arti Akademiyasının heykəltəraşlıq bölməsində ali təhsil almış yeganə azərbaycanlıdır (13, s.85-86).

Mübaligəsiz deyə bilirik ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik və özünüdərkini inkişafı tarixində misilsiz bir hadisə idi. Onun müvəddluğu millətin bütün sosial təbəqələrində sevinclə duyulmuş, fəaliyyəti cəmiyyətin bütün qurumlarına, milli həyatın hər sahəsinə nüfuz etmişdi. Azərbaycan Cümhuriyyəti öz fəaliyyətində milli mədəniyyətin, o cümlədən təhsilin, ədəbiyyat və incəsənətin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Faktlar Azərbaycan parlamenti və

hökumətinin sosial-mədəni sahənin köklü inkişaf etdirilməsi üçün sistemli və məqsədyönlü şəkildə iş apardığına dəlalət edir. Müharibə və daxili qarmaqarışıqlıq nəticəsində dağıdılmış məktəb şəbəkəsinin bərpa edilməsi, məktəblərin yeni şəraitə uyğunlaşdırılması, təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, milli incəsənətə kömək göstərilməsi və s. bu kimi sahələrdə hökumət tərəfindən mühüm quruculuq tədbirləri görüldü. Belə şəraitdə məktəb sistemini dağıdılmasını yandırmamaq və maarif sisteminin işini xalq milli mənafehlərinə yönəltmək hökumət qarşısında duran mühüm vəzifələrdən idi. İş dövlətçiliyin tələblərinə uyğun şəkildə yenidən qurmaq üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi oldu (7, s.481-482).

Azərbaycan hökumətinin həll etməli olduğu ən kəskin məsələlərdən biri də maarif işçilərinin maddi təminatı, onların güzəranının yaxşılaşdırılması idi. 1919-cu ilin sentyabrında parlament Azərbaycan Cümhuriyyəti qulluqçularını məvacibinin artırılması və məaşların müvafiq şəkildə sistemləşdirilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə, müəllimlərə xeyli imtiyazlar verilməli, onlara əlavə işlər üçün əmək haqqı xüsusi cədvəl üzrə ödənilməli idi (7, s.483-484). Müxtəlif sahələrdə üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaq üçün bütün imkanlardan istifadə edildi. Azərbaycan Hökuməti Xalq Maarifi Nazirliyi qarşısında, ilk növbədə, üç ali məktəbin – Bakı Dövlət Universiteti, Kənd Təsərrüfatı İnstitutu və Dövlət Konservatoriyasının açılması məsələsini qoymuşdu. Bakıda Kənd Təsərrüfatı İnstitutu açmaq məsələsi Hökumətin 1919-cu il 5 mart tarixli iclasında bəyənilməsi və Xalq Maarifi Nazirliyinə bu məsələ ilə əlaqədar qanun layihəsi hazırlayıb parlamento təqdim etmək tapşırılmışdı. Lakin o dövrdəki tarixi şərait yalnız bir ali məktəbin – Bakı Dövlət Universitetinin açılmasına imkan verdi (5, s.74). Beləliklə, parlament 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı şəhərində Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun qəbul etdi (6, s.10-13; 7, s. 486; 27, s. 626-627).

M.Ə.Rəsulzadə sonralar bu haqda yazırdı ki, Azərbaycan gəncliyini elm və texnika əsrinə hazırlamaq üçün Bakı Universiteti açılmışdı. Bundan başqa, yüzə yaxın tələbə müxtəlif texniki sahələrdə təhsil almaq üçün dövlət məsrəfi ilə Avropanın universitetlərinə və digər yüksək məktəblərinə göndərilmiş, bir o qədər də tələbənin İstanbula yollanması qərara alınmışdı (15, s.43; 16, s.56).

Ümumiyyətlə, bu dövrə aid tarixi mənbələr təsdiqləyir ki, mədəniyyət quruculuğunun həyata keçirilməsində elm və təhsil sahəsində ali təhsilli milli

kadrlar hazırlığı məsələsi daha çox narahatlıq doğurmuşdur. Bir sıra tədbirlərə yanaşı, yüz nəfər Azərbaycanlı gənclər xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almasına qərar verilməsi də mədəniyyət tariximizdə əlamətdar bir hadisəyə çevrilmişdir. Belə ki, Parlamentin 1919-cu il sentyabrın 1-də keçirilən 70-ci iclasında Bakı Dövlət Universitetinin təsişi ilə yanaşı, 1919–1920-ci tədris ilindən başlayaraq, yüz nəfər xarici ölkələrin nüfuzlu ali məktəblərinə göndərilməsi haqqında məsələ də müzakirə edilmişdir. Əhməd bəy Pepinovun məruzəsinin müzakirəsində iştirak edən ziyalılar iqtisadiyyatın, elm, təhsil və mədəniyyətin gələcək inkişafı üçün tələbələrini xarici ölkələrdə ali təhsil almağa göndərilməsinin əhəmiyyətini vurğulamışlar. Parlamentin stenoqrafik hesabatlarında (4, s.71-75) bu məsələ ilə bağlı geniş məlumat verilmişdir:

“Yetmişinci iclas (1 sentyabr 1919-cu il). Rəis müavini – Sultan Məcid Qənizadə və Katib – Əhməd Cəvdət Pepinov. 3-cü məsələ – Əcnəbi məmləkətlərə yüz nəfər tələbənin hökumət tərəfindən göndərilməsi haqqında qanun layihəsi.

Axşam iclası. Əcnəbi məmləkətlərinə yüz nəfər tələbənin hökumət tərəfindən göndərilməsi haqqında qanun layihəsi. Bu haqda məruzəçi Əhməd Cəvdət Pepinov bəyanat verdi. Rəhim Vəkilov, Abdulla bəy Əfəndizadə, Rza bəy Ağabəyov, Məmməd Rza ağa Vəkilov, Qasım bəy Camalbəyov, Arşaq Məlxəzian, Behbudxan Cavanşir, Qara bəy Qarabəyli, Muxtar Əfəndizadə, Ağa Aşurov təəti³ əfkar⁴ etdilər. Məruzəçi Əhməd Cəvdət bəy və maarif naziri Rəşid xan Kaplanov bəyanat verdilər. Axırda zeylki⁵ təkliflər verildi. Əhrarın⁶ təklifi: Yüz tələbənin Məmaliki-Əcnəbiyyə darülfünunlarına göndərilməsi aşağıdakı şərtlər daxilində qəbul olunur:

1 – Tələbənin məişət və güzəranı təmin üçün onların üzərinə nəzarət olunsun. Bu hissə səsə qoyulub qəbul olundu.

2 – Gədəcəklərin hamı qismi riyaziyyat, ədəbiyyat və təbiət fakültələrinə girməlidirlər. Bu hissə səsə qoyuldu, qəbul olunmadı.

Məlxəzian Arşaq verən təklif: “*Hökumət stipendiyasından istifadə edən tələbələr təhsillərini bitirdikdən sonra, hökumətin göstərdiyi yerlərdə dörd sənə müddətində qulluq etməyə məcburdurlar*”. Səsə qoyulub qəbul edildi. Layihə qəbul edilməsi təshihlər ilə tamamən səsə qoyulduqda əksəriyyəti-ara ilə qəbul edildi” (4, s.74-75).

³ təəti – mübədələ

⁴ əfkar – fikir, rəy

⁵ zeyl – (ə) əlavə, nəticə, son, aşağıda qeyd olunan

⁶ əhrar – hüriyyət, azadlıq tərəfdarları; azad adamlar

Parlamentin xaricə göndərilən tələbələrə vəsait ödənilməsi haqqında qərarı ilə 1919 – 1920-ci tədris ilində bu iş üçün dövlət xəzinəsindən xalq maarifi nazirliyinin sərəncamına 7 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Avropa ali məktəblərinə göndərilən hər tələbəyə ayda 400 frank təqaüd və 1000 frank yol xərci, Rusiya ali məktəblərinə göndəriləcək tələbələrə isə hər ay 3 min rubl təqaüd və 1000 manat yol pulu xərci ayrılmalı idi.

Xaricə göndəriləcək tələbələrə seçmək üçün Xalq Maarifi Nazirliyi yanında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (sədr), Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyli, Mehdi bəy Hacinski və Abdulla bəy Əfəndizadədən ibarət çox nüfuzlu münisflər heyəti yaradılmışdı. Münisflər heyətinin diqqətlə seçdiyi tələbələrə 10 nəfərinin İngiltərəyə, 23 nəfərinin İtaliyaya, 45 nəfərinin Fransaya, 9 nəfərinin Türkiyəyə göndərilməsi nəzərdə tutulurdu. Nəticədə isə Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən xaricə göndərilən tələbələrə 49 nəfərinə Almanyanın, 27 nəfərinə Fransanın, 4 nəfərinə İtaliyanın, 1 nəfərinə İngiltərənin, 6 nəfərinə isə Türkiyənin müxtəlif ali məktəblərinə göndərilmələri barədə rəsmi sənəd verilmişdi. Qalan 13 nəfər isə Rusiyaya göndərilməli idi. Rusiyada vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar yaranmış şəraitə görə oraya tələbə göndərmək mümkün olmamışdı (6, s.15).

Bu tələbələr içərisində hökumətin İtaliyaya göndərdiyi yeganə şəxs, və ya şəxslərdən biri Zeynal Əlizadə olmuşdur (mənbələrdə İtaliyaya göndərilən tələbələrin sayı fərqli göstərilir, faktik olaraq isə hansı ölkəyə neçə nəfər tələbənin getdiyini söyləməkdə çətinlik çəkirik). Bu tarixi faktı sübut edən ən etibarlı və ilkin mənbəni – onun özünün Xalq Maarifi Nazirinə yazdığı, rəsmi qurumlar və solahiyətli şəxslər tərəfindən qeydiyyatdan alınmış şəhadətnamə-nəmin fotosuratını və tərcüməsini hörmətli oxuculara təqdim edirik.

Cənab Xalq Maarifi Nazirinə

Moskva Kommersiya İnstitutunun 5-ci semestr
iqtisadçı-tələbəsi Zeynal bəy Əliyevdən
Persidski küçəsi № 30.

Xahişnamə

Burada dublikatları təqdim edirəm:

1. 6-cı sinfi bitirmə haqqında 1142 № li attestat,
2. 7-ci sinfi bitirmə haqqında 1064 № li şəhadətnamə,
3. Molla Hacı Qasım bəy tərəfindən verilən doğum kitabından çıxarış.

Cənab Nazir Sizdən xahiş edirəm dövlət hesabına ali məktəb təhsilimi bitirmək üçün mənə şərait yaradasınız.

Frankfurt na Mayndaki Siyasi-iqtisadi Elmlər Akademiyasına göndəriş almaq yaxşı olardı (alman dilini bilirəm).

Siyasi iqtisada dair Moskva Kommersiya İnstitutunda imtahan verdiyim fənlərdən Akademiyada alman dilindən sərbəst imtahan verə bilərəm.

Frankfurta getmək mümkün olmasa, xahiş edirəm mənə memarlıq-heykəltəraşlıq təhsili almaq üçün İtaliyaya – Toskana və ya Romaya göndərsiniz.

16 avqust 1919-cu il.

Arayış: Xarici pasport Bakı şəhər rəisi tərəfindən verilmişdir, 4 dekabr 1917-ci il, № 140 (2).

1919-cu il 9 dekabr tarixli "Azərbaycan" qəzetində dərc olunmuş "Müsəlman tələbələrin xarici ölkələrə göndərilməsi" başlıqlı yazıda bildirilir ki, hökumət bu tədbiri mütləq həyata keçirmək məqsədilə tələbələrin nümayəndələrindən ibarət təşkilat yaratmışdır. Təşkilat bürosunun sədri Teymur Aslanov maarif nazirliyinin nümayəndəsi Şahtaxtinski ilə birlikdə lazımı yol vəsiqələri almaq üçün Tiflis və Batum şəhərlərində olmuşlar (22, s.23). Xaricə göndərilən tələbələr 1920-ci il yanvarın 14-də parlament və hökumət üzvlərinin, tanınmış xeyriyyəçilərin, iş adamlarının, din xadimlərinin, ictimaiyyət nümayəndələrinin və valideynlərin iştirakı ilə təntənəli surətdə yola

salınmışlar. Manaf Süleymanov yazır ki, gedənləri yola salmaq üçün stansiya-yaya çoxlu adam: qohum-əqraba, yoldaşlar və tanışlar, elm-mədəniyyət xadimləri, ədiblər, şairlər, müxtəlif partiyaların nümayəndələri gəlmişdi. O, yolasalma mərasimi ilə bağlı belə bir mübahisəli məqama toxunur ki, Miryusif Seyid Cənab oğlu Mir Abdullazadə⁷ qəflətan vəfat etdiyindən xaricə 99 nəfər göndərildi⁸ (21, s.285). Yazıçı bunları da xatırladır ki, nitqlər söyləndi, xoş arzular diləndi. Qurban Pirimov tar, Şaşa Oqonozasvilə kamaçaq çalır, Cabbar Qaryağdıoğlu oxuyurdu. Məclisdə çox xoş bir əhval-ruhiyyə vardı. Lakin dünyanın bu qarıncaqarışq vaxtında Vətəndən, qohum-əqraba və dostlardan ayrımaq, övladı uzaq, qürbət ellərə yola salmaq intizarı üzlərdə oxunurdu. Stansiyada zəng çalındı. Parovoz uzun, sürəkli xəbərdarlıq fiti verdi. Həyəcan daha da artdı, gedənlər də, qalanlar da üzüntülü dəqiqələr keçirirdilər, gözlərdə yaş, dodaqlarda həzin bir təbəssüm vardı. Astadan səsler eşidilirdi: "Tezliklə məktub yaz!", "Özündən muğayət ol!", "Dərslərinde diqqətli ol!", "Qürbət eldə xoşraftar ol!", "Həftədə çox yox, heç olmasa bir sətir yaz!". Tələbələr, qohum-əqraba, valideynlər ilə vidalaşib vəqonlara doluşdular. Musiqi tərənləri altında qatar stansiyadan yavaş-yavaş ayrıldı. Pəncərələrdən yaylıqlar göyərçin qanadları təkli yellənirdi. Göz yaşları ilə əzizlərini yad diyarlara yola salanlar da əlləri ilə, yellənilən yaylıqlarla vida salamı göndərər, onlara uğurlu yol diləyirdilər (21, s.286-287).

"Azərbaycan" qəzetinin 1920-ci il mart-aprel saylarında tələbələr Türkiyədən, İtaliyadan, Fransadan göndərilmiş məktubları dərc olunmuşdur. Qəzetin 1920-ci il 23 aprel tarixli sayında "Tələbələrımız xaricdə" başlığı ilə verilmiş xəbərdə deyilir ki, Paris şəhərinə çatan tələbələr Əlimardan bəy Topçubaşov tərəfindən səmimiyyətlə qarşılanmışlar. O, tələbələrə müraciətlə böyük nitq söyləmişdir. Tələbələr Paris şəhərindən Avropanın müxtəlif ölkələrinə yollanmışlar (22, s.27).

Lakin Aprel işğal nəticəsində acınacaqlı vəziyyət yaranmış, tələbələrə pul göndərilməmiş və onlar bu barədə Nəriman Nərimanovla müraciət etmişlər. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il avqustun 9-da N.Nərimanovun şəxsi təşəbbüsü və sədrliyi ilə keçirilən iclasında keçmiş Azərbaycan hökumətinin xaricə göndərdiyi tələbələrini təhsillərini başa vurmaları üçün

⁷ Miryusif Mir Abdullazadə Şamaxı qəzasının Lahic qəsəbəsində doğulmuşdu. Şuşa orta məktəbini qurtarmışdı... (21, s.285-286).

⁸ Burada mübahisəli məsələ tələbələr sayı ilə bağlıdır. Belə ki, arxiv materiallarına istinad edən tədqiqatçılar 100 nəfər tələbənin göndərdiyini yazırlar (22, s.27-31).

onlara maddi yardım göstərilməsi məsələsi müzakirə edilərək müsbət qərar qəbul olunmuş və lazımı kömək göstərilməsi məsələlərinin həlli xalq marafı və xalq xarici işlər komissarlarına tapşırılmışdır. Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri kimi yardımın davam etdirilməsi haqqında xüsusi qərar imzalamış N.Nərimanov hələ 1919-cu ildən bu tələbələrini işinə məsul olan Bəhrəm Axundovu xaricdə oxuyan tələbələrin işləri üzrə xüsusi müvəkkil təyin etmişdir (1921-ci il iyunun 18-də). Həmin il iyulun əvvəllərində B.Axundov tələbələrini maddi vəziyyətini öyrənmək və əməli köməklik göstərmək üçün onların oxuduğu Qərbi Avropa ölkələrinin paytaxtlarına ezam olunmuşdur. O, nə qədər cəhd etsə də Parisə yalnız həmin il oktyabrın axırlarında gəlib çata bilmişdir. 1922-ci ilin yanvarına qədər Parisə, Berlinə və Avropanın digər şəhərlərinə səfər edən B.Axundov Fransanın müxtəlif məktəblərində 28, Almaniyanın altı məktəblərində 49, İtaliyada 3 nəfər tələbənin oxuduğunu müəyyənləşdirmişdir. Bakıya qayıtdıqdan sonra – 1922-ci il martın 2-də onun yazdığı hesabat əsasında (N.Nərimanovun göstərişi ilə) tələbələrə lazımı şərait yaradılmasına qərar verilmişdir. 1922-ci ilin sonlarında N.Nərimanov Moskvaya işə keçirildikdən sonra, xaricdə oxuyan tələbələrə münasibət yenidən dəyişmiş, onlar "sədaqətli" və ya "sədaqətsiz" deyərək iki qismə bölünmüş, münasibət də məhz bu ayr-seçkilik yönündə qurulmuşdur. Nəticədə, təhsil haqqını ödəyə bilməyən tələbələr işçisində gündəlik çörəyə möhtac olaraq ən ağır şəraitdə işləmək məcburiyyətində qalanlar, həbsxanalara düşənlər, hətta böhranlı vəziyyətdən çıxış yolu tapmayaraq intihar edənlər də olmuşdur. Çox çətinliklə təhsilini başa çatdırıb, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər kimi vətəna qayıdan tələbələrini əksəriyyəti isə sonralar Sibirə sürgün edilmişlər (6, s.16). Ali məktəbi bitirib vətəninə qayıdan bilməyənlər isə həyat və fəaliyyətlərini istiqbalımızın bərpası uğrunda mübarizəyə sərf etmişlər.

Qəbul olunmuş rəsmi qərarları bir kənara qoysaq, təəssüflər olsun ki, faktik olaraq nə qədər tələbənin hansı ölkəyə getməsi, təhsil alıb-almamaları, təhsillərini başa vuranların sonrakı aqibətlərini necə olması haqqında, ümumiyyətlə Cümhuriyyət tələbələrini təleyi ilə bağlı ölimizdə mükəmməl və sistemli bir məlumat verən mənbə yoxdur. Hələ ki, yalnız Teyyub Qurbanın "Cümhuriyyət tələbələri" adlı (üzərində axtarışlarını davam etdiriyi) tədqiqat işinin (22; 23) mövzuya dair bir sıra suallara cavab verəcəyi ümidindəyik.

Tələbələrini xaricə göndərməsi prosesində bəlkə elə hallar da olub ki, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş ölkəyə heç bir nəfər də getməyib və ya qabaqcadan adları siyahıda olan şəxslərin bəzilərində müəyyən obyektiv səbəblərdən vəsiqə verilməyib, ola bilsin ki, əlində vəsiqəsi olub, amma heç getməyənlər də var. Bütün bu sualların cavabı təbii ki, araşdırıcılardan ciddi tədqiqatlar tələb edir. Biz isə Zeynal Əlizadənin Xalq Maarifi Nazirinə yazdığı xahişnamə əsasında ona verilmiş vəsiqənin fotosuratını və bu sənədin tərcüməsini təqdim etməklə belə bir şəxsin təhsil dalınca xaricə gedib-getməməsi haqqındakı ehtimallara yəqinlik gətirmək istəyirik.

*Əliyev Zeynalabdinbəy
Hacı Ağabəy oğlu*

Vəsiqə

Verilir Zeynalabdin bəy Hacı Ağabəy oğluna ondan ötrü ki, o, Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən dövlət hesabına ali təhsilini tamamlaması məqsədilə xaricə ezam olunur.

İmzalar və möhür (2).

13 yanvar 1920-ci il tarixində verilmiş 521 nömrəli vəsiqə iki nəfər – sədr və katib tərəfindən imzalanmışdır. Fotosuratdan da görüldüyü kimi, imzaların üzərinə vəsiqə sahibinin şəkli yapışdırıldığına və suruçlu möhür vurulduğuna görə soyadlarını dəqiqliklə oxumaq mümkün deyil.

Zeynalabdin bəyə verilən vəsiqəyə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, burada onun təhsil alması deyil, məhz təhsilini tamamlaması qeyd olunur. Bizcə, burada bir yandan onun Moskvada yarımçıq buraxıb gəldiyi təhsilini tamamlaması nəzərdə tutulursa, digər yandan da bu, mənbələrdə haqqında müxtəlif şəxslər kimi danışılan, soyadları fərqli təqdim edilən heykəltəraşın bir nəfər – Zeynal Əlizadə olduğuna dəlalət edir. Çünki həmin dövrdə ikinci bir azərbaycanlı gəncin İtaliyada heykəltəraşlıq təhsili alması faktı məlum deyil.

Zeynal Əlizadənin İtaliyada təhsil alması haqqındakı faktlar, akademiyani 1923-cü ildə bitirmiş Zeynal bəyin Parisdə yaşayan Ceyhun Hacıbəyli ilə yazışmalarında da təsdiqlənir (17, fond 648, siyahı 1, s.1-2). N.Abu-talıbova bununla bağlı yazır: "1919-cu ilin ortalarında (1920-ci ilin yanvarında – M.S.) Rusiyanın və Avropanın ali məktəblərində oxumaq üçün 99 azərbaycanlı gənc göndərilmişdir. Onlardan ikisinin intihar etdiyini bilib qalınların həyatı ilə maraqlanmağa başladığı. Bu, çox mürəkkəb bir iş idi. Bununla belə, bəzi şeyləri aydınlaşdırmaq mümkün oldu. Budur, əlimizdə Parisdə çəkilmiş şəkil vardır. Tələbələr Avropa ölkələrinə yola düşməzdən qabaq çəkdiriliblər⁹. Heykəltəraş Zeynal Əliyevin Ceyhun Hacıbəyliyə üç məktubu da bizdədir. Bunlardan ikisi 1922-ci ildə yazılmışdır və Z.Əliyev xəbər verir ki, Perucada Akademia di Belle Artidə oxuyur, maddi yardıma görə minnətdardır. Sərgilərindən də söhbət açır. Eyni ünvana göndərdiyi sonuncu (27 avqust 1927-ci il) məktubunda yazır ki, Akademiyani bitirib, iş tapa bilmir, korluq çəkir, buna görə də Braziliyaya köçmək istəyir. Məktubunda Bakıdan gəlmiş bacısı Saranı və Berlində tələbə olan İbad Əliyevi xatırlayır. Burada siz Zeynal Əliyevin İtaliyada poçt ötrükələri şəklində buraxılmış fotosəkilləri ilə tanış ola bilərsiniz" (1, s.32).

⁹ Ehtimal ki, Cümhuriyyət tələbələrini yolasalma mərasimində çəkdirdikləri şəkil Bakıda deyil, məhz Parisdə çəkilmişdir. Yəqin ki, son illərin nəşrlərində verilmiş və bizim məqaləmizdə də təqdim edilən də elə bu fotodur. Çünki biz bu fonu Ceyhun Hacıbəylinin arxivindən əldə etmişik – M.S.

Cavan oğlan

Bethoven

Hələ ki, haqqında mü-kəmməl bilgilərə sahib olmadığımız Zeynal Əlizadənin 1923 – 1924-cü illərdə Bakıda fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı sənətşünaslıq doktoru Cəmilə Novruzovanın verdiyi məlumat (28, s.11) isə onun həyatına dair ziddiyyətli fikirləri bir az da dərinləşdirir.

Bu yazımızda Zeynal Əlizadənin bu vaxta qədər məlum olan iki əsərindən – “Naməlum kişi portreti” və “Avtoportret”dən

(bunları ilk dəfə “Qobustan” jurnalında Mövsüm Əliyev təqdim etmişdir) əlavə Ramiz Abutalıbovun Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə verdiyi digər üç işinin fotosunu da daxil etmişik. Arxiv sənədlərində bildirilir ki, fotolarda əks olunmuş işlər 1920–1925-ci illərdə İtaliyada hazırlanmışdır. Hər üç iş portret-dir. Bu heykəltəraşlıq əsərlərinə istinadən belə ehtimal etmək olar ki, Zeynal Əlizadə əsasən realizm üslubunda işləmiş realist sənətkardır, amma işlərində impressionizmin təsiri də hiss olunur. Məsələn, Bethovenin portretində bu cərəyanın təsirini sezmək olur¹⁰. Heç şübhə etmirik ki, bu əsərlər onun yaradıcılıq irsinin yalnız cüzi bir hissəsidir və gələcəkdə Azərbaycan heykəltəraşlığının həmin inciləri toplanaraq araşdırılacaq və o zaman Zeynal Əlizadənin sənətkarlıq xüsusiyyətləri, daha çox hansı üslub və janrda işləməsi haqqında elmi qənaətlər əldə ediləcək.

“Cavan oğlan” portretində də obrazın plastik həlli uğurla həll edilmişdir. Hiss olunur ki, heykəltəraş üzərində çalışdığı obrazın xarakterini ustalıqla açmışdır. Eləcə də (məqaləmizin əvvəlində verilmiş fotodan da gördüyü kimi) canlı naturadan işlənmiş portretdə obrazın xarakteri realizm üslubunda dəqiqliyi ilə verilmişdir. Cizgilərin bütövlüüyü və obrazın bu səviyyədə açılması əsər müəllifinin professional bir heykəltəraş olduğuna əyani sübutdur.

¹⁰ Heykəltəraş Nəriman Məmmədovla olan məsləhətləşmə bizə belə bir fikir söyləməyə əsas verdi.

Naməlum kişi portreti

Avtoportret

Zeynal Əlizadə

Vaxtilə – 1969-cü ildə Mövsüm Əliyevin “Qobustan” toplusunda çap etdirdiyi üç foto (№ 2 (4), s.86) haqqında da eyni sözləri demək olar. Daha doğrusu, “Naməlum kişi portreti” adlandırılan heykəltəraşlıq əsəri da realizm üslubundadır. Burada çap olunmuş fotolardan biri Zeynal Əlizadənin özünün şəklidir.

Bir az mübahisəli görünən məqam isə “Avtoportret”lə bağlıdır.

Belə ki, bu iş, yuxarı da haqqında bəhs etdiyimiz canlı naturadan işlənmiş portretin eynidir. Bir halda ki, şəkilə Zeynal bəyin özü bu portreti işlədiyi halda təsvir edilmişdir, onda deməli işin “Avtoportret” adlandırılması mübahisəlidir.

Zeynal Əlizadənin Türkiyədə yaşayıb-yaşamaması ilə bağlı ölimizdə tutarlı bir dəlilimiz olmasa da, “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərjəsində çap olunmuş üç məqalənin onun qələmindən çıxmış qənaətinə deyik. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və mətbuatı ilə bağlı Türkiyədə tədqiqatlar apardığımız zaman bir fakt diqqətimi cəlb etdi. Əhməd Cəfəroğlu tərəfindən İstanbulda nəşr edilən “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisinin 1934-cü il 33-34-cü və 35-36-cı saylarında “Azərbaycan gözəl sənətləri haqqında” başlıqlı məqalələr (24; 25) məni çox maraqlandırdı. Bu yazılar “Heykəltəraş Zeynal A. Saray” imzası ilə dərc edilmişdir. O vaxt Zeynal Əlizadə haqqında demək olar ki, heç bir bilgilim yox idi. Sadəcə təəccübləndim ki, görəsən 30-cu illərdə Türkiyədə hansı heykəltəraşdır ki, Azərbaycan incəsənətini belə incəliyinə qədər tədqiq edib. Doğrusu hələ bu gün də həmin yazılardan müəllifinin Zeynal Əlizadə olduğuna tam əminlik yaradan dəlillər axtarışındayıq. Lakin şəxsiyyətini təsdiqləyən rəsmi sənədlərə istinadən Zeynal Əlizadənin Bakıda doğulduğunu bilirik və onun bəlkə əslən Bakının

Saray kəndindən olması və bu səbəbdən də imzasını “Heykəltəraş Zeynal A.Saray” kimi verməsi ehtimalı bizə daha çox məntiqi görünür.

Bizcə, Ceyhun Hacıbəyliyə yazdığı məktubları da yada salsaq, Zeynal Əlizadə ali təhsilini başa vurduqdan sonra özünə iş axtarmaq məqsədilə daha Braziliyaya və ya digər əcnəbi ölkəyə deyil, məhz mühacir Azərbaycan zıyallılarının əksəriyyətinin cəmləşdiyi və təşkilatlandığı qardaş Türkiyəyə üz tutmuşdur. Yazılarında məlum olduğu kimi, Azərbaycan mədəniyyət və incəsənət tarixini incəliyi ilə bilməsi və bu yazılarını dövrün ən mötəbər elmi-mədəni nəşrlərindən olan “Azərbaycan Yurd Bilgisi”ndə çap etdirməsi də müəllifin məhz azərbaycanlı olduğuna dələlət edən sübut sayıla bilər. Çünki bu dərgidəki yazıların müəllifləri ya azərbaycanlılardır, ya da Azərbaycanla bağlı ciddi tədqiqatları olan şəxslərdir. Bunu, həmin dərgi və adıqəçən yazılar haqqında aşağıda verdiyimiz ümumi məlumatdan da aydın görmək olar. Belə ki, böyük türkoloq alim Əhməd Cəfəroğlunun rəhbərliyi və Fuad Körpülüzadə, Zəki Vəlidi Toğan, Mirzə Hacızadə, Məmməd Ağaoğlu, Abdürkadir Bəylərdən ibarət mötəbər bir alim heyətinin iştirakı ilə ayda bir dəfə nəşr olunan “Azərbaycan Yurd Bilgisi”nin 1932-ci ildə işıq üzü görün ilk sayında dərginin məqsəd və məramı bəyan edilirdi. Oxucularına “Bir kaç söz” başlığı ilə müracət edən dərginin həmin yazısından bir parçaya diqqət yetirək:

“Elmi münasibətən millətlər arasında gündən-günə sıxlaşması və bir-birini bu vəsilə ilə daha artıq tanıya bilməsi əvvəlcə böyük millətlərin mövzusu daxilində qalan yurdumuzu artıq müstəqil tədqiqi bir zərurət olaraq tələb etməkdədir. Kendi kendisini özü tədqiq etməyən millətlər başqa millətlərin etnoqrafik tədqiqi mövzusunda başqa bir şey olmamışdır. Halbuki Azərbaycan bu ibtidai dövrünü artıq üzərindən atmış və qapısını da elmi kapitulyasiyalara çoxdan qapatmışdır.

Son on il ərzində müxtəlif yığıncaqlarda Azərbaycan tədqiqinə ciddiyyətə təşəbbüs edilmiş qismən yaxşı nəticələr vermışsə də, mədəniyyətimizin bir çox cəhətləri hələ müasir məchuliyətləri içərisində davam edib durmaqdadır. Yeni tikilmək istənilən böyük binanın təməli hələ boşluqlarla doludur. İştə o böyük binanın təməlindəki böyük boşluqlar bu “Azərbaycan Yurd Bilgisi”nin bir an əvvəl intizar etməsinə səbəb olmuşdur.

“Azərbaycan Yurd Bilgisi” tədqiqatı bu gün artıq dər çərçivəsindən sıyrılıb beynəlmilləl elm almində öz tədqiqatçısını intizar etməkdədir. Yeni tədqiqatçı kadrların hazırlanması sübhəsis, bu intizar müddətini azaldacaq və

nəticədə əvvəlcə bəhsi zərərli hesab edilən milli kultürümüz həqiqi çöhrəsini almış olacaqdır.

“Azərbaycan Yurd Bilgisi”nin məqsəd və qayəsi yalnız Azərbaycanı hər bir xüsusda yaxından bilən və tanıyanlara bir tədqiqatçı kadrlar hazırlayaraq mədəniyyət tədqiqatı ilə uğraşmaqdan ibarət olmayıb, eyni zamanda onu bu ölkə ilə əlaqədar irqdaş və sevgi bəsləyənlərə tanıtmacaqdır. Eyni zamanda məcmuəmiz bununla da kifayətlənməyəcək və müştərək Türk mədəniyyətinin hələ aydınlaşmamış olan nöqtələrini işıqlandırmağa çalışacaqdır” (9, sayı 1, s. 3-4).

Zeynal Əlizadənin “Azərbaycan Yurd Bilgisi”nin 33-34-cü və 35-36-cı saylarında çap edilmiş “Azərbaycan gözəl sənətləri haqqında” başlıqlı məqalələrindən başqa dərginin 20 il fasiladan sonra (1954) nəşr edilmiş 37-ci sayında da “Azərbaycanlı Zərdüştün məbədlərinin tarixi” (26) adlı bir yazısı dərc edilmişdir. Amma bu dəfə “Zeynal Akkoç” imzası ilə. Yazı ilə tanışlıq, “Zeynal Akkoç” və “Heykəltəraş Zeynal A. Saray” imzaları ilə dərc olunmuş məqalələrin eyni şəxsə məxsus olması ilə bağlı bizdə heç bir şübhə yeri qoymadı. Daha dəqiq desək, bu imzalarla çap olunmuş yazıların müəllifi çox böyük ehtimalla, məhz Zeynal Əlizadədir. İlk növbədə onu deyək ki, 1954-cü ildə çap olunmuş sonuncu məqalə, dərginin 35-36-cı saylarında (1934) dərc edilmiş məqalənin müəyyən qədər itxisar edilmiş və adı dəyişdirilmiş variantdır. Bəlkə də, bu dəyişiklik müəllif tərəfindən deyil, dərginin nəşrinə yenidən bərpə etmək arzusunda olan şəxslər tərəfindən edilmişdir.

“Azərbaycan Kultürünü Tanıtma Dərnəyi”nin yayın orqanı kimi, 1954-cü ildə nəşrinin bərpə edilməsinə cəhd kimi dəyərləndirə bilən “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisinin 56 səhifəlik 37-ci sayında oxuyuruq:

“Milli Azərbaycan mədəniyyət və tarixini araşdırmaq və tanımaq qayəsi 1932 – 1934-cü illər arasında Prof. Dr. Əhməd Cəfəroğlu tərəfindən üç cild 36 sayı halında yayınlanmış olan “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisi təəssüflər olsun ki, bəzi səbəblər üzündən uzun bir zaman fəaliyyətini dayandırmışdır.

Halbuki Türkiyəyə xidmətdən başqa qayəsi olmayan və eyni zamanda içərişinə aldığı zəngin araşdırma materialı ilə Azərbaycan sahəsində çalışın Qorb və Şərq bilginlərinə, sağlam və bitərəf bir qaynaq vəzifəsi görməkdə

olan bu dərginin, daha artıq ətalətdə qalmasının doğru olmayacağını diqqətə alan "Azərbaycan Kültürünü Tanıtma Dərnəyi" özünün bir yayın orqanı olaraq yayınlanmasını üzərinə almışdır.

Hələlik üç ayda bir, üç formadan əksik olmamaq şərtilə, yayınlanmasına başlayan dərgi, əvvəlki elmi xarakterini tamamilə mühafizə edəcəkdir. Və böyük Türk Dünyasının bir parçası olan Azərbaycan elinin mədəniyyətini araşdırmaq və yayınlamaq kimi ağır bir vəzifəni üzərinə alan dərnəyimiz heç şübhə yoxdur ki, ancaq bu Türk diyarını sevənlərin yaxın maraq və sevgilərinə güvənərək bu yük altına girməkdədir. Bu yolda çalışın araşdırıcılarımızın çox yaxın marağına möhtac olduğumuzu və dərgimizə hər cür yardımda olanlara indidən şükranlarımızı bildirməyi özümüzlə şərafi bir borc bilirik" (9, sayı 37, s.1).

Bildiyimiz qədər, dərgini bərpa etmək istəyənlərin buraxdıqları 37-ci say həm ilk, həm də sonuncu olmuşdur. Hansı səbəblərdənsə bu iş yarımçıq buraxılmışdır. Hər halda dərginin bu dəfə işiq züfə görmüş yeganə sayında da Zeynal bəyin yazısına mürciət edilməsi onun yaradıcılığına olan marağı təsdiqləyir.

Beləliklə, həm müxtəlif mənbələr vasitəsilə Azərbaycanın mədəniyyət tarixinin müqayisəli təhlili, həm də mühacir ziyalılarımızın yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli hesab etdiyimizin yaradıcılıq irsinin bəhs etdiyimiz yazıları – Zeynal Əlizadənin "Azərbaycan Yurd Bilgisi" dərgisindəki məqalələrini müasir Azərbaycan türkcəsinə müəyyən uyğunlaşdırmalarla oxucularımıza təqdim edirik. "Azərbaycanlı Zərdüşdün məbədlərinin tarixi" adlı yazı əvvəlki məqalələrin ixtisar edilmiş variantı olduğuna görə, çapını məqsədəuyğun hesab etmədik.

Çətin anlaşılan ərəb-fars tərkibli sözlərin qarşılığını sətirlə qeydlər şəklində vermişik. İlk variantda olan fotoların ("Suraxanı atəşgahı", "Xan sarayı, məhkəmə, xan məscidi və uzaqda Bayıl burnu", "Qız qalası", "Xan sarayı, məhkəmə qapısı", "Bibi-Heybət məscidi və məqbərəsi"nin təsvirlərini əks etdirən beş foto) keyfiyyəti qənaətbəxş olmasa da, hər halda bunların da mətnə daxil edilməsini lazım bildik. Müəllifin dili və yazı üslubu eynilə saxlanılmışdır.

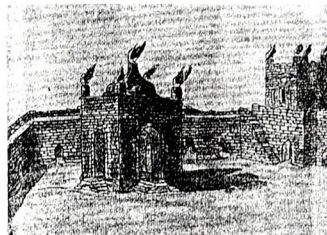
İnanırıq ki, yaxın gələcəkdə Zeynal bəyin şəxsiyyəti ilə bağlı müəmmal cəhətlərə aydınlıq gətiriləcək, onun yaradıcılıq irsi və bilavasitə heykəltəraşlıqla bağlı əsərləri xalqımıza tanıdılacaqdır. Hələlik isə yalnız bunları

deyə bilərik: bu vaxta qədər apardığımız araşdırma və təhlillər nəticəsində bizdə belə bir əminlik yaranmışdır ki, müxtəlif soyadları ilə dərc olunmuş məqalələrin və fərqli imzalarla təqdim olunmuş heykəltəraşlıq əsərlərinin müəllifi eyni şəxs – Azərbaycanın ilk peşəkar heykəltəraş Zeynal Əlizadədir.

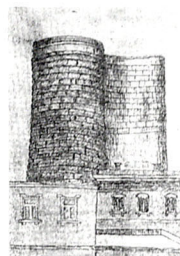
Ədəbiyyat

1. Abutalıbova N.R. Azərbaycan – Fransa mədəni əlaqələri. "Qobustan" incəsənət toplusu, 1988, № 4 (80), s.32-35.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı 1; fond 51, siyahı 3. Bu arxiv sənədlərini bizə Teyyub Qurban təqdim etmişdir.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı, Elm, 1998.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920). Parlament (II kitab. Stenoqrafik hesabatlar). Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cild. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cild. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cild, V cild (1900 – 1920-ci illər). Bakı, Elm, 2001.
8. Bağirov Vüsal. Azərbaycanda kiçik formatlı heykəltəraşlığın inkişafı (XX əsr). Bakı, Nurlan, 2004.
9. Bir kaç söz. "Azərbaycan Yurt Bilgisi", Yıl: 1, Sayı 1, s. 3-4, İstanbul, Bühranettin Matbaası, 1932; Şubat (Cilt: IV) 1954, Sayı: 37, s.1.
10. Əliyev M. Heykəltəraş Zeynal Əlizadə. "Elm və həyat" jurnalı, Bakı, 1969, № 9, s.7.
11. Əliyev M. Respublikamızda medalyer sənəti haqqında. "Qobustan" incəsənət toplusu, 1983, №2 (58), s.77-78.
12. Əliyev M. Azərbaycanda medal sənəti. Qobustan incəsənət toplusu, 1989, № 1 (81), s.80-86.
13. Əliyev M. Azərbaycan Demokratik Respublikasının poçt markaları. "Qobustan" incəsənət toplusu, 1990, № 1(85), s.85-86.

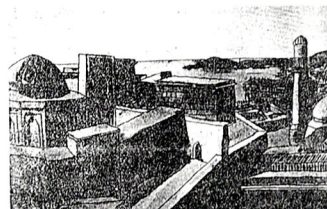
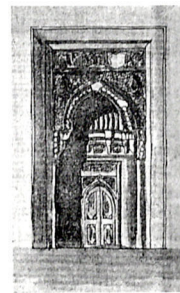
14. Heykəltəraş Zeynal Əliyevin və onun yaratdığı heykəlinin fotoşəkilləri (İtaliya, 1920 – 1925-ci illər). S.Mümtaz adına ARMDƏİA, fond № 648, siyahı 1, saxlama vahidi 329.
15. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1990.
16. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990.
17. S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivini, fond № 648, siyahı № 1, 2, 3, 4, 5.
18. S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivini, fond № 649, siyahı № 1, 2, 3.
19. Süleymanov Manaf. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı, Azərnaşr, 1978.
20. Teyyub Qurban. Cümhuriyyət tələbələri. "Mədəniyyət dünyası", XIII buraxılış, Bakı, ADMİU, 2006, s. 5-32.
21. Teyyub Qurban. Cümhuriyyət tələbələri. "Mədəniyyət dünyası", XIV buraxılış, Bakı, ADMİU, 2007, s. 25-42.
22. Zeynal A. Saray. Azərbaycan Güzəl Sanatları Hakkında. "Azərbaycan Yurt Bilgisi", Eylül – I. Teşrin (Yıl: III) 1934, Sayı: 33-34, s.348-351.
23. Zeynal A. Saray. Azərbaycan Güzəl Sanatları Hakkında. "Azərbaycan Yurt Bilgisi", II. Teşrin – I. Kanun (Yıl: III) 1934, Sayı: 35-36, s.388-399.
24. Zeynal Akkoç. Azərbaycanlı Zerdüşün Məbədlərinin Tarihi. "Azərbaycan Yurt Bilgisi", Şubat (Cilt: IV) 1954, Sayı: 37, s.22-25.
25. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент (Стенографические отчеты), Баку, издательство «Азербайджан», 1998.
26. Novruzova D.Q. Skulqptura Sovetskoqo Azerbaydjana. Bakı, Gİm, 1979.
27. Абуталыбов Рамиз. Азербайджанские студенты в Западной Европе. «Ранорама», 15 марта 1996 г. (стр.3).

Suraxanı Atesgahı

Qızqalası

Xan Sarayı, məhkəmə, xan məscidi və
uzaqda Bayıl burnuXan Sarayı,
məhkəmə qarısı

IV məqalə

Azərbaycan adının rəsmi dövlət dəyər vahidləri üzərində adı ilk dəfə Azərbaycanın birinci müstəqilliyi dövründə həyata keçirilmişdi. Bu zaman metal pul zərbi həyata keçirilməmişdi. Dövrüyyəyə buraxılan pullar kağızdan çap olunmuşdu. Cümhuriyyətin elanından əvvəl Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr fonunda fəaliyyət göstərən bankların sırasında həm yerli, həm də əcnəbi banklar mövcud olmuşdu. Belə banklardan Azov-Don kommersiya bankı, Bakı tacirlər bankı, Volqa-Kama bankı, Sankt-Peterburq beynəlxalq kommersiya bankı, Rus-Asiya, Rus xarici ticarət, Rus ticarət-sənaye, Qafqaz, Tiflis tacirlər, İran uçot-ssuda, iki sayda Bakı qarşılıqlı kredit cəmiyyəti, Dövlət bankının Bakı filialı fəaliyyət göstərirdi. Baş verən siyasi hadisələr, birinci dünya müharibəsinin nəticələri sonunda yaranan ictimai-iqtisadi vəziyyət çox böyük qarmışıqlıqlara gətirib çıxarmışdı. Adları göstərilən banklarda bütün dövlətlərin pulları istifadə edilirdi, birçə Azərbaycanın öz valyutasından başqa. 1918-ci ilin yanvar ayında pul çatışmamazlığı yarandığı zaman Bakı şəhər idarəsi tərəfindən "Bakı bonu" adlı pul nominalları buraxıldı. Belə kağızdan hazırlanan pullar iki idarə tərəfindən – şəhər idarəsi və şəhərin təsərrüfat idarəsi tərəfindən buraxılırdı. Fevral ayında, Rusiyada baş verən tədaviyyətli inqilab vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı və bu zaman yerlərdə, o cümlədən Qafqazda göstərilən ayın 5-də "Zaqafqaziya bonu" adlı pul nişanları tədaviyyətli buraxıldı. Pulların buraxılmasına və yeni yaradılmış 3 respublika ərazisinə Zakfederasiya tərəfindən paylaşırdırları.

Bonlar adı kağızda, rənglərin bir neçə çalarlarında çap olunurdu. Bonların üzərində 4 dildə - rus, erməni, gürcü və Azərbaycan dillərində olan yazı belə səslənirdi: «Zaqafqaziya Komissarlığının bonları dövrüyyədə dövlət kredit biletləri ilə bərabər işlədilmək hüququna malik idi». Zaqafqaziya Komissarlığının bonları 1, 3, 5, 10, 50, 100 və 250 rublluq nominallar şəklində buraxılmışdır. 22 aprel 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyani müstəqil federativ dövlət elan etmişdir. 26 may 1918-ci ildə Seym dağılmış, əvəzində

üç demokratik respublika yaranmışdır: Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan. Lakin Zaqafqaziya Komissarlığının bonları 1919-cu ilin sentyabrına qədər çap olunmuşdur. Bütün dövr ərzində nominal üzrə 1.360.000.000 rubl o cümlədən Bakı şəhər idarəsi tərəfindən 172 mln. rubl, Bakı şurası şəhər təsərrüfatı tərəfindən isə 117 mln. rubl «Bakı bonu» emissiya olunmuşdu.

İlk dövrdə müstəqil respublikada Rusiya pulları və Bakı bonları ilə yanaşı Zaqafqaziya bonlarından da geniş istifadə olunurdu. Azərbaycan hökuməti pul dövrüyyəsinə nizamlamaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirirdi. 1918-ci ilin sentyabr ayından başlayaraq 1919-cu ilin noyabr ayınadək dövrüyyəyə 160 mln. rubl «Bakı bonu» buraxılmışdı.

1918-ci il sentyabrın 6-da Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri maliyyə və pul-kredit əməliyyatları üçün birlikdə 280 milyon rubl məbləğində «Zaqafqaziya bonu» buraxılması haqqında saziş imzaladılar. Həmin il noyabrın 15-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında, əlavə olaraq, daha 160 milyon rubl məbləğində «Zaqafqaziya bonu» buraxılması haqqında Tiflisdə müqavilə bağlandı. Müqaviləyə görə, Dövlət Bankının Tiflis kontorlu 10 gün ərzində hər respublika üçün 100 və 250 rublluq əskinaslarla 80 milyon rubl məbləğində pul buraxmalı idi.

1919-cu ilin mart ayında 320 mln rubl «Zaqafqaziya bonu» emissiya olunmasına dair üç Qafqaz respublikaları arasında müqavilə imzalanmışdı. Müqavilənin şərtlərinə görə respublikalardan heç biri digərlərinin icazəsi olmadan pul emissiya edə bilməzdilər. Gürcüstanla Ermənistan əlbir olaraq, Azərbaycanın icazəsi olmadan dövrüyyəyə əlavə olaraq 80 mln. rubl «zaqafqaziya bonu» buraxırdı. Azərbaycan hökuməti şərtləri pozulduğuna görə müqaviləni yerinə yetirməkdən imtina etdi.¹¹ Azərbaycan Respublikası fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində cəmi 2345 mln. rubl pul emissiya olunmuşdur. 1919-cu ilin iyun ayında pul bazarında Bakı bonunun dəyəri, Nikolaev kağız pullarının dəyərinə nisbətən 130%, Zaqafqaziya bonunun dəyərinə nisbətən isə 11% aşağı olmuşdur.

Maliyyə Nazirliyi Bakı bonuna olan etibarını və onun məzənnəsini artırmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Azərbaycan hökuməti neft sənayeçilərinə, iri kapitalistlərə və xarici banklara güzəştli şərtlərlə Bakı bonu almaq təklif edirdi.

1919-cu il iyulun 20-də Bakı bonunun məzənnəsini qaldırmaq məqsədilə dövlət nəzarətinin, neft sənayeçilərinin, bankların və digər iqtisadi qurumların

¹¹ Məqalədə iqtisadçı Çingiz Qurbanovun əlyazma hüququnda olan əsərindən istifadə edilmişdi.

iştirakı ilə xüsusi iclas keçirildi. İclasda elan olundu ki, tezliklə Azərbaycan Dövlət Bankı təsis olunacaq, yeni əmanət kassaları açılacaq və əmanət kassalarındakı köhnə hesablar bərpa olunacaqdır. İclasdan sonra Maliyyə Naziri bankın nizamnaməsinin layihəsini hazırlamaq barədə kredit şöbəsinə xüsusi tapşırıq vermişdi.

1919-cu il sentyabrın 16-da Azərbaycan parlamenti tərəfindən Azərbaycan Dövlət Bankının nizamnaməsi təsdiq olundu. 1919-cu il sentyabrın 30-da bankın təntənəli açılış mərasimi oldu. Azərbaycan Cumhuriyyətinin Nazirlər Sovetinin sədri N.Yusifbəyli, təntənəli mərasimdə iştirak edirdi. Bankın açılışında iştirak edən H.Z. Tağıyev öz çıxışına «Avropada tezliklə bizim bank haqqında əsədəcəklər» sözləri ilə başlamışdı.

Azərbaycan Dövlət Bankına rəhbərlik etmək Maliyyə Nazirinin müavini Mark Mixayıloviç Abequza həvalə olundu və Həsənbəy Fəttahov onun müavini təyin olundu.

Pul nişanlarının emissiyası səlahiyyəti Dövlət Bankına mənsub idi. Bü-tövlükdə Azərbaycan Cumhuriyyəti dövründə Azərbaycanda 2 milyard 345 milyon rubl məbləğində pul nişanları emissiya edilmişdir. Milli valyutanın dönrəliyini təmin etmək məqsədi ilə Hökumət Bakı bonu ilə digər valyutaların mübadilə məzənnəsini aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir:

1919-1920-ci illərdə buraxılmış pul vahidlərinin adları Azərbaycan dilində manatla, rus dilində isə rubl ilə verilmişdir. Burada əsas məqsəd uzun illər Rusiya kağız pullarına öyrəşən əhəlinin hələ də dövrüydə qalan Rusiya rubluna nisbətə tədricən yeni milli Respublika puluna inamını qazanmaq idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu sahədəki iqtisadi siyasəti milli valyuta-manatın beynəlxalq miqyasda tanınması ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Məhz buna görə də Fransa hökumətinin dəstəyini hiss edərək (qismən də fransız dilinin o çağlarda beynəlxalq dil rolunu nəzərə alaraq), Cümhuriyyət 500 manatlıq pulların üzərində Respublikanın və nominalın adlarını fransız dilində verməyi lazım bilmişdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan hökuməti adından 1919-cu ilin əvvəllərində tədaviyə buraxılan birinci kağız pul emissiyasına mənsub 100 manatlıq pul vahidinin bir neçə nüsxəsi, həmin ilin ortalarında buraxılmış 25 manat (I-VII seriyalı), 50 manat (I-XI seriyalı), 100 manat (I-VIII seriyalı), 250 manat (I-VII seriyalı) və 1920-ci ilin əvvəllərində dövrüyyəyə daxil olmuş ən iri nominal - 500 manatlıq (I-IV seriyalı) pul vahidləri

Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır. Sonuncu «əskinasın» üzərində Azərbaycan Respublikasının və nominalın adı Azərbaycan, rus və fransız dillərində verilmişdir.

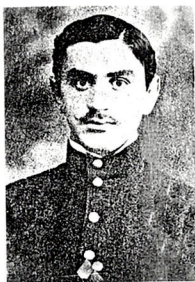
Beləliklə, Azərbaycanın adı dövlətçilik tarixində dövlətçilik rəmzi olan sikkələr və pullar üzərində dəfələrlə aydın şəkildə yazılmış, zərb edilmişdir. Bu adı bizim xalqımıza nə Sovet hökuməti, nə o quruluşun rəhbərlərindən olan İ.Stalin, nə də bir başqası verməmişdi. Bu bizim öz adıdır. Azərbaycan türklərinin adıdır. Dünyada çox az xalq belə şərəfə nail olubdur. Bu silsilə məqalənin birinci hissəsində biz Azərbaycan adının həm də etnotoponim olduğunu yazmışdıq. Bu fikrin müəlliflərindən görkəmli alimlərimiz M.Seyidov, Y.Yusifov, F.Ağasoylu və digərlərinin fikrini bizlər çox dəyərli maddi-mədəniyyət nümunəsi olan –numizmatik materiallarla bir daha təsdiq etməyə çalışdıq. Dünyada hər kəsin, hər xalqın öz adı var. Ola bilər ki, zaman-zaman bu ad klmrlər tərəfindənsə dəyişdirilir, cürbəcür formatlara salınır. Belə bir taleyi bizlər də yaşamışıq. Amma imkan olan kimi öz dövlətimizin və xalqımızın adını atribut olaraq pullarda bərpa etmişik. Bu faktları olduğu kimi qəbul edib dünya xalqlarına da qəbul etdirməyi bacarmalıyıq. Bu bizim borcumuzdur.

*Ağasıbəyov Yusif
Süleyman oğlu*

*Aslanov Teymurbəy
Zəkəriyyəbəy oğlu*

*Cavanşir Əbdülhəmid
Həmid oğlu*

*Əbdülrəhmanov Ağacəfər
Moşadi Səfər oğlu*

*Ağayev Balağa
Məmməd həniyə oğlu*

*Bağırli Abdulla
Sadıq oğlu*

*Dəgirov Zaurbəy
Yusifbəy oğlu*

*Əfəndiyev Abdulla
Molla İbrahim oğlu*

ƏYİLMƏZLİK

Müəllifin şəxsi arxivindən

Azərbaycan Respublikası

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi

№ 1k – 13 - 251

4 iyun 2005 – jı il

Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Naziri
Cənab Eldar Mahmudova

Hörmətli Eldar müəllim!

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, şair və publisist Teyyub Qurban Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə Avropa ölkələrinə ali təhsil almağa göndərilməsi azərbaycanlı tələbələrini tələyəndən bəhs edən yeni kitab üzərində işləyir. Zənn edirəm ki, rəhbərlik etdiyiniz nazirliyin arxivində bu barədə müvafiq materiallar vardır.

Teyyub Qurbanın həmin materiallarla tanış olmasına icazə verməyinizi xahiş edirəm.

HÖRMƏTLƏ ANAR

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri

2004-cü ildə Bakıda "Lider" nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası"nın (iki cildə) səhifələrində Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən xarici ölkələrə ali təhsil almağa göndərilməsi yüz tələbədən bəziləri haqqında məlumat verilmişdir. Ensiklopediyanın 1-ci cildindəki (səh.372) üç cümlədən ibarət məqalədə deyilir: "*Əşrafov İsrail*

İsmayıl oğlu (30.05.1900-Bakı-?) Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarı (bax: xaricə təhsil almağa göndərilən azərbaycanlı tələbələr haqqında qərar) ilə dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrəndən biri. Bakı Kommersiya Məktəbini bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini davam etdirmək üçün Paris Universitetinə (Fransa) göndərilmişdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.

Sən demə, Əşrafov İsrail İsmayıl oğlunun «sonrakı taleyi barədə məlumat» ələ Bakıdakı arxivlərdə imiş! Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində və Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində tanış olduğumuz qovluqlar Cümhuriyyət tələbəsinin tale dəftərləridir. Birincisində İçərişəhərli gəncin əsli-nəcəbəti, ikincisində işgəncələr qarşısında əyilməzliyi əks olunmuşdur.

Birinci qovluqdakı sənədlərdən bürənilir ki, Əşrafov İsrail İsmayıl oğlu 1900-cü il yanvar ayının 1-də İçərişəhərdə, indiki Müslüm Maqomayev (keçmiş Dvortsovaya) küçəsindəki 23 nömrəli evdə dünyaya göz açmışdır. İsrail doğulanda atası İsmayıl Hacı Kazım oğlunun 47, anası Xədicə xanım Hacı Mir Əbdülvəhab qızının 30 yaşı varmış.

Balaca İsrail İçərişəhərdə molla yanında təhsil almış, on iki yaşında olarkən Bakı Kommersiya Məktəbinə daxil olmuşdur. 1918-ci il mart ayının 15-də məktəbi müvafiqiyətlə bitirmişdir. Onun attestatındakı fənlər seriyədən başlayır. 27 fənn arasında tatar (*Azərbaycan dili – T.Q.*), rus, alman və fransız dilləri, cəbr, həndəsə, fizika, iqtisadi coğrafiya və s. vardır.

1919-cu il noyabrın 16-da İsrail Əşrafov Xalq maarif nazirinə xarici ölkədə təhsil almağa göndərilməsi barədə arıza ilə müraciət etmişdir. Parlament komissiyası arzusunu nəzərə alaraq, onu Fransanın Tuluza şəhərindəki Elektronika İnstitutuna təhsil almağa göndərməyi qərara almışdır. İ.Əşrafovun rəsmi yold vəsiqəsini Azərbaycan Cümhuriyyətinin xalq maarif naziri Nurməmmədov Şahsuvarov imzalamışdır.

1923-cü ildə Bakıya qayıtdıqdan sonra İsrail Əşrafov müxtəlif sahələrdə əmək fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1934-cü ildən sonra, Mir Cəfər Bağirovun Azərbaycana rəhbərliyi dövründə Kommunist partiyasının üzvü, keçmiş Cümhuriyyət tələbəsi Azərbaycan SSR Xalq Ticarət Komissarlığının Plan-maliyyə bölməsinin rəhbəri vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının 1937-ci il 8 iyun tarixli məxfi sərəncamından sonra məsul vəzifələrdə çalışan keçmiş Cümhuriyyət tələbələrindən biri kimi İsrail Əşrafovun da başı üstünü qara buludlar almışdır.

Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində İsrail İsmayıl oğlu Əşrəfovun istintaq materialları toplanmış RP-166181 sayılı iş ilə tanış oluruq. 1938-ci il iyulun 15-də Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Üçüncü şöbəsinin rəisi, dövlət təhlükəsizliyi kapitanı Meşşeryakov tərəfindən tərtib olunmuş arayışdan bəlli olur ki, İ.Əşrəfov "Azərbaycanda əksinqilabi millətçi təşkilatın həbs olunmuş üzvü Məmməd Xəlilovun aşağıdakı ifadəsi əsasında cinayət məsuliyyətinə alınmışdır: "Zıyanvericilik işində mən həmçinin Azərbaycan Ticarət Komissarlığının Plan şöbəsinin rəisi İsrail Əşrəfovla əlaqə saxlayırdım. O, Ruhulla Axundovun yaxın adamı idi. İ.Əşrəfov 1929-cu ildə Ankarada səfirliyin əməkdaşı olmuşdur».

Həmin gün, 1938-ci il iyulun 15-də Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 64 və 73-cü maddələrinə əsasən həbsə alınmış İ.Əşrəfovun Bakı şəhəri, Myasnikov küçəsindəki 6 nömrəli evində axtarış zamanı aşağıdakılar götürülmüşdür:

1. Pasport
2. Partiya bileti
3. Hərbi bilet
4. Həmkarlar bileti
5. Əmək kitabçası.

1938-ci il iyul ayının 16-da həbsxanada saxlanılan İ.Əşrəfov dövlət təhlükəsizliyi leytenantı K.Petrosyan tərəfindən dindirilmişdir.

Sual: - Siz Azərbaycanda qeyri-leqal əksinqilabi millətçi təşkilatın üzvü olduğumuzu boynunuza alırsınız mı?

Cavab: - Xeyr! Mən heç bir əksinqilabi təşkilatın üzvü deyiləm və heç bir günahım yoxdur!

İsrail bir aydan artıq ayrıca kamerada saxlanılmışdır. Dəmir qapının gözlüyündən ona su və çörək uzadan gözetçinin əlindən savayı heç nə görməmişdir.

1938-ci il avqustun 21-də dindirilməyəndə K.Petrosyan tərəfindən davam etdirilmişdir;

Sual: - Xaricdə olmusunuz mu?

Cavab: - Bəli, olmuşam.

Sual: - Hansı ölkələrdə?

Cavab: - 1920-ci ilin yanvar ayında Konstantinopolda, Romada olmuşam, oradan da Parisə getmişəm.

Sual: - Hansı məqsədlə xaricə getmişiniz?

Cavab: - Mən xaricə 1920-ci ildə Müsavat hökuməti tərəfindən ali təhsil almağa göndərilmişəm. (Bu cümlənin altından protokola qırmızı xətt çəkilmişdir -T.O.)

Sual: - Müfəssəl danışın, haralarda olmusunuz?

Cavab: - Parisdə üç ay müddətində "Alyans Fransa"da, yəni, "Fransa ittifaqı"nda fransız dilini mükəmməl öyrənmişəm, 1920-ci ilin sentyabrından 1921-ci ilin iyun ayınadək Tuluza şəhərində Elektrotexnika İnstitutunda oxumuşam, 1921-ci il oktyabr ayında 1922-ci il iyun ayınadək Naisi şəhərindəki Elektrotexnika İnstitutunda təhsilimi davam etdirmişəm.

Sual: - Bəs Almaniyağa niyə getmişdiniz?

Cavab: - Biz tələbələrə Azərbaycanndan pul Almaniyağa göndərilmişdi. Mən, tələbə dostlarım Cəbrayıl Rəhimov və İsa Şeyxzamanovla birlikdə oraya gedib pulumuzu almışdıq. Fransağa qayıtmışdıq.

Sual: - Niyə Almaniyağa üç gün qalmısınız?

Cavab: - SSRİ səfirliyində sənədlərimizi yubatmışdılar.

Sual: - Türkiyədə nə işlə məşğul olmusunuz?

Cavab: - Mən SSRİ səfirliyinin Ərzurum nümayəndəliyində katib, Ankara nümayəndəliyində isə draqoman vəzifəsində çalışmışam.

Sual: - Arvadınız barədə nə deyə bilərsiniz?

Cavab: - Arvadım Frida Fyodorovna 1903-cü ildə Almaniyağa anadan olmuşdur. Atası polyak, anası almandır, pasportunda milləti "alman" yazılmışdır. Onunla 1923-cü ildə Berlində tanış olmuşam, bir-birimizlə əhd-peyman bağlamışdıq. 1927-ci ildə də məktublaşmışdıq. 1927-ci ildə o, valideynlərinin xeyir-duası ilə Türkiyəyə getmiş, Ərzurumda nikah kəsdirib ailə qurmuşduq. Ankarada işləyərkən, 1929-cu ildə ilk övladımız dünyaya gəlmişdir. Qızım Ninelin indi doqquz yaş var.

Sual: - Nağil danışma. Arvadınızın Almaniyağa hansı yaxın qohumları var?

Cavab: - Qaynanam Veronika Kovaloskaya, baldızım Anna ilə birlikdə Berlin şəhərində Lorsinq Ştrasse küçəsindəki 33 nömrəli mənşildə yaşayırdı. Qaynanam 1934-cü ildə Bakıya, bizim yanımıza qonaq gəlmişdi...

Sual: - Yənə nağil danışma. Almaniyağa daha kimlərin var?

Cavab: - Qaynanam vəfat etmişdir. Beş qaynım və beş baldızım hazırda Almaniyağa yaşayırlar. Əfsuslar olsun ki, indiyədək onların üzümü görməmişəm.

Sual: - Əfsuslar olsun ki, siz xarici dövlətin agentisiniz və istintaqa düzgün cavab vermirsiniz!

Cavab: - Mən heç bir ölkənin agenti olmamışam və agenti deyiləm. Yaxamdan al çəkin!

1938-ci il avqustun 23-də Azərbaycan SSR XDKİ dövlət təhlükəsizliyi baş mayoru Rzayev K.Petrosyanın təqdim etdiyi aşağıdakı ittihamnaməni imzalamışdır:

“Müttəhim Əşrəfov İsrafil İsmayıl oğlu Azərbaycan SSR CM-nin 64 və 73-cü maddələri ilə istintaqa cəlb olunmuşdur. İstintaqın gedişində müəyyən edilmişdir ki, İ.Əşrəfov Almaniyaya fəaliyyətinin agenti olmuş və Almaniyanın mənafehinə casusluq fəaliyyəti göstərmişdir. Bunu nəzərə alaraq, Əşrəfov İ.İ. Azərbaycan SSR CM-nin 66-cı maddəsi ilə də müqəssir hesab edilməlidir.”

1938-ci il avqust ayından oktyabr ayınadək İ.Əşrəfova ağır işgəncələr verilmişdir. Onu rezin şlanqla döymüş, içməli sudan məhrum etmişlər... Fəqət sındıra bilməmişlər.

1938-ci il oktyabr ayının 19-da əylməz insan «Üçlüyün» hökmü ilə güllələnmə cəzasına məhkum edilmişdir. Hökm oktyabr ayının 27-də yerinə yetirilmişdir.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi arxivində asudə bir otaqda üzərində «RP-1668» yazılmış qovluğu başa çatdırıram. Elə bu anda arxivin üzügülər və qayğıkeç əməkdaşı Günay xanım əlindəki məcməyidə qənddan və fındıca da çay içəri daxil olur. Təzə dəm çayı qaynar içdikcə damarlarım qızınır. Yəni də qəhrəmanımı, əylməz İsrafil Əşrəfovu gözlərim qabağına gətirirəm; bir qurtum suya həsrət qalmışdı...

Cümhuriyyət tələbələrindən əqibəti əks olunmuş materiallarla tanış olmaqda yaxından kömək etdiklərinə görə arxivin direktoru Xaqani Bağirova, əməkdaşı Şəfiqə Məmmədovaya minnətdarlığımı bildirirəm. Şəfiqə xanım tərtibçisi olduğu «Soyqırım analardan başlanın» kitabının bir nüsxəsini mənə hədiyyə edib. Sovet cəza orqanlarının Azərbaycanda törətdikləri kütləvi repressiyaların qurbanı olmuş ana və bacılarımızın həyatından bəhs edən bu əsər ensiklopedik məlumat toplusuna bənzəyir. Kitabı vərəqlədikcə öz-özümə düşünürəm: görəsən, İsrafil Əşrəfovun ömür-gün yoldaşının və yeganə övladının taleyi necə olmuşdur?

Axtarışa Cümhuriyyət tələbəsi qızının 1955-ci ildə yaşadığı Montin qəsəbəsindəki 98-ci binanın 4-cü mənzilindən başlayıram. Soraqlaşma-soraq-

laşa Ninel xanım İsrafil qızı Əşrəfovəni Bayıldakı evlərin birində tapıram. Yetmiş yeddi yaşlı qadını iki oğlu, iki qəlin gözöldəri üstündə saxlayırlar...

Ninel xanımın söhbətlərindən bəzi məqamları cib dəftərimə yazdım. Onun dediklərindən:

- Anam 1923-cü ildən 1927-ci ilədək Almaniyadan göndərdiyi məktubların bir neçəsini sonralar mənə də göstərmişdi. Anamın atama məhəbbəti Avropa Cülyettasının Azərbaycan Məcnunuyula bağlı bir nağıla bənzəyirdi. Mən məktəbdə oxuyanda onlar bəzən dalımcə qoşa gəlirdilər. Müəllimlər də, valideynlər də ata-anama həsədlə baxardılar - necə də bir-birinə yaraşardılar!

Müharibə başlayanda SSRİ-də yaşayan bütün almanlar kimi anamı da vətəndən didərgin saldılar. 1941-ci il sentyabrın 13-də onu həbs etdilər. Məni Kurqan şəhərinin 100 kilometrliyində yerləşən Polovinnoye kəndindəki uşaq evinə göndərdilər. Anamın mənə verdiyi bir ünvən tale yolunu işıqlandırdı. Əmin oğlu Əşrəfov Məmməd Əbdülrəhim oğlu Kurqana gələrək, mənə axtarış tapdı, uşaq evindən götürüb Bakıya gətirdi, qəyyumluğa aldı. 1948-ci ildə Bakıda orta məktəbi bitirdim, Məni instituta qəbul edəcəklərmi? Anam alman qadını, atam «xalq düşməni»... Xoşbəxtlikdən hər şey ürəyimcə oldu. 1948-ci ildə indiki Neft Akademiyasının mühəndis-iqtisadiyyat fakültəsinə daxil oldum, 1953-cü ildə təhsilimi başa vuraraq, mühəndis-iqtisadçı diplomunu aldım. Həmin ildən pensiyaya çıxanadək Azərbaycan Elmi-Tədqiqat «Hidroqənzineftqaz» İnstitutunda mühəndis, baş mühəndis və bölmə müdiri vəzifələrində çalışdım.

Elmi-Tədqiqat İnstitutunda işlədiyim illərdə ailə həyatı qurmuşam. Ərim Kazım Seyid oğlu Kərimov dənizçilik məktəbini bitirmiş, Xəzər dənizi gəmiçiliyində çalışırdı. Odessada oxumuşdu.

Ninel xanım iki oğlu ilə də mənə tanış edir. Böyük oğlu Kamal Kərimov 1962-ci ildə anadan olmuşdur. Kamalın oğlu Zaur on iki yaşındadır.

Kamal həm babası İsrafil Əşrəfovun, həm də atası Kazım Kərimovun ali təhsil yolunu davam etdirmişdir. 1979-cu ildə Bauman adına Moskva Ali Texniki Məktəbinə qəbul imtahanlarını uğurla başa vurmuşdur. Lakin azərbaycanlı gəncləri əsasız olaraq qəbul siyahısına salmamışlar. Kamal Bakıya qayıtmış, indiki Neft Akademiyasının avtomatika və telemexanika fakültəsinə daxil olmuşdur, 1988-ci ildə institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, hesablama sistemləri və kosmonavtika üzrə tanınmış mütəxəssislərdən biri olmuşdur. Kamal Kərimov Moskva, Kalininqrad və Omskda hərbi-kosmik

obyektlərdə, «Baykonur» kosmodromunda çalışmışdır. Hazırda Xəzər Dəniz Gəmiçilik İdarəsində avtomatika və elektronika üzrə aparıcı mühəndis vəzifəsində işləyir.

Ninel xanımın kiçik oğlu Fuad Kərimov 1965-ci ildə doğulmuşdur. İki övladı vardır – yeddi yaşlı Cavid və üç yaşlı İsmayıl. Fuad da atası kimi əmək fəaliyyəti ilə dənizə bağlıdır. O, 1986-cı ildə Bakı Dənizçilik Məktəbini bitirərək, şturman ixtisası almışdır. Bir neçə il Xəzər gəmiçiliyinə məxsus gəmilərdə çalışmışdır. 1990-cı ildə Leninqrad Ali Mühəndis Dənizçilik məktəbinə daxil olmuş və oranı 1995-ci ildə gəmi mühəndisi ixtisası üzrə bitirmişdir. Həmin ilin yanvar-avqust aylarında Londonda ezamiyyətdə olmuşdur. Hazırda Xəzər Dəniz Gəmiçilik İdarəsində şöbə müdürüdür. Fuad Kərimov, eyni zamanda, Azərbaycan Yelkənli Qayıq İdmanı Cəmiyyətinin katibi vəzifəsində fəaliyyət göstərir.

Bəli, Cümhuriyyət tələbəsi İsrəfil Əşrəfovun nəvələri babalarının Avropa səfəri zamanı Ərzurum, Ankara, Berlin, Paris, Tuluzə şəhərlərinə London, Moskva, Sankt-Peterburq, Baykonur kimi adları da əlavə etmişlər. Hər il yanvarın 1-də, yəni ilin ilk günündə, otuz səkkiz il ömür sürmüş ölməz İsrəfil Əşrəfovun qızı, nəvələri, nəticələri, ocağın gəlinləri Bayıldakı Krasin küçəsindəki 10 nömrəli binanın 17-ci mənzilinə toplaşirlar. Onlar üçün yeni il İsrəfil Əşrəfovun dünyaya gəlməsi ilə başlanır. 2010-cu ildə bu gəlişin 110 illiyi – yubiley yaşı olacaqdır. Ümid edirəm ki, respublikanın əlaqədar təşkilatları Avropa ölkələrinə ali təhsil almağa göndərilmiş 100 nəfər arasında İsrəfil Əşrəfovun xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə müvafiq tədbirlər görəcəkdir, əyilməz insanın dünyaya göz açdığı İçərişəhərdə küçələrdən birinə adı veriləcəkdir.

Əşrəfov İsrəfil İsmayıl oğlu

Kamal Kazım oğlu Kərimov ailəsi (2013)

Ninəl Əşrəfova və Kamal Kazım oğlu Kərimov (2013)

Ailəsi (2014)

Alim Yusifzadə

Alina Yusifzadə (Alim Yusifzadənin böyük qızı)

GƏNCƏ SƏFƏRİ

Müəllifin şəxsi arxivindən

Xalq Təhsili Muzeyinin direktoru Lalə xanım Bayramovaya

Sizin 19 may 2005-ci il tarixli sərəncamınıza əsasən ayın 23-dən 28-dək Gəncə şəhərində ezamiyyətdə oldum. Gəncə Şəhər Təhsil İdarəsinin rəisi Cəlal Fətullayevlə görüşdüm. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə xarici ölkələrə ali təhsil almağa göndərilmiş gənc əlilərin arxiv sənədləri ilə onu tanış etdim. Cəlal müəllimin tövsiyəsi ilə ilk növbədə Gəncənin tarixini yaxşı bilən ziyalılarla görüşdüm. Onların arasında «Gəncənin əsi» qəzetinin redaktoru, yazıçı və tədqiqatçı, respublikanın əməkdar jurnalisti Sabir Hacıyev, «Azərbaycan» qəzetinin bölmə müxbiri, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının fəxri elmlər doktoru Əhməd İsayev də vardı. May ayının 26-da Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının muzeyində Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş elmi konfransda iştirak etdim. Vaxtilə Odessada ali təhsil almış və Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ilk maarif naziri vəzifəsində fəaliyyət göstərmiş Nəsis bəy Yusifbəylinin fəaliyyətinə dair çıxışlara qatıldım.

Konfransdan sonra muzeyin eksponatları ilə ətraflı tanış oldum. Azərbaycan Cümhuriyyətinin görkəmli xadimlərinin fəaliyyətini əks etdirən materiallar diqqətimi cəlb etdi. Muzeyin əməkdaşı məni Cümhuriyyət hökumətində əks- inqilabla mübarizə təşkilatının rəisi olmuş Nağı bəy Şeyxzamanlının nəvəsi Arifə xanım Şeyxzamanlı və Abbas Səhhət adına 6 saylı şəhər poliklinikasının həkimi Səida xanım Rəhimova ilə tanış etdi. Onlar dedilər ki, soragında olduğum tələbələrə birisinin – **Məcid bəy Qasım bəy oğlunun** qohumları hazırda Şəmkir rayonunun Qaracəmilli kəndində yaşayırlar.

Ertəsi günümü səhərdən axşamadaq Qaracəmillidə keçirdim. Qasım bəy Qaracəmillinin qohumu Ruhnəndin Məmmədov, kəndin ağsaqqalı Azay kişi məni Cümhuriyyət tələbəsinin dəfn olunduğu qəbrstanlığa apardılar. Vəfatından 42 il keçirdi... Allah rəhmət eləsin...

Axşamüstü rəhmətliyin dayısı qızı Ədfinaz xanım bizi evlərinə dəvət etdi. Süfrə arxasında söhbətimiz davam etdi. Cümhuriyyət tələbəsinin əmisi qızı Ağgöl xanımın söylədiklərindən aydın oldu ki, Məcidin atası Qasım bəy

Qaracəmilli 1919-cu ildə Bakıda hərbiçi olmuş, xəritəçəkmə sahəsində kamil mütəxəssis kimi tanınmışdır. Rəhmətliyin Xosrov bəy Sultanov, Nağı bəy Şeyxzamanlı barəsində xatirələri ağısaqqalların yadındadır. Dünyasını dəyişənədək Azərbaycan Cümhuriyyəti ordusunun hərbi müdirini evində saxlayırdı. Cümhuriyyət hərbiçisinin yolunu həmyerlisini polkovnik Məlik Hacıyev davam etdirmişdir. O, respublika Daxili İşlər Nazirliyinin idarə rəisi vəzifəsində çalışmışdır.

Doğulduğu torpaqda əbədiyyət yuxusuna dalmış Cümhuriyyət tələbəsi Qaracəmilli Məcidbəy Qasımbəy oğlunun həyatı həmyerlilərinə yaxşı məlumdur. O, Xarkov Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsində təhsilini başa vurduqdan sonra Gəncəyə qayıtmış, uzun illər Gəncə Şəhər Məhkəməsinə hakim və sonralar vəkil işləmişdir.

Məcid bəy Gədəbəyin Slavyanka kəndindən olan alman qızı Yevgeniya Fyodorovna ilə ailə qurmuşdur. Yevgeniya xanım ərinin vəfatından dörd il sonra, 1967-ci ildə vəfat etmişdir. Ailənin yeganə övladınının taleyi barədə məlumatı vaxtilə Gədəbəy Rayon Xalq Nəzarəti komitəsinin sədri vəzifəsində işləmiş Kamran Rzayevdən aldım. Bəlli oldu ki, Jenya Məcid oğlu Qaracəmilli də ali təhsilli hüquqşünas imiş. 1989-cu ildə Belorusiyada məsul vəzifələrdə çalışmışdır.

Şöbə müdiri T.QURBAN
29.05. 2005.»

Kişilik məktəbi Arayışa əlavə

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il iyun – sentyabr aylarında Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasının ilk baş naziri Fətəli xan İskəndər xan oğlu Xoyski olmuşdur. O, 1875-ci il dekabrın 7-də Şəkidə anadan olmuşdur. Əsli cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindəndir. Atası İskəndər xan Rusiya təbəəliyini qəbul etmiş və ona çar ordusu general-leytenantı rütbəsi verilmişdir.

Fətəli xan 17 yaşında Gəncə klassik kişi gimnaziyasını, 22 yaşında Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Təyinatla Tiflis Məhkəmə Palatasına göndərilən məzun on ilə yaxın məhkəmə və prokurorluq orqanlarında

çalışmışdır. Azərbaycanın ilk baş naziri bolşevik işğalından sonra, 1920-ci il iyunun 19-da qırx beş yaşında ikən Tiflisdə düşmənlərimiz tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Xaricdəki Cümhuriyyət tələbələri bundan sonralar xəbər tutmuşlar...

Apardıgımız araşdırmalar göstərdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski kimi, Cümhuriyyət dövrünün neçə-neçə dövlət və hərbi xadimi də ilk təhsilini Gəncə kişi gimnaziyasında almışdır. Vaxtsız itirdiyimiz peşəkar tədqiqatçı və nəcib ziyalımız Xanlar Bayramov 2010-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi «Gəncə üsyanı-1920. Sənədlər və materiallar» kitabında (baş məsləhətçisi tarix üzrə fəlsəfə doktoru, əməkdar müəllim Firdovsiyyə Əhmədovadır) onlardan bəziləri barədə ilk dəfə oxuculara məlumat vermişdir. Bəlli olur ki, 1920-ci ildə işğalçı sovet rejiminə qarşı ölmə-dirim mübarizəsinə qalxmış cəngavərlər kişilik dərsinə elə Gəncə kişi gimnaziyasında yiyələnmişlər. Belə ki, kitabda göstəriləndiyi kimi, (səh. 111) ilk təhsilini Gəncə gimnaziyasında almış tanınmış maarif xadimi Cavad bəy Rəfibəyli 1911-ci ildə Kiyev İmperator Universitetinə daxil olmuş və 1916-cı ildə oranı əla qiymətlərlə qurtarmışdır. 1918-ci ilin dekabrın 21-də Azərbaycan Cümhuriyyəti maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəylinin əmri ilə Gəncə gimnaziyasının müfəttişi, 1919-cu il oktyabrın 1-dən isə direktoru təyin edilmişdir. 1927-ci ildə Gəncədən uzaqlaşdırılmış, 1941-ci ildə isə ailəsilə sürgün olunmuşdur. 1947-ci ildə sürgündən azad edilmiş, Bakı şəhərinə qayıtmışdır. Cavad bəy 1956-cı ildə dünyasını dəyişmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasında yaxından iştirak etmiş Xudadət bəy Ələkbər bəy oğlu Rəfibəyli də Gəncə kişi gimnaziyasını bitirmişdir. Onun haqqında Xanlar Bayramovun yazdığıları (yuxarıda adı çəkilən kitab, səh.56 – 61) bu gün də qürurla səslənir. Tanış olun; *“Uzun illər Gəncədə apardığım tədqiqat araşdırmasından sonra belə qənaətə gəlmişəm ki, xalq arasında «Xudu bəy» adlanan Xudadət bəyin 1920-ci ilin mayın 10-da tutulması, acınacaqlı halda vəğzala gətirilməsi və oradan Bakıya aparılması xalqın səbr kəzasını tamam doldurub. Millət onu vəğzaldan yola salınanadək müşayiət edib, silaha sarılıb onu azad etmək, son damla qanlarınadək döyüşmək istəsələr də, buna Xudadət bəy razılıq verməyib. Və vəğzalda xalqa müraciətində də qürurla bildirib: «Mən bütün həyatımı vıcdanla yaşamışam. Məni heç vaxt həbs edə bilməzlər. Hərəkətlərimdə cənəyət tərkibi yoxdur. Xahiş edirəm artıq hərəkətlərə yol verməyin, evinizə gedin.» Bunu eşidən Gəncə camaatı könülsüz halda evlərinə qayıdır. Onun*

müraciətli çoxlarının əl-qolumu bağlayır. Xüsusilə də Səri Ələkbərin, Tatoğlu Hasanın. Qaçqaz Qəmbərin silahlanmış süvari dəstələrinin...

Xudadət bəy 1920-ci il mayın 12-də Çekanın zindanında müstəntiq Şəfikyanaya verdiyi ifadəsində yazırdı: «*Erməni kəndlərinin yandırılması və dinc erməni əhalisinin tərkisilahl edilməsi ilə bağlı mənə qarşı irəli sürülən ittihamda özümü günahkar saymıram.. Əgər ixtiyarımdakı bütün sənəd-sübutları təqdim edə bilsəydim, aydın olardı ki, mən Qaracınar, İravan Çaykənd erməni icmaları ilə bağlı məsələlərin dinc yolla nizama salınması üçün hər cür tədbirlər görmüşəm. Adları çəkilən kəndlərin İravadan gəlmiş daşnak xadimləri və yerli cinayətkar ünsürlər tərəfindən təhrik edilən əhalisi 1917-ci ildən bəri heç bir hakimiyyət tanımır, bir çox fəsadlar törədirdilər. Onlar aranda yaşayan müsəlmanların yaylağa qalxmasına mane olur, yollarda pusqu qurur, suyun qabağını kəsərək camaatı tarlaları suvarmağa qoymurdular. Müsəlmanlar bu barədə dəfələrlə şikayət etmişdilər. Ermənilər həтта inzibati hakimiyyət orqanları nümayəndələrini yaxına buraxmayaraq deyirdilər ki, yalnız Qarabağ Milli Şurasını tanıyırlar.*

Lakin Gəncə və Qarabağ sərhədlərinin əvvəlki kimi qaldığı və onların Gəncə qəza hakimiyyətinə tabe olmaları barədə müsavət partiyasının qərarı Gəncə və Cavanşir qəza rəislərinin iştirakı ilə ermənilərə təqdim ediləndə aydın oldu ki, onlar heç bir hakimiyyət tanımır və bildirdilər ki, Ermənistandan kömək tələb edirlər. Onların özlərinin quberniya idarəsində erməni silahlı qüvvələrinə rəhbərlik edən adamları var ki, onlar Ağası, Dəli Qancar, Mnasakanov və bir çox başqalarının sözinə tabedirlər. Nəhayət, mən yerli erməni icmasının nümayəndələrinə - Gəncə şəhər qlavasının müavinləri Ter-Parsedova, Leogeryana, Mnasakanova, parlament üzvü Ter-Azaryana və başqalarına müraciət etdim. Lakin yuxarıda adları çəkilən icmaların qəza hökumətinə tabeliyi məsələsində cəhdlər əbəs idi.

Qonşu müsəlman kəndlərinin sakinləri biləndə ki, ermənilər Azərbaycan hökumətini tanımaq və ona tabe olmaq istəmirlər, silahlanaraq hərbcilərə köməyə getdilər və böyük atışma baş verdi. Ermənilər bir neçə müsəlman kəndini, Nodular, Qaryaqdı, Liman, Duşallı, Keşar və başqa kəndləri yandırdılar. Erməni quldur dəstələri həтта Mərzi yolunda pusqu quraraq beş min altmış köçəri müsəlmanı qırdılar. Taun aleyhinə Zurnabad stansiyasını ələ keçirdilər...

Mənim fəaliyyətimlə bağlı yalnız ermənilər deyil, ruslar, almanlar, gürcülər, yəhudilər və başqa millətlərin nümayəndələri fikir söyləyə bilirlər.

Qatı daşnak olduğuna görə dəfələrlə həbsxanaya düşmüş Babakevhyanın dedikləri diqqətə layiq ola bilməz və həqiqətə uyğun deyil.

Evimdən tapılmış gümüş dəstəklı qılınc mərhum atamımdır. Tüfəng və Brauning sistemli revolyer də rəhmətlıkdən yadıgandır. Qalan iki tüfəng və bir revolyer çar polkunda komandır olmuş əmim oğlumunkudur. Bir tüfəng və iki revolyer isə evdə saxlayardıq ki, üzüm yığıcı vaxtı qarovulçulara verər, ya da onlar təsərrüfat işləri ilə əlaqədar kəndə gedəndə özləri ilə götürürdilər.»

Gəncə qubernatoru Xudadət bəy Rəfibəyli Azərbaycan Cümhuriyyətinin daşnaklar qarşısında əyilməzlik rəmzi idi. Əyilməzliyin kişilik dərşini ələ Gəncədə kişi gimnaziyasında almışdı... Bu gimnaziyada təhsil alanlar arasında Gəncə qəzasının Şəfikürd kəndindən olan, Azərbaycan Parlamentinin otuz doqquz yaşlı üzvü Aslan bəy Ağalar bəy oğlu Şəfikürdski də vardı. Gəncə kişi gimnaziyasını bitirdikdən sonra Xarkov Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunmuş, oradan öz xahişilə Peterburq Universitetinə dəyişilmişdi. Tələbə hərəkatında fəal iştirakına görə 1903-cü ildə Universitetdən xaric edilmiş və bir il sonra yenidən bərpa olunmuşdu.

Aslan bəy Şəfikürdski 1918-ci ilin dekabrında Qazax qəzasından Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinə deputat seçilmişdi. O, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətində əvvəlcə poçt-teleqraf və əmək naziri, sonra ədliyyə və əmək naziri vəzifəsində çalışmışdır. Yeri gəlmişkən, nazir ikon onun söylədiyi «Xalq məhkəməyə deyil, məhkəmə xalqa xidmət etməlidir» məşhur sözləri əsrin sonlarında «Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır» şükləinə salınmış Bakının magistrat yollarının kənarından asılmışdır.

Aslan bəy Şəfikürdski

Cümhuriyyət dövrünün daha bir görkəmli xadimi - Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətində 1919-cu il avqustun 20-də Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının rəisi təyin olunmuş və 1920-ci il martın 6-nadək bu quruma rəhbərlik etmiş Nağı bəy Şeyxzamanlı da Gəncə klassik kişi gimnaziyasının yetirməsidir. Həmçinin

1919-cu ildə Gəncədən Avropa ölkələrinə ali təhsil almağa göndərilmiş tələbələrə bir çoxu da... Bu nadir elm və bilik müəssisəni yaradanlardan birisi barədə Xanlar Bayramov «Gəncə üsyanı - 1920» kitabında məlumat verir (səh. 110): «*Mirzə Məhəmməd Mirzə Korim oğlu Axundzadə (1875–1923). Görkəmli, publisist, dramaturq, ədəbiyyatşünas alim. Gəncədə «Difai» partiyasının yaradılmasında iştirak etmiş və rəhbərlərindən biri olmuşdur. 1908-ci ildə sürgün olunmuş, sürgündən sonra da siyasi fəaliyyətindən əl çəkməmişdir. Gəncə Milli Müsəlman Komitəsinin üzvü. «Molla Nəsrəddin» jurnalının fəal əməkdaşı. Bir çox sanballı kitabların müəllifi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasında fəal iştirak etmiş, müstəqilliyimizin qorunub saxlanılmasında, yeni məktəblərin və Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasında xüsusi fəallığı ilə seçilmişdir. Axundzadə nüfuzlu din xadimi kimi Gəncədə və ətraf bölgələrdəki münaqişələrin sülh yolu ilə nəticələnməsində də alından gələni əsirgənməmişdir. 1920-ci ilin Gəncə üsyanından sonra oktyabrın 2-də Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası tərəfindən həbs edilmiş Bakıya göndərilmiş, 10 il müddətinə həbs cəzasına məhkum edilmişdir. 1921-ci ildə Nəriman Nərimanovun köməkliyiylə cəzası yüngülləşdirilib azadlığa buraxıldı da, 1923-cü ildə vəfat etmişdir. Gəncə şəhər qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.»*

Gəncədə Cümhuriyyət tələbələrinin böyük müəllimi Mirzə Məhəmməd Axundzadənin nəslindən olanlarla maraqlandım. Bildirdilər ki, nəvəsi Nazim Rza Bakıda yaşayır. Sən demə, gəncəlilərin itfixarla adını çəkdiyələri müasirimiz elə mənim tələbəlik illərindən tanıdığım ziyalılardan birisi imiş. Onunla zəngləşib, ertəsi günü Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu qarşısında görüşdüm. Aşağı enib Mirzə Ələkbər Sabir bağında xeyli söhbət etdik. Ayrılarək dedi:

- Sağlıq olsun, səninlə birlikdə Gəncəyə, ata-baba yurduma baş çəkərik. Hələlik işə Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının qərarı ilə babam haqqında təzəcə nəşr edilmiş kitabımı hədiyyə kimi qəbul et.

Qırx səkkiz il ömür sürmüş (2015-ci ilin avqustunda anadan olmasının yubiley yaşdır, 140 illiyi tamam olur - T.Q.) babasının ədəbiyyət salnaməsini yaratmış nəvəsi kimdir? Tanış olun; **Nazim İsrəfil oğlu Rza** 1941-ci il yanvarın on birində Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Anası – Mirzə Məhəmməd Axundzadənin qızı Hafizə xanım övladına erkən yaşında vəfat etmiş dayısının adını qoymuşdur. Nazim bu ismi bugünədək şəərəflə daşımaqdadır. Ailənin başçısı İsrəfil Rza oğlu Gəncə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu

bitirdikdən sonra həməən ali məktəbdə saxlanılmış və müəllimlik etmişdir. Xidməti işə keçməsi ilə əlaqədar ailəsi ilə Bakıya köçməli olmuşdur. Nazim Məhəmməd Rahim adına indiki orta məktəbi bitirmiş, Bakıda Mirzəgə Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Teatr İnstitutuna daxil olmuşdur. Gənc teatrşünas 1971-ci ildə Leninqrad Dövlət Teatr, Musiqi və Kinematografiya İnstitutunun rejissorluq fakültəsində bitirmişdir. İstədadlı teatrşünas, rejissor və kinodramaturq 1970-ci ildə Beynəlxalq Kino Festivalının mükafatına layiq görülmüşdür. Uzun illər Azərbaycan Televiziyyasında, «Azərbaycanelefilm» yaradıcılıq birliyində çalışan Nazim Rza çoxlu sayda televiziya filmlərinin yaradıcısıdır. O, 1998-ci ildə «Odlu məmləkət» adlı 7 müstəqil filmi özündə birləşdirən və 12 seriyadan ibarət ilk Azərbaycan elmi-publisistik kinoseriyalı film müəllifi və quruluşçu rejissoru olmuşdur. Nazim Rza elmi və pedoqoji fəaliyyətilə də fərqlənir. O, bir müddət Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində və «Azər» Universitetində çalışmışdır. Nazim Rza həm də bir neçə dəyərli kitabın müəllifidir. Onun 2002-ci ildə nəşr edilmiş «Odlu məmləkət» və «Neft və cahan savaşı» kitabları xüsusilə qeyd edilənlidir. Heç də təsadüfi deyildir ki, 1996-cı ildə Norveçin Oslo şəhərində Beynəlxalq Nobel Sülh mükafatının təqdimat mərasiminə dəvət olunmuş və onun haqqında sənədli film çəkilmişdir. Azərbaycan Kinematografiçılar İttifaqının və Azərbaycan jurnalistlər Birliyinin üzvü təqatüddə olsa da, yorulmaq bilmədən yaradıcılıq işini davam etdirir. Məna hədiyyə etdiyi kitabı bunun bariz nümunəsidir.

Nazim Rzanın unudulmaz babasının xatirəsinə həsr etdiyi əsərinin giriş hissəsində tarix elmləri doktoru, professor Elmira Muradəliyevanın «Azərbaycan siyasi hərəkatının öncüllərindən olan Mirzə Məhəmməd Axundzadə» sərəlvəhəli geniş məqaləsi verilmişdir. İyirminci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanca baş verən siyasi hadisələrin dərin elmi təhlilini araşdıran professor göstərir ki, türk və müsəlman dünyasında ilk olaraq Azərbaycanca Cümhuriyyət elan olundu. Cümhuriyyəti quran şəxslər Azərbaycan türklərinin şəərəfini xilas edənlərdir. Rus işğalı nəticəsində nəinki xalqın soyadı inkar edildi, ölkənin adı– «Azərbaycan» məfhumu rəsmən işlədilmədi. Məsələn, Rusiya ilə Qacarlar arasında 1813-cü ildə Güllüstan və 1828-ci Türkmənçay müqavilələrində Azərbaycan adı deyil, xanlıqların adı rəsmi qeyd olunmuşdu. Amma buna baxmayaraq 1918-ci ilin mayın 28-də «Azərbaycan» adı türk və müsəlman dünyasında ilk demokratik cümhuriyyətin adı kimi təsbit edilmişdir. Mirzə Məhəmməd Axundzadə Gəncə kişi gimnaziyasında müəllim ikən

demişdi: «*Biz Türklər zəncirlənmiş aslan kimiyyk. Nə qədər əsarətdə olmuş olsaq da, həmişə azadlığımız uğrunda mübarizə aparacağıq. İndi isə zəncirləri parçalayıb azad və müstəqil yaşamaq vaxtıdır.*» Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə isə məsləkdəşinin sözlərinə qüvvət verərək demişdir: «*Rusiya idarəsindəki misalınlar «Türk» dedirmək indi qazanılmış bir davadır. Yalnız «Türk» kəlməsi deyil, «Azərbaycan» adı da qazanılmışdır.*» (Bax; adı çəkilən kitab, Səh.3, 16).

Kitabın «millətin nicəti maarifçilikdədir» və «müəllimliklə başlanan ömür» fəsilələrində Mirzə Məhəmməd Axundzadənin Azərbaycan təhsili sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti geniş əks olunmuşdur. Məhəmməd ilk dərini Gəncə camaatı arasında böyük nüfuz sahibi olan atası Mirzə Kərim Axundzadədən almış, Şah Abbas məscidindəki mədrəsədə və gimnaziyada oxumuşdur. İyirmi yaşında ikən onun həyatında möcüzəyəbənzər hadisə baş vermişdir. Belə ki, fitri istedad sahibinin 1896-cı ildə həm Tiflisdə Kamal Ünsizadənin mətbəəsində «Sərfi-Türk» kitabı nəşr olunmuş və həm də Gəncə klassik kişi gimnaziyasına müəllim qəbul edilmişdir. Sonralar səriştəli pedaqoq məktəbi «elm evi» adlandırılmışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Avropa ölkələrinə ali təhsil almağa göndərilmiş 100 tələbədən beş nəfəri onun Gəncədə ata kimi qayğıkeşik edib yetişdirdiyi gənclərdir: **Hacızadə Mirzə Məşədi Yusif oğlu, Ağasibəyli Yusif Süleymanbəy oğlu, Nağıyev Hüseyn Hacı Musa oğlu, Cavanşir Əbdülməhid Həmid oğlu, Məmmədli Zal Məşədi Cavad oğlu.** Adları çəkilənlərdən birincisi – **Mirzə Məşədi Yusif oğlu Hacızadə** belə də ən çox bəxti gətirənidir. Onun həyatı inkar ediləməz arxiv sənədləri kimi haqiqətin güzgüsüdür. Bir daha yəqin edirsən ki, 1918-ci ildə bütün müsəlman aləmində Cümhuriyyətin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin mənavi dayacağı olmuşdur. «Bir millət – iki dövlət» kəlamını tarixin silinməz yaddaşına Rəsulzadə – Atatürk yazmışlar. 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətçiləri 1923-cü ildə Atatürkün yanında ən yüksək vəzifələrdə çalışmışlar. Atatürk respublikası Azərbaycan mühacirlərinin vətəninə çevrilmişdir. Onların arasında Cümhuriyyət tələbəsi Mirzə Hacızadənin öz yeri vardır. Bu maraqlı tale yolu barədə Azərbaycan oxucularına ilk dəfə unudulmaz tədqiqatçımız Xanlar Bayramov (Bax: Göncə üsyanı - 1920 «Sənədlər və materiallar.» Bakı – 2010, səh.265-266) məlumat vermişdir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlərə görə Gəncə klassik kişi gimnaziyasının məzununu Mirzə Hacızadə Xarkovda

ali təhsil almış, Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarı ilə Almaniyaya göndərilmişdir. Azərbaycanın Sovet işğalından sonra Sovet vətəndaşlığını qəbul etməyən Cümhuriyyət tələbəsi alman vətəndaşlığını qəbul edərək orada qalmışdır. Berlində doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, seleksiyaçı alim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Sonra ömrünün sonunaqədər qardaş Türkiyədə yaşamışdır. Burada Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri Nəsih bəy Yusifbəylinin qızı Zöhrə xanım ilə ailə qurmuşdur. Xanlar Bayramov kitabının «İstanbul görmək - bir dünya ziyarəti» hissəsində belə yazır: «*Azərbaycan xalqının taleyüklü məsələlərinin həllində mühüm rol oynanmış ziyahların uzun illər yaxın qohumlarından, azizlərindən xəbərsiz yaşamaları mənə rahatlıq vermirdi. Bu arzumu Akif Rəfiyevə bildirdim. O, mənə 1992-ci ilin yayında İstanbula yola saldı.*» ... Xanlar Bayramov İstanbulda Nağı Şeyxzamanlının kiçik oğlu Yavuz bəyi axtarıb tapır. Birlikdə gəncəli rəhmətliklərin qəbirlərini ziyarət edirlər. Onların arasında 1980-ci ildə Türkiyədə vəfat etmiş Cümhuriyyət tələbəsi Mirzə Məşədi Yusif oğlu Hacızadə də vardır. Yavuz bəy onun ömür-gün yoldaşının sağ olduğunu qonağa bildirir. Ertəsi gün iki gəncəli balası – Yavuz bəylə Xanlar on iki il əvvəl Cümhuriyyət tələbəsinin əbadiyyət dünyasına yola salındığı evə qonaq düşür. Müəllif bu təsirli səhnəni belə təsvir edir: «*Zöhrə xanım ilə görüşümüzə Nəsihbəy Yusifbəylinin 90 yaşlı qızının dilindən eşitdiyim ilk kəlmələr belə oldu – Azərbaycan üçün yana-yana Türkiyəni özümü Vətən etdim... Söhbət əsnasında Zöhrə xanım rəhmətlik əri barədə dedi: «1920-ci il aprelin 28-də baş verən işğaldan sonra Mirzə bəy Vətənə qayıtmaq üçün mümkün sülüyünü dərk edərək, təhsilini başa vurub Almaniyada yaşayıv. Çox çəkmədən orada nüfuzlu alim kimi tanınır. Daha sonra Türkiyəyə dəvət alır, burada ailə qurduqdan sonra bir daha geriyyə qayıtmır. Yaddaşından silinməyən bir əhvalat da sizlərə danışmaq istəyirəm. O zaman Türkiyədə işləyən əcnəbi vətəndaşlara üç qat artıq əmək haqqı verilir. Mirzə bəy üçün də bu miqdarda məvacib hesablandıqda o etiraz edərək deyir ki, mən türkəm, əcnəbi deyiləm. Onun bu cavabı böyük sensasiyaya səbəb olur.*»

Hələ Almaniyada yaşadığı və işlədiyi zaman kənd təsərrüfatı elmləri doktoru olmuş Mirzə bəy Türkiyədə seleksiyaçı alim kimi geniş şöhrət qazanmışdı. Dünyanın bir çox ölkələrinə dəvət olunur, konfranslarda, simpoziumlarda çıxış edir, bir sıra qabaqcıl ölkələrin akademiyaqlarının fəxri üzvü seçilir. »

Müsaфирlər otaqda maestro Niyazinin portretinə heyranlıqla baxanda ev sahibəsi deyir: «*1969-cu ildə Türkiyəyə gəlmişdi, İstanbulda Atatürk*

mərkəzində bəstəkarlara dərs keçirdi. Mərkəz yaxınlığımızda idi. O, bizə gələr, Mirzə bəylə saatlarla söhbət edərdi. Aralarında qardaşcasına dostluq əlaqələri yaranmışdı. Maestro çox çətinliklə bizim Bakıya gətməyimizə icazə aldı. Səfərimiz zamanı yüzlərlə azəri Türkiyədə yaşayan qohumlarından xəbər tudular. Bakıda Mirzə bəyin Universitetdəki çıxışı sürəklilə alışlarla qarşılandı və bu çıxışdan sonra bizə Gəncəyə gətməyə icazə vermədilər.»

Beləliklə, 1920-ci ildən bəri Almaniya və Türkiyədə yaşamış dünya şöhrətli Cümhuriyyət tələbəsi arvadı Zöhrə xanımın doğma yurda qayıtmış, Gəncəyə ayaq basmadan ata-anasının və yaxınlarının qəbrini ziyarət etmədən gəriyə dönməyə məcbur olmuşdur. “37”-ni 69-da davam etdirənlər Cümhuriyyət tələbəsinə və Cümhuriyyət başqanının qızına mənəvi əzab vermişlər... Bundan sonra İstanbulda Mirzə bəyin pərişanlığı çərsiz dərddə çevrilmişdir və səksənli adlaya bilməmişdir. Dörd övlad atadan yetim qalmışdır...

Zal oğlu Rüstəmlə necə görüşdüm

Gəncə klassik kişi gimnaziyasını bitirmiş və Almaniya ali təhsil almağa göndərilmiş tələbələr arasında bir nəfəri Şuşa şəhərindəndir. (O zaman Şuşa şəhəri Gəncə qəzasının tərkibində idi – T.Q.). Onun barəsində 2005-ci ildə «Lider Nəşriyyat» tərəfindən buraxılmış «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası» 2-ci cildində (səh.191) oxuyuruq: «**Məmmədov Zal Məşədi Cavad oğlu** (1898, Şuşa – ?). Yelizavetpol kişi gimnaziyasını bitirmişdir (1918). Parlamentin 1919-cı il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən təhsilini dağ mühəndisliyi sahəsində davam etdirmək üçün Drezden Universitetinə (Almaniya) göndərilmişdir. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.»

Cümhuriyyət tələbəsinin sonrakı taleyi barədə materialları oxuculara təqdim edirik. Əvvəla, Cümhuriyyət tələbəsinin atasının adı təhrif edilmişdir – Məşədi Cavad əvəzinə Məmmədovad yazılmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan rəsmi doğum şəhadətnaməsində göstəriləyi kimi, Yelizavetpol qəzasının Şuşa şəhər sakini **Zal Məşədi Cavad oğlu** 1898-ci ildə anadan olmuşdur. Atası Məşədi Cavad Məşədi Məmməd oğlu, anası Güllü Kərbalayı Rüstəm qızıdır. Doğum şəhadətnaməsi 1907-ci il avqust ayının 21-də Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsi tərəfindən verilmişdir. 98 il keçdikdən sonra Ensiklopediyada «Məşədi» «Məmməd»lə əvəz edilmişdir. Əlləmlik deyilmi?

Arxivdə Zal Məmmədovun Azərbaycan Cümhuriyyəti xalq təhsili nazirinə 1919-cu il avqustun 17-də Gəncə şəhərindən yazdığı ərizəsi ilə yanaşı «Kamal attestatı»-nın surəti də saxlanılır Burada deyilir: «Verilir 1898-ci ildə doğulmuş, Məhəmməd məzhəbli Məmmədov Zal Məşədi Cavad oğluna ondan ötəri ki, 1910-cu il yanvar ayının 30-da Yelizavetpol kişi gimnaziyasına qəbul edilmiş və 1918-ci il fevralın 20-də nümunəvi davranışla aşağıdakı qiymətlərlə gimnaziyayı bitirmişdir:

1. Şəriət -----	5 (beş)
2. Rus dili -----	4 (dörd)
3. Fəlsəfə -----	4 (dörd)
4. Latın dili -----	4 (dörd)
5. Riyaziyyat -----	4 (dörd)
6. Riyazi coğrafiya-----	4 (dörd)
7. Fizika-----	4 (dörd)
8. Tarix -----	4 (dörd)
9. Qanunşünaslıq-----	3 (üç)
10. Coğrafiya -----	3 (üç)
11. Fransız dili -----	4 (dörd)
12. Alman dili -----	5 (beş).»

Almanca alman kimi danışan Zal Məşədi Cavad oğlu Almaniyanın Frayberq Dağ-Madən Akademiyasına daxil olmuş və... taleyi soydaşlarımızla naməlum qalmışdır. Halbuki bu barədə bilgi əldə etmək üçün, necə deyərlik, dağa-daşa düşmək lazım deyilmi. Təkcə Bakının mərkəzindəki Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasına buyurmaq kifayət imiş. Burada 1994-cü ildə Bakı və Kəndlər Birliyinin mətbuat xidmətinin rəhbəri olduğum müddətdə ünsiyyətdə olduğum nəçib bir insanın – Hafiz Sadıqın dövrü mətbuat səhifələrində dərc olunmuş yazılarını aradım. Sən demə, Cümhuriyyət tələbəsi Zal Məşədi Cavad oğlu Məmmədlinin tale yolunu ilk dəfə Hafiz Sadıq işıqlandırmışdır. Budur, «İnsaatçı» qəzetinin 1994-cü il 15 iyun tarixli sayının dördüncü səhifəsində «100-dən biri» başlığı altında Hafiz Sadıqın « Unutsaq, unudarlar» məqaləsi dərc olunmuşdur. Yazı müəllifin şəxsən yaxından tanıdığı Zal Məşədi Cavad oğlu Məmmədliliyə həsr edilmişdir. Soydaşlarımız ilk dəfə burada 100 nəfər Cümhuriyyət tələbəsi arasında əsl-nəcəbətli Şuşadan olan 19 nəfər gəncdən birisinin tale yolu

ilə tanış olurlar. O, 1898-ci ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərinin «Məmalə» məhəlləsində xırda tacir ailəsində dünyaya gəlmişdir. Erkən yaşlarında atasını itirən Zal böyük qardaşı, Azərbaycan Parlamentinin katiblərindən biri Talib Məmmədlinin himayəsində olmuşdur. İbtidai təhsilini Şuşada alan Zal yuxarıda göstəriləyi kimi, 1910-cu ildə Gəncə klassik kişi gimnaziyasına daxil olmuş, 1918-ci ildə buranı bitirmişdir. Kişi gimnaziyasının məzunu həmin ilin aprelində Müsavat Ordusu sıralarında Qarabağda daşnaklara qarşı savaşa topçu kimi döyüşmüşdür. 1919-cu ilin dekabrında hərbi məktəbdən verilmiş fərqlənmə xasiyyətnaməsi əsasında Avropaya ali təhsil almağa göndərilən gənclərin siyahısına daxil edilmişdir.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən xarici ölkələrə ali təhsil almağa göndərilmiş tələbələrə təqəddüf edilmişdir. Fəqət Zal Məmmədli ali təhsilini yarımçıq qoymamışdır. Gecələr «Aylebek» mis mədənlərində və kömür sax-talarında fəhlə işləmişdir. Gecənin fəhləsi, gündüzün tələbəsi Almaniyada Azərbaycan möcüzəsi göstərmişdir – 1923-cü ildə Drezden şəhərindəki Ali Texniki Məktəbin inşaat fakültəsinə daxil olmuş və 1928-ci ildə oranı əla qiymətlərlə bitirərək inşaatçı-mühəndis diplomu almışdır.

Azərbaycanlı Cümhuriyyət tələbəsinin Almaniyaya keçən səkkiz illik həyatı digər hadisələrlə də ələnətdardır. Zal Məmmədli dünyada, Rusiyada və Azərbaycanda baş verən hadisələrlə biganə qala bilməmişdir. Bunun nəticəsidir ki, 1922-ci ildə Almaniyada təhsil alan tələbələrə «Sovetlər İttifaqı» təşkilatına daxil olmuşdur. Bu təşkilat Ernest Telmanın başçılıq etdiyi «Rot front» ilə sıx əlaqədə idi. Müsavat ordusunda top atəşi ilə daşnakları Qarabağda məhv edən şuşalı Zal faşizmə qarşı mübarizə otuz altı yaşlı alman oğlunu qiyabi tənqidirdi. Bilirdi ki, yeniyetmə çağlarında fəhləlik etmişdir. Birinci dünya müharibəsi zamanı beynəlmilləli mövqə tutmuşdur. 1926-cı ildə iyirmi səkkiz yaşlı Zal Məmmədlinin 40 yaşlı Ernest Telmanla ikilikdə görüşü Almaniyada təhsil alanlar arasında gizli surətdə «Rot-front» təşkilatının, başqa sözlə desək, Ernest Telmanın sədr olduğu Kommunist partiyasının üzvlüyü ilə nəticələnmişdir.

Hafiz Sadiq adı çəkilən məqaləsində yazır: *«Almaniya Kommunist partiyası sıralarında geniş fəaliyyət göstərən Zal Məmmədlinin gizli partiya ləqəbi «Adolf Berke» idi. Tarixi sənədlərdən aydın olur ki, Zal Məmmədlinin Almaniya Kommunist Partiyası sıralarında fəaliyyəti Moskvaya və Bakıya ballı idi.»*

Almaniyada təhsilini başa vuran Zal Məmmədli 1928-ci ildə Moskvaya gəlir. «Komintern» in icra komitəsinin təqdimatı əsasında onu 1926-cı ildən partiya stajı saxlanılmaqla Almaniya Kommunist Partiyası sıralarından ÜİK(b) P sıralarına keçirir, Moskvada qalıb ixtisası üzrə işləməyi təklif edirlər. Cümhuriyyət tələbəsi minnətdarlığını bildirir, ancaq xahiş edir ki, onu ixtisası üzrə işləməyə Azərbaycana göndərsinlər. Belə də olur. Moskva – Bakı – Şuşa – Gəncə – Bakı marşrutu səkkiz illik həsrətə son qoyur. Almaniyanın Drezden şəhərindəki Ali Texniki Məktəbi inşaatçı-mühəndis ixtisası üzrə əla qiymətlə bitirmiş mütəxəssis Azərbaycan Politexnik İnstitutunun inşaat fakültəsində pedoqoji fəaliyyətə başlayır. Onun dərs verdiyi Mikayıl Hüseynov, Sadiq Dadaşov, Xanabədi Gəncinski və başqa tələbələrə sonralar inşaat-memarlıq sahəsində adlı-sanlı şəxsiyyətlərə çevrilirlər...

1932-ci il dekabrında Zal Məmmədlini Azərbaycan hökumətinin başçısı Mir Cəfər Bağirovun qəbuluna dəvət edirlər. Söhbətdən sonra Zal Məmmədli Azərbaycan Kommunal Təsərrüfatı Komissarlığının Tikinti İdarəsinin rəisi təyin olunur. Bir il sonra, 1933-cü il dekabrın 20-də yenə Zal Məmmədlini yuxarıya, bu dəfə təzəcə birinci katib vəzifəsinə başlamış Mir Cəfər Bağirovun yanına dəvət edirlər. Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsinin Tikinti Bölməsinin müdiri vəzifəsinə təsdiq olunur. Yeni il ərəfəsində Zal Məmmədlinin ailəsinə Bakının mərkəzində mənzil verilir. Almaniyada təhsil alan tələbələrə bir çoxundan fərqli olaraq ənənəli xanımla ailə qurmayan otuz beş yaşlı xalis subay Zal əhd-peyman bağladığı və anası Güllü xanım Kərbəlayı Rüstəm qızının xeyir-duası ilə təzə mənzilə gəlin gətirir. Bir ildən sonra, Bilqeyis xanım Cəmilbəy qızı Məmmədli ocağa bir qız uşağı bəxş edir, adını «Adilə» çağırırlar... 1935-ci il oktyabrın 1-də iki yaşlı Adiləyə qardaş da doğulur. Zal balaca pəhləvanın qulağına «Sənin adın Rasim» pıçıldayır. Bu dəfə Zalin ən yaxın tələbə dostları ilk dəfə təzə mənzilə mübarəkbadlığa gəlirlər...

Fəqət şad-xürrəm çağlar uzun sürmədi. 1937-ci il iyulun 30-da Kreml divarları arasında hazırlanan operativ əmr tarixdə görünməmiş repressiyanın başlanğıcı oldu. Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən xarici ölkələrə ali təhsil almağa göndərilmiş gənclər «əksinqilabi təşkilatın üzvü kimi» istintaqa cəlb olundular. (Tələbələrənin qondarma istintaq materialları Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində saxlanılır – T.Q.). Bəs Almaniyada ali təhsil almış Zal Məmmədlinin aqibəti necə olmuşdur?

Hafiz Sadiq 1994-cü ildə «İnşaatçı» qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində bu barədə belə yazır: «Zal Məmmədli Azərbaycan K(b) P MK-nın

ştdankənar mühazirəçisi kimi tez-tez yerlərdə, idarə və təşkilatların kollektivləri qarşısında çıxış edirdi. Gözəl natiqlik qabiliyyətinə malik idi. 1937-ci ildə Mərkəzi Komitənin mühazirəçilər qrupunun üzvü Partiya institutunun kollektivi qarşısında çıxış edirdi. İnstitutun direktoru professor Novodvorski, eləcə də partiya və dövlət xadimi Həmid Sultanov da salonda idilər. Mühazirəçi çıxışının bir yerində deyir: «*Bolşeviklərin Kommunist Partiyası proletariyatın qabaqcıl dastasından bütün sovet xalqının ömcül dəstəsinə çevrilmişdir.*» Bu sözlərdən sonra dinləyicilər arasında qalmaqal düşür. İnstitutun direktoru professor Novodvorski ayağa qalxıb deyir: «*Yoldaş Məmmədli, siz nə danışırsınız, Kommunist Partiyası proletariyatın, fəhlə və kəndlilərin partiyasıdırsa, bəs ziyalılar hansı partiyada təmsil olunurlar?*» Direktorun sözlərinə yığıncaqdakılar yərbəyərən qoşulara həmrəylik ifadə edirlər: «*Məmmədli maskalanmış kommunistdir. Ona partiya sıralarında yer yoxdur. Qoy qarşınızda yazılı izahat versin və b.k.*» Zal dediklərini yazılı şəkildə yazaraq yığıncaq iştirakçlarına təqdim edir. Zal Məmmədlini yaxşı tanıyan Həmid Sultanov üzünü ona tutaraq ah çəkir: «*Sən nə etdin, Zal*» - deyir. Partiya sıralarından çıxarılması təklifinə isə zaldakıların hamısı kimi o da səs verir..

Partiya üzvü Zad Məşədi Cavad oğlunun partiya sıralarından çıxarılması barədə Partiya İnstitutu ilk partiya təşkilatının qərarı təsdiq olunmaq üçün rayon partiya komitəsinə və nəhayət, Azərbaycan K(b) P MK Bürosuna təqdim edilir. Məsul işçilər birinci katibə deyirlər ki, biz canavar cildinə girmiş bir xalq düşməni ni ifşa etmişik Mir Cəfər Bağırov onlara istehza ilə baxaraq cavabında deyir:

«*Sizin iştiracınızda bir ağıllı tapılmadı ki, Zal Məmmədlinin söylədiklərini başa düşsün!*»

Beləliklə, 1937-ci ildə böyük Üzeyiri Kremlin repressiya caynağından qurtaran Mir Cəfər Bağırov Cümhuriyyət tələbəsini də xilas etmişdir.

Yeri gölmüşkən

Zal Məmmədli haqqındakı yazını çapa hazırlayarkən, 2014-cü il avqustun 4-də Azərbaycan Televiziyasında Mirzə İbrahimovun həyat və yaradıcılığından bəhs edən verilişin təkrarı nümayiş etdirilirdi.. Verilişdə 1937-ci ilə aid bir neçə arxiv sənədi öləri göstərildikdən sonra uydurulmuş səhno

canlandırılır. Budur, respublika fəalları Mərkəzi Komitədə böyük bir yığıncaqdadırlar. Mir Cəfər Bağırov xitabət kürsüsündən bəyan edir:

- *Üzeyir Hacıbəyov xalq düşmənidir! Samad Vurğun xalq düşmənidir! Heç kəs yerində qımıldanmır. Bu an Mirzə İbrahimov ayağa qalxır, üzünü M. C. Bağırova tutur;*

- *Yoldaş Bağırov, mən sizinlə razı deyiləm! Üzeyir bəy xalq düşməni olsaydı, «Koroglu» operasını yazsa bilərdimi? Samad Vurğun xalq düşməni olsaydı, «Vaqif» pyesini yazsa bilərdimi*

M. C. Bağırov cavabında «sən özün də xalq düşmənisən»-deyir.

Həqiqət aşığı olan tədqiqatçılarımız yaxşı bilirlər ki, arxivdə belə bir «dialoq» yoxdur. İyirminci yüzilliyin otuz ilində Azərbaycana rəhbərliyi zamanı Vətənin hər qarış torpağını göz bəbəyi kimi qoruyan, son nəfəsədək dəşnaklarla mübarizə aparən və qalib gələn nəhəng bir şəxsiyyəti bu qədər alçatmaq an azı məsuliyyətsizlikdir.

Hafiz Sadiq məqaləsinin sonunda yazır; «*Hündür boylu, gözəl vücudlu, şıq geyinməyi sevən Zal Məmmədli 7 xarici dil bilirdi. Həyatda olduqca adalətli, xoşxasiyyət, qonaqpərvər şəxs idi. Əqidəsində möhkəm və dönməz, işində intizamlı, dostluqda sədaqətli olan bu nəci bəşar fikirlərində yığcam və konkret idi. Azərbaycanın xaricdə təhsil almış ilk inşaatçı-mühəndislərindən biri olan Zal Məşədi Cavad oğlu Məmmədli 1969-cu il yanvar ayında dünyasını dəyişdi. Bütün şüurlu həyatını xalqına xidmətdə keçirən Zal Məmmədliyə bəzə yadigar üç övladı qalıb. Qızı Adilə xanım Az. Pİ-də baş müəlimdir, rus dilini tədris edir. Oğlu Rasim respublikamızın tanınmış inşaatçı – konstruktörlerindəndir. Sonbeşiyi Rüstəm Məmmədli hal-hazırda Maddi Ehtiyatlı Nazirliyinin Hesabla Mərkəzinin müdürüdür.»*

Rəhmatlık Hafiz Sadiqin mətbuatda dərc olunmuş məqaləsindən bu il iyulun 15-də 20 il keçdi. Zal Məmmədlinin övladlarının soracağına düşdüm. Sonbeşikdən başladım.. Həmişə olduğu kimi, yənə də hazırda təqaüddə olan dövlət xadimi, yazıçı və jurnalist Saleh Tahirova müraciət etdim:

- *Rüstəm Zal oğlu Məmmədlini tanıyırsınız?*

- *Tanıyırsınız nədir, Ali Attestasiya Komissiyasında bir yerdə işləmişik. İndi də oradadır.*

Qızmar yay günü, iyulun 16-da Respublika Ali Attestasiya Komissiyasının birinci mərtəbədə əsudə bir otaqda söhbətimiz ürayımca oldu. Mən onu

atası haqqında arxiv materialları ilə tanış etdim. O, isə valideynləri, özü, bacısı, qardaşı haqqında danışdı. Qeyd etdiklərimi yığcam şəkildə oxuculara çatdırıram.

Rüstəm Zal oğlu Məmmədli 1940-cı il dekabrın 12-də Bakıda anadan olmuşdur. Babasının adını yaşadır. Atasının xeyir-duası ilə Moskvada Elmlər Akademiyasının aspiranturasını bitirərək dissertasiya müdafiə etmişdir. Bakıya qayıtdıqdan sonra respublika hesablama mərkəzində əvvəlcə direktor müavini, sonra direktor vəzifəsində çalışmışdır. Kamil mütəxəssis kimi 1980-ci ildən 1987-ci ilədək Kuba Respublikasında texniki gibertexnika sahəsində çalışmışdır. Azərbaycanı qayıtdıqdan sonra yenə Maddi Ehtiyatlar Nazirliyinin hesablama mərkəzinə başçılıq etmişdir. 2003-cü ildən hal-hazırda kimi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının şöbə müdiri vəzifəsində işləyir.

Rüstəm müəllimin bacısı Adilə xanım M.F.Axundov adına Rus-dili və Ədəbiyyatı İnstitutunu bitirmiş, ali məktəbdə rus dilindən dərs demişdir. Hazırda təqaüddədir. Qızı Nailə vaxtilə babasının təhsil aldığı Almaniya, Hamburq şəhərində informasiya texnologiyası sahəsində mütəxəssis kimi çalışır. Maraqlıdır ki, Rüstəm əmisinin qızı Bilqeyis də xalası ilə bir yerdədir. Babası kimi alman dilini mükəmməl bilən nəvə Hamburq şəhərində bakalavr pilləsini fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra magistr pilləsini də 2013-cü ildə başa vurmuşdur.

...Saata baxdım. Fasiləyə dəqiqələr qalmışdı. Rüstəm müəllim iş başında, mən də Bakıxanov qəsəbəsində olmalı idim. Ayrılanda o mənə atasının foto-şəkillərini və bir də əl ilə varaha yazılmış şeir verdi .. Mən isə qardaş kimi meyl saldığım ədəb-ərkanlı insana (mənim də sonbeşik qardaşımın adı Rüstəmdir-T.Q.) ərkəyana dedim;

- *Rüstəm bəy, səhər iyulun 17-si cümə axşamıdır. Xahiş edirəm, mümkünsə məni atanızın məzarını ziyarətə aparasınız.*

- *Baş üstə. Ancaq xahiş edirəm, səhər-səhər gedək. Səhər, deyiləndə görə Bakıda hava bir az da istiləşəcək.*

- *Nəçədə burda olum ?*

- *Mümkünsə, on bir tamamda.*

- *Baş üstə, Rüstəm bəy səbaha qədər.*

Evə qayıdıb yazı masamın arxasına keçdim. Zal Məmmədlinin Almaniya-da doxsan il bundan əvvəl çəkilmiş fotolarını bir-bir nəzərdən keçirdim. Zal Məmmədlinin Almaniya-da dəst-xətilə yazılmış və həmvətənlərə paylanılmış şeir isə Abbas Səhhətin məşhur əsəri idi:

**Könlümün sevgili məhəbbi mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
Məni xalq eyləmiş əvvəlcə Xuda,
Sonra vermiş vətənim nəşvü-nüma.
Vətənim verdi mənə nanü-nəmək,
Vətəni, mənə unutmaq nə demək?!**
**Anadın hər kişiye öz vətəni,
Bəsləyib sənəi üstündə məni.
Südüdür kim dolanıb qanımlı olub,
O mənim sevgili cananımlı olub.
Saxlaram gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm əldən əgər getsə vətən.
Vətənin neməti nişyan olmaz,
Naxələflər ona qurban olmaz.
Vətən - əcdadımızın mədfənidir,
Vətən övladımızın məskənidir.
Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsədə viedən olmaz.**

*Məmmədov Zal
Məşadi Cavad oğlu*

Ertəsi günü, iyulun 17-də Rüstəm Zal oğlu ilə birlikdə Yasamal qəbiristanlığına ziyarət zamanı mənə elə gəldi ki, Abbas Səhhətin bu həmişəyaşar şeiri təkcə Cümhuriyyət tələbələri andının poetik ifadəsi deyildir, iyirmi iki ildən bəri Şuşasız qalmış şuşalıların, bütün Azərbaycan xalqının intiqam çağırışıdır.

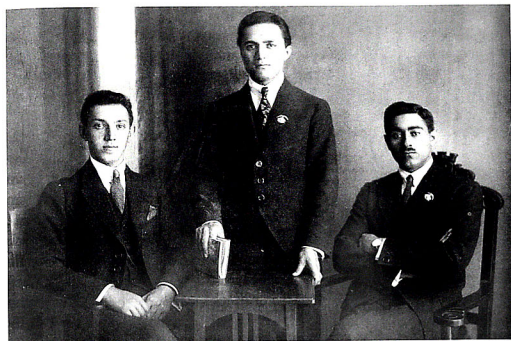
Zal Məmmədli. Tələbəlik illəri.
Almaniya Drezden. (1922)

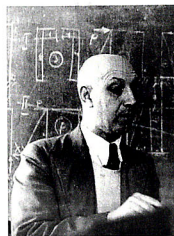
Zal Məmmədli (1965)

Zal Məmmədli tələbə yoldaşları ilə Almaniya

Zal Məmmədli, Surxay Şahsuvarov, Mürsəl Şahsuvarov,
Almaniya

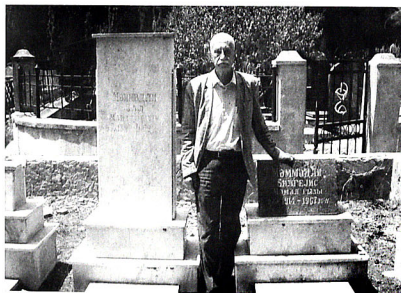
Zal Məmmədli.
Mühazirə oxuyarkən

Dərs dediyi
tələbələri ilə

*Teyyub Qurban Zal Məmmədlinin
məzarını ziyarət edərkən*

Rüstəm Zal oğlu Məmmədli (1995)

Rasim Zal oğlu (01.10.1935-18.11.1998)

SALYANDAN ÜÇ NƏFƏR

Müəllifin şəxsi arxivindən

«Xalq təhsili muzeyi üzrə
20 №-li əmrdən çıxarış»

Bakı şəhəri 18 may 2006-cı il

Qurban Teyyub Muzeyin şöbə müdiri
Yarımməmməd oğluAzərbaycanda təhsilin inkişafı tarixinə dair elmi – axtarış işinin aparılma-
sı məqsədilə 22 may 2006-cı il tarixdən 26 may 2006-cı il tarixədək 5 (beş)
gün müddətinə Salyan rayonuna ezam edilsin.

ƏSAS; Muzeyin iş planı və rəhbərliyin sərəncamı.

Direktor L.N. BAYRAMOVA.ə

May ayının 22-də səhər saat on bir radələrində Salyanda idim. Rayon Təhsil Şöbəsinin müdiri Ələsgər Mehdiyev məni xoş üzlə qəbul etdi. Qədim Salyan torpağından olan Cümhuriyyət tələbələri – Hüseyinzadə Bəhrəmbəy İsmayılbəy oğlu, Hüseynbəyov Zeynalabdinbəy Adilbəy oğlu və Hüseynov Əlihüseyn Ağahüseyn oğlunun arxiv sənədləri ilə onu tanış etdim. Təhsil Şöbəsinin müdirindən xahiş etdim ki, adları çəkilən Cümhuriyyət tələbələrini hazırda Salyanda yaşayan qohumlarının axtarışında mənə köməklik göstərsin..

- *Bu işdə sizə yalnız rayonumuzun tanınmış ziyalıları Yəhya Hüseynov kömək edə bilər, -deyə qətiyyətlə dedi.*

Mən cavabımda; - *Yəhya müəllimi yetmişinci illərdə xalq nəzarəti orqanlarında çalışdığı vaxtlardan yaxından tanıyıram. Salyan rayon xalq nəzarəti komitəsinin sədri işləyirdi. Sonra rayon partiya komitəsinin ikinci katibi seçildi...*

Rayon təhsil şöbəsindən köhnə və etibarlı dostuma zəng çaldım. Hal-əhvalı tutdum və yarım saatdan sonra dahi şəxsiyyət – Əlibəy Hüseynzadənin

əzəmətli abidəsi önündə görüşdük. Yəhya müəllimə Salyandan olan üç nəfər Cümhuriyyət tələbəsinin sənədlərini göstərdim. O iftixarla dedi;

- *Biz üç nəfərin birisinin – Bəhrəmbəyin əmisinin heykəli önündəyik.*

Sevincimin həddi-hüdudu olmadı. Dərhal soruşdum;

- *Bəs Salyanda qohumlarını tapa bilərik?*

- *Salyanda Bəhrəmbəyin heç bir qohumu yoxdur. Yalnız Bakıda bir nəfər vardır. Ünvanını qayıdanda yazarsan... İndi isə, evə gedək, Söhbətimizi süfrə başında davam etdirək.*

Səliqə - səhmanlı həyat evinin ikinci mərtəbəsindəki bir otaq kitabxana zalına bənzəyirdi. Rəflərdə nadir kitablarla yanaşı qəzet və jurnal nümunələri də vardı. Cümhuriyyət tələbələri barədə şəxsi kitabxanasında saxlanılan nəşrlərə maraqlandım. Yəhya müəllim qəzet toplusu arasından «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 1988-ci il 4 mart tarixli (№ 10 (2301) nömrəsinin 6-cı sahifəsini çıxardı: və mənə göstərə-göstərə dedi:

- *İndi Əlibəy Hüseynzadədən çox yazırlar. Ancaq ən dürüstü bu qəzetdədir.*

«Arxivlər açılır» başlığı altında yarım səhifəlik yazıda Cümhuriyyət tələbəsi Bəhrəmbəy Hüseynzadənin əmisi Əlibəy Hüseynzadənin haqqında çox maraqlı bir material dərc olunmuşdur. Müəllifi Mövsüm Əliyevdir. Xahişimlə ev sahibi məqalənin surətini mənə hədiyyə etdi. Bu qiymətli varlığı Cümhuriyyət tələbələri materialları arasında saxlayıram. Bəzi hissələrini oxuculara təqdim edirəm. Elə bu 1988-ci ildə yazılmışdır. 2014-cü ildə dəhi şəxsiyyətin anadan olmasının 150 illiyi yubiley günlərində deyilmişdir: «*Kalküttədən tutmuş Parisə qədər; Qahirədən Peterburqa kimi geniş bir ərazidə tanınmış Əlibəy Molla Hüseyin oğlu Hüseynzadə 1864-cü ildə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Salyanda anadan olmuşdur. Tiflisdə Qafqaz müsəlman ruhani məclisinin məktəbində müəllim işləyən atasının erkən vəfatından sonra Əlibəy babasının himayəsində olmuşdur. Əlibəyin babası Qafqaz şeyxülislamı Axund Molla Əhməd öz dövrünün görkəmli alimlərindən biri idi. Molla Əhməd Azərbaycanda ilk dəfə olaraq illəri hicridən miladiyə çevirmək üçün sinxronik təqdim cədvəli hazırlamış və onu çap etdirmişdi. Molla Əhmədin ziyalı dostları arasında Mirzə Şəfi Vəzəh, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov və başqa görkəmli şəxsiyyətlər olmuşdur. Beləliklə, gənc Əlibəy ziyalıları mühitində böyümüşdür.*

1885-ci ildə 1-ci Tiflis gimnaziyasını bitirən Əlibəy təhsilini Peterburq bədii akademiyasında davam etdirmək qərarına gəlmişdir. Lakin rəssamlıqdan daha çox dəqiq elmlərə həvəsinin üstün gəldiyi üçün Peterburq Universitetinin fizika və təbiət fakültəsinə daxil olmuşdur. O, artıq bu illərdə latın, yunan, fransız, alman, ingilis və s. dillərdə sərbəst danışmaq öyrənmişdi.»

Mövsüm Əliyev fitri istedad sahibinin tərcüməçilik fəaliyyətinə dair çox maraqlı bir epizodu da oxuculara çatdırır: «1976-cı ildə filologiya elmləri doktoru, alman dili üzrə mütəxəssisi Nəzakət xanım Ağazadə ilə respublika Elmlər Akademiyasında xalqımız yetirdiyi görkəmli ziyahlar barəsində tez-tez söhbət edirdik. O vaxt mərhum Əhməd Cəmil Hötənin məşhur «Faust» əsərini dilimizə tərcümə edib başa çatdırmışdı. Mən Nəzakət xanımdan soruşdum ki, siz bir alman dili mütəxəssisi kimi, Əlibəy Hüseynzadənin «Faust» dan etdiyi tərcüməni necə qiymətləndirirsiniz? Nəzakət xanımın cavabı belə oldu: «Əlibəy Hüseynzadənin əruz vəznində «Faust»dan etdiyi tərcümə əvəz edilməzdir. Əgər biz bu gün həmin tərcüməni alman dilinə çevirsək, eynilə Hötənin «Faust»unu alarıq.»

Müəllifdən

Salyana gəldik. Ertəsi gün, günəşli may səhərində ana Kürün seyrangahına çıxdıq. Qədim şəhərin tarixi yerlərinə baş çəkdik. Rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyinin direktoru Adilə xanım Cəfərova bizi muzeyin nadir eksponatları ilə tanış etdi. Axırda mən Adilə xanıma hədiyyəmi təqdim etdim, Salyandan olan üç nəfər Cümhuriyyət tələbəsinin arxiv sənədlərinin surəti muzeyin ekspozisiyasına əlavə olundu.

Əlimizdə təzə-tər çiçəklər şəhər qəbiristanlığına tərəf yönəldik. Cümhuriyyət tələbəsi Əlihüseyn Ağahüseyn oğlu Hüseynovun və onun yaxın qohumlarının məzarlarını ziyarət etdik. Taleyin acısına bax: Əlihüseyn 21 yaşında atası Ağahüseyn və anası Püstəxanımın xeyir-duası ilə Salyandan ayrılıb, 1919-cu ildə Almaniyanın Rostok Universitetinə qəbul olmuşdur. Fəqət ağır xəstəliyə düşər olduğundan təhsilini davam etdirə bilməmişdir. Azərbaycana dönmüş, Salyana gəlmiş, Ana Kürün seyrinə dalaraq, dərindən köks ötürmüş və... iyirmi beş yaşında əbədiyyətə qovuşmuşdur.

May ayının 25-də Yəhya müəllimlə birlikdə Salyandakı altı saylı orta məktəbin qonağı idik. Məktəbin direktoru Nadir Rüstəmov tədqiqatçı-pedaqoqdur.

Onunla Bakıda «Şirvanşah»da tanış olmuşdum... Nadir müəllim zala toplaşanlara Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən xarici ölkələrə ali təhsil almağa göndərilmiş 100 nəfərdən üçtünün Salyandan olduğu barədə məlumat verdi. Yəhya müəllim dünən şəhər qəbiristanlığında Cümhuriyyət tələbəsi Əlihüseyn Hüseynovun qəbrini ziyarət etdiyimizdən söhbət açdı. Mən isə arxiv sənədlərini nümayiş etdirə-ətdirə danışdım:

– 1911-ci il may ayının 17-də Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsi tərəfindən verilmiş doğum şəhadətnaməsinin surətində deyilir ki, Əlihüseyn Hüseynov 1898-ci ildə Bakı quberniyasının Cavad qəzasının Salyan qəsəbəsində doğulmuşdur. Doğulduğu ay və gün məlum deyildir. Atası Ağahüseyn Hacıhüseyn oğlu, anası Püstəxanım Məşədi Mehdi qızıdır. Ağahüseyn kişi və Püstəxanım ana Salyan torpağına beş oğul bəxş etmişlər: Əlihüseyn (ilkbeşik.1898-ci il), Gülhüseyn (1900-cü il), Xanhüseyn (1905-ci il), Məmmədihüseyn (1910-cu il) və Aslan (1916-cı il). İlkbeşik – Cümhuriyyət tələbəsi Əlihüseyn barəsində Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivində araşdırdığım bəzi sənədlərlə tanış olun.

1919-cu il may ayının 23-də Lənkəran Kişi Gimnaziyası tərəfindən verilmiş şəhadətnamədə göstərilir ki, Əlihüseyn Ağahüseyn oğlu Hüseynov 1912-ci il avqustun 14-də Lənkəran Kişi Gimnaziyasına qəbul olunmuş və 1919-cu il may ayının 18-də gimnaziyanı aşağıda göstərilən qiymətlərlə bitirmişdir:

1. Şəriət ----- əla
2. Rus dili ----- yaxşı
3. Latın dili ----- yaxşı
4. Riyaziyyat ----- yaxşı
5. Fizika ----- yaxşı
6. Coğrafiya ----- yaxşı
7. Tarix ----- yaxşı
8. Fransız dili ----- yaxşı
9. Alman dili ----- yaxşı
10. Fəlsəfə ----- yaxşı
11. Qanunşünaslıq ----- yaxşı
12. Türk dili ----- əla

İlahiyyətdən və ana dilimiz türk dilindən əla, latın, fransız, alman dillərindən yaxşı qiymət alan Salyan övladı, əlbəttə, Avropanın hər hansı qabaqcıl ali məktəbində təhsilini başa çatdırı bilərdi...

*Hüseyinov Əlihüseyn
Ağahüseyn oğlu*

*Əlihüseyn Hüseyinovun məzarı
(1898-1923)*

*Teyyub Qurban Əlihüseyn
Hüseyinovun
məzarını ziyarət edərkən*

*Hüseyinova Anaxanım
Ənnağı qızı*

Leyla Hüseyinovanın məzarı

Aslan Hüseyinovun məzarı

*Teyyub Qurban Aslan Hüseyinovun
məzarını ziyarət edərkən*

Azərbaycan Cümhuriyyətinin İldönümü ərafəsində, 2006-cı il may ayının 27-də Yəhya müəllimlə birlikdə Salyandan olan daha bir Cümhuriyyət tələbəsinin - 1925-ci ildə Paris Universitetinin Tibb fakültəsini bitirmiş **Zeynalabdinbəy Adilbəy oğlu Hüseynbəyovun** qohumlarının soruşmağa düşdük. Şəhərdən aralanaraq, Cümhuriyyət tələbəsinin doğulduğu Ərəbqardaşbəyli kəndinə yol alanda, Kür üstündəki həyatlərdən birinin qarşısında Yəhya müəllim məşını əylətdirdi: «*Gülməmməd dayı bu evdə yaşayırsınız, dedilər - doxsan üçü haqlayın. Hüseynbəyovlar nəslinə yaxşı bələddir.*»

Yaşına görə qıvrıq görünən Gülməmməd kişi məqsədimizdən hali olan kimi bildirdi ki, süftəsi o rəhmətlik doktorun əmisi nəvəsi Arifə Salahovanı görmək lazımdır, Elə də etdik. Yarım saat keçməmiş Ərəbqardaşbəylinin yamyaşıl həyatlı evlərindən birinin açıq darvasından içəri keçdik. Bizə Arifə ana, oğulları, gəlinləri, nəvə və nəticələri gülürlə salamladılar. Ürayim dağa döndü. Elə bil ki, dünyaya göz açdığım Bülbüldə qədim həyatimizdə nənəm, anam, bacılarım və həyat uşaqlarının arasına düşmüşəm. Həyatə göz gəzdirdim. Yuxarı başda ki köhnə bir tikili nəzərimi cəlb etdi. Sən demə, bir əsr öncə Zeynalabdinbəy bu daxmada dünyaya gəlmiş. İndi bura nəvə-nəticələrin dərş otağıdır. Həyatə dolaşib geri qayıdanda artıq samavara od salınmışdı. Açıq havada süfrə başında Hüseynbəyovlarla yanaşı qonum-qonular da əyləşmişdilər. Yəhya müəllim bu qeyri-adi toplantıya işarə edərək üzündə təbəssümünə mənə baxdı: «*28 May sabahdır, bugün Ərəbqardaşbəyilə bayram-axşamdır*» ...

«Bayramaxşamı» - nın yubilyarı Zeynalabdinbəy idi. Yeməkdən sonra onun barəsindəki sənədlərlə həmkəndlilərini tanış etdim. Dedim ki, bu sənədlərdə göstərildiyi kimi, Zeynalabdinbəy ibtidai təhsilini Ərəbqardaşbəyilə almış, 1918-ci ildə Lənkəran realni gimnaziyasını əla qiymətlərlə bitirmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarı ilə dövlət hesabına Fransaya ali təhsil almağa göndərilmişdir. 1920-ci ilin may ayınadək Azərbaycan dövlətinin vəsaiti hesabına Paris Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinin uşaq xəstəlikləri şöbəsində təhsil almışdır. Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğalından sonra Cümhuriyyət tələbələrinin təqaüdü kəsildə Zeynalabdinbəy axşamlar damir yolunda fəhləlik etməklə təhsil haqqını ödəmişdir. Elə bu zaman iyirmi yaşlı salyanlı gəncin ürəyinə məhəbbət odu düşmüşdür. Universitetin iqtisadiyyat fakültəsində oxuyan

fransız qızı Tereza ilə ailə qurmuşdur. 1925-ci ildə gənc ər-arvad Azərbaycana gəlmişdir. Ancaq Zeynalabdinbəyin də, Terezanın da Paris Universiteti tərəfindən verilmiş diplomları qəbul edilməmişdir – Sovet ölkəsində sovet diplomu gərəkdir!

Zeynalabdinbəy doğmalarının məsləhəti ilə bu əmmamı da aradan qaldırılmışdır. Hələ Parisdə tələbə ikən ailə quracağı bəyin ana dilində danışmaqdan zövq alan Tereza xanım Ərəbqardaşbəyilə «ocaq gəlini» olmuş, Zeynalabdinbəy isə ikinci dəfə ali təhsil diplomuna almaq üçün Kiyevə getmiş, imtahan verərək, 1927-ci ildə yeni diplomla Azərbaycana qayıtmışdır. Bundan sonra, Z.Hüseynbəyov Bakıda bir müddət uşaq klinikasında ordinator işləmiş, 1935-ci ildə isə N.Nərimanov adına Azərbaycan Tibb İnstitutunun do-senti olmuşdur. Z.Hüseynbəyov Azərbaycanın xaricdə təhsil almış ilk pe-diatr professoru idi. Fransız, ingilis, alman və rus dillərini mükəmməl bilən pədaqoq dünya tibb elminin bütün nailiyyətlərindən bilavasitə xəbərdar idi. Faqət sovet rejiminin repressiya maddələrinə görə bu nadir istedad sahibi olan pak bir insan «müsavat hökuməti tərəfindən xaricə göndərilmiş ünsür» idi. Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəzlik Nazirliyinin Arxivində tanış olduğum istintaq materialları arasında ilk növbədə diqqətimi 1940-cı il iyun ayının 27-də Salyandan göndərilmiş rəsmi məlumat cəlb etdi. Tanış olun:

«Yoxlama arayışı»

Həman yoxlama arayışı verilir Salyan Şəhər icraiyyə komitəsi tərəfindən ondan ötrə ki, 1898-ci ildə təvəllüd tapmış (diş deyildir, doğum şəhadətnaməsində «1900» yazılmışdır – T.Q.) Hüseynbəyov Zeynalabdinin atası Ədilbəy mülkədar olmuşdur. Ədilbəyin bir oğlu - Ağabəy alverçi, o biri oğlu – Feyzulla isə sovet hökumətinə qarşı aq qvardiyada ofitser olmuşdur.

*Zəhmətkeş deputatlarının Salyan Şəhər Soveti
İcraiyyə Komitəsi sadri
RƏHİMOV*

Katib ƏHMƏDOV

27 iyun 1940-cı il.

Axtarış zamanı «atası mülkədan», «bir qardaşı alverçi, digəri ağqvardıya» olmuş Cümhuriyyət tələbəsinin mənzilindən aşağıdakı «var – dövlət» tapılmışdır:

Pasport jJA № 543214

Hərbi bilet

Kitab – 35 ədəd, türk və ərəb dillərində

jurnal – 4 ədəd

Müxtəlif əlyazmalar

Fotoşəkillər – 14 ədəd.

1940-cı il may ayının 15-də müstəntiq leytenant M.Mustafayev tərəfindən aparılmış dindirilmə protokolu ilə arxivdə tanış oluram.

Sual – *Harada və nə vaxt ali təhsil almısınız?*

Cavab – 1919-cu ildə Müsavat hökuməti tərəfindən ali təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilən 100 nəfər arasında mən Fransaya, Paris Tibb İnstitutuna göndərilmişəm. 1927-ci ildə ali təhsilimi başa çatdırmışam.

Sual – *Nə vaxt və hansı marşrutla Fransaya getmişiniz?*

Cavab – *Sənədlərim və vizam 1919-cu il dekabr ayında Müsavat Hökumətinin xarici işlər nazirliyi tərəfindən hazırlanmışdır. Fransaya başqaları ilə birlikdə Batumdan getmişəm. Bizi aparən gəmi Türkiyədə, İstanbul limanında lövbər salıb dayandığından digər sərnəşinlər kimi mən də şəhəri gəzməyə çıxmış, buranın tarixi yerləri ilə tanış olmuşam. Sonra gəməmiz Toranto liman şəhərinə istiqamət götürdü. Torantodan isə dəmir yolu ilə Roma şəhərinə çatdıq. Roma şəhərində tələbə yoldaşlarımla birlikdə yeddi gündək mehmanxanada qaldım. Roma şəhəri ilə hərtərəfli tanış olmağa imkan tapdıq. Romadan dəmir yolu ilə birbaşa Parisə çatdıq. Orada bizi Müsavat hökumətinin nümayəndələri qarşıladılar.*

Sual – *Bakıdan Parisə uzun yol keçib gəmiylə, qatarla gəlmisiniz. Türkiyədə, İtaliyada mehmanxanalarda qalmısınız. Yaxşıca yeyib kef çəkmisiniz. Bu qədər pulu hardan tapırdınız?*

Cavab – *Əvvəla, adam kimi qidalanmışıq, kef çəkməmişik. Bütün xərcimiz dövlət hesabına olmuşdur. Bakıdan Fransaya yola düşərkən hər tələbəyə*

olduğu kimi mənə də min frank yolxərci və Parisdə banka almaq üçün iki min franklıq talon verilmişdi. Bundan əlavə, hər tələbəyə ayda iyirmi dollar miqdarında dövlət təqaüdü kəsilmişdi. Mən bu təqaüdü Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra da almışam. Belə ki, 1921-ci ildə sovet səfirlərinə gəlmiş və orada sovet vətəndaşlığını rəsmi qəbul etmişəm.

Sual – *Sizdən başqa daha kimlər Fransaya oxumağa göndərilmişlər və indi onlar haradadırlar?*

Cavab – *Aşağıdakıları tanıyıram:*

1. *Muradov Məmməd – Paris Tibb İnstitutunu bitirmişdir. 1928-ci ildə Azərbaycana qayıtmışdır. Hazırda Azərbaycan Tibb İnstitutunun cərrahiyyə kafedrasının dosentidir.*

2. *Muradov Abbas – Paris Tibb İnstitutunu bitirmişdir. Azərbaycan SSR-ə dönməkdən imtina etmiş və Fransada qalmışdır.*

3. *Cavanşir Əbdülhəmid – Fransanın Mansi Universitetinin aqronomiyə fakültəsini bitirmişdir. Hazırda harada işlədiyini bilmirəm.*

4. *Rzayev Tağı – Fransada ikiillik toxuculuq kurslarını bitirmişdir. Hazırda Bakıda Lenin adına toxuculuq kombinatında işləyir.*

Sual – *Xarıca təhsil almış azərbaycanlı tələbələrdən daha kimləri xatırlayırsınız?*

Cavab – *İki nəfəri deyə bilərəm:*

1. *Hüseynov Əlihüseyn – Almaniya təhsil almışdır.*

2. *Axundov İsmayıl – Almaniyanın Münhen Universitetini bitirmişdir. Professordur, hazırda Azərbaycan Tibb İnstitutunun tropik xəstəliklər kafedrasının müdürüdür.*

Həmçinin XKDİ orqanları tərəfindən həbsə alınmış mühəndis Bəhram Hüseynzadəni və hüquqşünas Mustafə Vəkilovu tanıyıram.

Sual – *Fransanın hansı təhsil müəssisələrində təhsil almısınız?*

Cavab – *Parisə gələndə kimi, 1920-ci ilin yanvarında tibb fakültəsinin nəzdindəki təbiəyyat elmləri kurslarına qəbul olunmuşam. Bu kurslar «TEN» adlanırdı və tibb fakültəsinə daxil olmaq üçün vacib mərhələ idi, çünki burada fransız dilini mükəmməl öyrənməli idin. Ancaq mən buna nail ola bilmirdim. Çünki burada həmvətənlərimlə ana dilində konuşurdum. Çıxış yolu tapdım –*

Bezans şəhərinə getdim. Bezansdakı kurslarda azərbaycanlılar yox idi və mən hamı ilə fransızca danışurdum. Bezansda xüsusi mənzilin bir otağında qaldım. Ev sahiblərinin adlarını unutmuşam, ünvan da yadımda deyil. Beləliklə, «TEN» kurslarında fransızcaı tam öyrəndikdən sonra Parisə qayıtdım və tibb fakültəsinə qəbul olundum.

Sual – Bəs fransız xanımı ilə harada və necə tanış olmusunuz?

Cavab – Leman Mariya Tereza ilə Bezansda tanış olmuşam. O, anası ilə pansionatda qalırdı. Mən ona fransızca belə verəndə, türkçə cavab qayıtarırdı. Münasibətimizi anası biləndə bərk əsəbiləşmişdi. Qeyri-müsləman qızının müsəlmana ərə getməsinə qəbul edə bilmirdi. Tereza atasına məktub yazaraq onun xeyir-duasını aldı. Gələcək qaynatam yazmışdı; «Dinlər müxtəlif, allah birdir. Xoşbəxt yaşayasınız». Beləliklə, 1924-cü ildə Tereza ilə evləndim. Ailə qurandan sonra Parisdə kirayədə qalmışım. 1926-cı ildə tibb institutunu və eyni vaxtda Paris Universitetini gigiyena ixtisası üzrə bitirdim. 1927-ci ildə dissertasiya müdafiə etdim və arvadımla birlikdə Azərbaycana qayıtdım.

Sual – Xaricdə hazırda qohumlarınızdan kimlər yaşayır?

Cavab – Şəxsən mənim xaricdə heç bir qohumun yaşamır. Arvadımın yaxınlarından hazırda Fransada aşağıdakılar vardır:

1. Leman Bernardin – qaynatam. Natarius işləyir.
2. Leman Leon – Terezanın əmisi. Rassamdır, müharibə əlilidir.
3. Leman Hiit – baldızım. Əri pedaqoqdur.

Hazırda Fransada olan qaynanamdan isə xəbərimiz yoxdur. Yuxarıda göstərdiyim kimi, fanatikcəsinə dindar olduğu üçün qaynanam bizdən üz döndərdi, Terezanın da, mənim də məktublarımıza cavab vermədi.

Sual – Antisovet fəaliyyətə nə zaman başlamısınız?

Cavab – 1933-cü ildə. Həmyerlim, Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuş Baxışbəy Rüstəmbəyovla görüşəndən sonra. 1934-ci ilin aprelində o, mənə evinə dəvət etdi. Qonaqlarla tanış oldum: Müsavat Parlamentinin deputatları olmuş Nərimanbəy Nərimanbəyli, Hacıhiüseyn Əfəndiyev və başqaları... Baxışbəy Rüstəmbəyov bayan etdi ki, ideoloji cəhətdə antisovet təbliğatını təşkil etmək məqsədilə qrup yaradıraq. Mən qrupun üzvü kimi, tələbələrin tərküüllük ruhunda tərbiyə olunması və onların antisovet təbliğatı işinə cəlb olunmasını təşkil etməliydim.

(Müəllifin qeydi: Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin Müsavat və bitərəflər fraksiyasının üzvü Baxışbəy Rüstəmbəyovun başçılıq etdiyi qrupun bütün üzvləri 1937-ci il – 1940-cı illərdə həbs edilib, Azərbaycandan sürgün edildilər. Salyan torpağının böyük ziyalı övladı 1942-ci ildə yetmiş iki yaşında sürgündən vətəna qayıdarkən vəfat etmişdir).

Zeynalabdinbəy Hüseynbəyovun dindirilməsi 1940-cı il iyunun 16-da davam etdirilmişdir.

Sual – İfadələrinizdə əksinqilabi fəaliyyətiniz barədə biri-birinə zidd olan cavablar verirsiniz. Bunu nə ilə izah edirsiniz?

Cavab – Mərkəzi əsəb sistemində pozğunluq baş vermişdir. Müalicəyə ehtiyacım var. »

1940-cı il sentyabrın 16-da Cümhuriyyət tələbəsinə aşağıdakı arayış təqdim edilmişdir;

«SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası Səyyar sessiyasının bağlı məhkəməsinin 1940-cı il 5 oktyabr tarixli protokolundan çıxarış:

Hüseynbəyov Zeynalabdin Adilbəy oğlu əksinqilabi fəaliyyətinə görə 8 il müddətinə islah-əmək düşərgəsinə göndərilin. »

Sevimli həyat yoldaşımı göz yaşları ilə Qazaxıstana yola salan qırx bir yaşlı Terezanın kədərli günləri başlanır. Repressiyanın dəhşətli maddələrinə görə o, ya ərindən imtina etməli, ya da sürgün olmalı idi. Vəfalı Tereza ərinin yanına, Qazaxıstana getməyi üstün tutur. Fəqət onu Qazaxıstana deyil, Sibirə sürgün edirlər... Və orada dünyasını dəyişir...

1948-ci ildə cəza müddətini başa vuran Z. Hüseynbəyov Azərbaycana qayıdır. Həkim dostu, Respublika Tibb İşçiləri Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin sədri Vəli Axundovun köməkliyi ilə Yevlax rayonuna baş hakim vəzifəsinə təyin edir. Vaxtilə Cümhuriyyət hökuməti tərəfindən Fransaya ali təhsil almağa göndərilmiş məhsur uşaq həkimi, professor Azərbaycan SSR-də Uşaq Həkimləri Cəmiyyəti İdarə Heyətinin sədri seçilir. Fəqət, necə deyərlər, sən saydığını say, gör fələk nə sayır. İyirmi yaşında tələbə ikən gecələri dəmir yolunda fəhləlik edərək qazaya düşmüş, qırx yaşında sürgünlük məşəqətlərindən qalib çıxmış Azərbaycan tibb ordusunun sərkərdələrindən biri 1969-cu ildə altmış doqquz yaşında İrəvanda keçirilən ümümmittifaq

simpoziumda ürəyini tutub qəfildən keçinmişdir. Hazırda Salyan rayon uşaq xəstəxanası onun adını daşıyır. Ezamiyyətdə olarkən, bu səhiyyə ocağına baş çəkdim. Xəstəxananın direktoru Sabir Kərimovun kabinetində divarın baş tərəfində Zeynalabdinbəy Hüseynbəyovun portretini görəndə ürəyim dağa döndü.

*Hüseynbəyov Zeynalabdinbəy
Adilbəy oğlu*

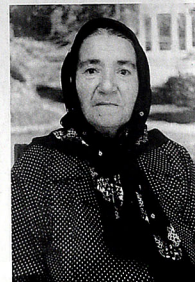
Z. Hüseynbəyovun ata-baba evi. Ərəbqardaşbəyli kəndi

*Z. Hüseynbəyovun bacısı Ağabacı
Babazadənin məzarı (1885-1979)*

*Z. Hüseynovun portreti Salyan
uşaq xəstəxanasının direktoru
Sabir Kərimovun kabinetində*

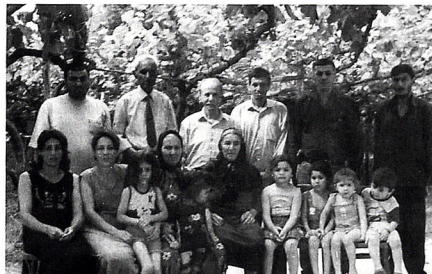
Arifə ana

*Arifə ana və Teyyub Qurban, Z.Hüseynbəyovun
dada-baba həyatında*

Ərəbqardaşbəyli kəndi. 25.05.2006

Arifə ana doğmaları ilə

Salyan torpağının Cümhuriyyət tələbəsi **Bəhrəmbəy İsmayilbəy oğlu Hüseynzadə** də ömrü boyu tələbəlik andına sadıq qalmışdır. Arxiv sənədində deyildiyi kimi o, 1901-ci il mart ayının 4-də Bakı quberniyasının Cavad qəzasının Salyan şəhərində doğulmuşdur. Atası İsmayilbəy Hüseynzadə (Əlibəy Hüseynzadənin qardaşı – T.Q.), anası Minaxanım Məşədi Məmməd qızıdır. Valideynlərinin himayəsi ilə on iki yaşlı Bəhrəmbəy 1913-cü il sentyabrın 1-də Şamaxı realni məktəbinə daxil olmuş və 1918-ci il martın 14-də aşağıdakı atestat qiymətləri ilə oranı bitirmişdir;

1. Şəriət -----	4 (dörd)
2. Rus dili -----	4 (dörd)
3. Alman dili -----	4 (dörd)
4. Fransız dili -----	4 (dörd)
5. Riyaziyyat -----	5 (beş)
6. Cəbr -----	5 (beş)
7. Həndəsə -----	5 (beş)
8. Triqonometriya -----	4 (dörd)
9. Fizika -----	4 (dörd)
10. Təbiət tarixi -----	5 (beş)
11. Coğrafiya -----	4 (dörd)
12. Tarix -----	4 (dörd)
13. Rəsm və rəsmxət -----	4 (dörd)
14. Tatar dili -----	4 (dörd)

Şamaxıdan sonra Bəhrəmbəy təhsilini Bakıda davam etdirmişdir. O, 1918-ci il oktyabr ayında Bakı 1 nömrəli realni məktəbinin yuxarı sinfinə qəbul olunmuş və 1919-cu il iyun ayının 14-də nümunəvi davranış və əla qiymətlə təhsilini başa çatdırmış, həmin il avqust ayında xaricdə təhsil almaq üçün Azərbaycan parlamentinə ərizə yazmışdır. Arxivdə on səkkiz yaşlı Bəhrəmbəyin ailə vəziyyətinə aid bir sənədə də saxlanılır. Cavad qəzası Salyan şəhərinin pristav rəisinin möhür vurub Bakıya göndərdiyi arayışda oxuyuruq: *«Verilir Salyan sakini Bəhrəmbəy İsmayilbəy oğlu Hüseynzadəyə ona görə ki, o, haqiqətən varlı ailədən deyildir. Atası İsmayilbəy müəllimdir, əlli bir yaşındadır. Anası Mina işləmir, qırx iki yaşlı var. Hiyirmi iki yaşlı böyük qardaşı zabitdir. On yeddi və on iki yaşlarında qardaşları məktəbdə oxuyurlar.»*

Bələliklə, Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentinin qərarı ilə Əlibəy Hüseynzadənin qardaşı oğlu dövlət hesabına Almaniyanın Darmştaht Ali Texniki Məktəbinə ali təhsil almağa göndərilmişdir. 1926-cı ildə ali məktəbi bitirən Bəhrəmbəy Vətənə sevərkə əhd-peyman bağladığı Luiza Helt ilə qayıtmışdır. Bəhrəmbəy əmək fəaliyyətinə Gəncədə başlamışdır. Toxuculuq kombinatının elektrik təsərrüfatına rəhbərlik kimi məsul sahə ona tapşırılmışdır. Bu şəhərdə o, Gəncə texnikumunun texniki təchizat şöbəsinin müdiri vəzifəsində də çalışmışdır. Gəncə ər-əravad, iki ali savadlı mühəndis – Salyanlı balası iyirmi altı yaşlı Bəhrəmbəy və alman gözəli iyirmi dörd yaşlı Luiza xanım asudə vaxtlarını qədim Gəncənin qoynunda, Göygöl sahilində keçirmişlər.

1936-cı ilin sentyabrında Cümhuriyyət tələbəsi Gəncədən Bakıya gəlməli olmuşdur. Onu daha məsul vəzifəyə təyin etmişlər – Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarlığının bölmə rəisi. Cümhuriyyət tələbəsi həm də Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda energetikadan dərş demişdir. Fəqət... İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində dəhşətli sovet qanunu Luizanı Bəhrəmbəydən ayrı salmışdır. SSRİ ərazisində yaşayan bütün almanların köçürülməsi qərarından sonra Luiza xanım Almaniyaya qayıtmışdır. Vəfalı Luiza Bəhrəmbəyin təhsil aldığı Darmştaht şəhərində dükən açmış və bu dükanı rəsmi olaraq «Luiza Hüseynzadə» adlandırmışdır. Dükana gələn yerli almanları «Hüseynzadə» kəlməsi maraqlandırmışdır. Dükən sahibi ixtifarla cavab vermişdir – ərimdir, mütləq yanına gələcək!

Zavallı Luiza bilməmişdir ki, onu Bakıdan göz yaşları ilə yola salmış Bəhrəmbəy hansı fəlakətlərə düşər olmuşdur. Milli Təhlükəzlik Nazirliyinin arxivində Bəhrəmbəy Hüseynzadənin dindirilmə protokolları saxlanılır. Bu qondarma sorğu-suallar Zeynalabdinbəy Hüseynbəyovun istintaq işindən fərqlənir. 1938-ci il aprelin 2-də Bəhrəmbəy İsmayilbəy oğlu Hüseynzadə həbs edilmiş, 25 il müddətinə Krasnoyarsk vilayətinə sürgün edilmişdir. Cümhuriyyət tələbəsinin Almaniyada aldığı təhsil sürgünlük vaxtında olından tutmuşdur. İslah-Əmək Düşərgəsi nəzdindəki trestin elektriki olmuşdur.

Salyanda ezamiyyətdə olarkən Bəhrəmbəyin nə yaxın-uzaq qohumlarından, nə də bu qohumlardan soraq verənlərdən tapa bilmədim. Birca bunu dedilər ki, Bəhrəmbəyin qardaşı qızı Bakıda yaşayır. Bəlkə ... Sən demə, Cümhuriyyət tələbəsinin qardaşı qızı qiya bi olaraq tanıdığım musiqişünas və rəssam Cəmilə Hüseynzadə imiş. Hazırda Azərbaycan Milli Konservatoriyası nəzdindəki Musiqi Kollecinin müəllimidir. İlk baxışdan müsahibini

sadəliyi və səmimiyyəti, danışıq tərzinin şirinliyi ilə məftun edən ziyalı xanım köməyimə çatdı. Arxivdə olmayanlardan məni xəbərdar etdi. Söylədiklərini oxuculara çatdırıram;

CƏMİLƏ XANIM HÜSEYNZADƏ – Bəhrəmbəyin iyirmi beş il sürmüş sürgünlük cəzasına 1956-cı il yanvarın 31-də son qoyulmuşdur. O, bəraət almış və Bakıya qayıtmışdır. 1956-cı il oktyabrın 15-dən ömrünün sonunadək Azərbaycan Kommunal-Enerji təstisinin rəisi vəzifəsində çalışmışdır. 1967-ci ildə 66 yaşında vəfat etmişdir. Almaniya da daima Bəhrəmin həsrətilə yaşayaraq ailə qurmayan Luiza Hüseynzadəyə ərinin ölüm xəbəri bir ildən sonra məlum olmuşdur. Bu dahşətli xəbərdən sarsılmış biçərə xanım neçə aydan sonra dünyasını dəyişmişdir.

*Bəhrəmbəyin qardaşı qızı
Cəmilə Hüseynzadə
Cumhuriyyət tələbəsi olmuş
əmisi Bəhrəmbəy
Hüseynzadənin məzarını
ziyərət edərkən*

*Hüseynzadə Bəhrəmbəy
İsmayilbəy oğlu*

*Bəhrəmbəy Hüseynzadənin
məzarı*

*Əli bəy Hüseynzadənin
heykəli*

ŞAMAXI BEŞLİYİ

Müəllifin şəxsi arxivindən

Xalq təhsili Muzeyinin direktoru Lalə xanım Bayramovaya

Sizin 17 iyun 2005-ci il tarixli 33 sayılı əmrinizə əsasən iyun ayının 20-dən 25-dək Şamaxı rayonunda ezamiyyətdə oldum. Rayon Təhsil Şöbəsinin müdiri Viktor Əliyev Xalq Təhsili Muzeyi ilə rayon xalq təhsili şöbəsi arasında işgüzar əlaqələrin yaranmasından məmnun olduğumu bildirdi. Qeyd etdi ki, Şamaxı şəhəri Azərbaycan təhsilinin tarixi mərkəzlərindən biri olduğu üçün burada Respublika Təhsil Muzeyinin filialını yaratmaq məqsəddəyün olardı. Ekspozisiyaların hazırlanmasını Ədalət Məmmədova həvalə edərik. Yəqin ki, Ədalət müəllimi tanıyırsınız. Muzeyinizdə tez-tez olur. Şamaxıda sizi o, müşayət edəcəkdir.

Təhsil şöbəsinin metodika kabinetində Ədalət müəllimi beş nəfər şamaxılı Cümhuriyyət tələbəsi – **Xundov İsmayıl Əbdülxalq oğlu, Xudaverdiyev Əlibala Hacı Murtuza oğlu, Məmmədov Ağababə Kərbəlayi Ələsgər oğlu, Əliyev Abbas Mirzə Əhməd oğlu və İskəndərov Ağalar Məşədi Abbasqulu oğlunun** arxiv sənədləri ilə tanış edirdim. Ezamiyyətdə günlərində Ədalət müəllimlə birlikdə Cümhuriyyət tələbələrindən soruşanda Şamaxının qocaman ziyalıları ilə görüşüb söhbətəlisəm. Nəticədə **Əliyev Abbas Mirzə Əhməd oğlu və Xundov İsmayıl Əbdülxalq oğlu** barəsində müfəssəl məlumat toplaya bildim. Aydın oldu ki, **Abbas Əliyev** 1916-cı ildə Bakı realını məktəbini bitirdikdən sonra Kiyev Politeknik İnstitutunun inşaatçı-mühəndis şöbəsində təhsil almağa başlamış, 1919-cu ildə təhsilini başa vurmamış Azərbaycanca qayıtmış və Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə dövlət hesabına Almaniyaya Berlin Kommersiya institutuna göndərilmişdir. Ali təhsilini başa vurduqdan sonra Abbas Əliyev Azərbaycanca qayıtmış, sonra isə Moskvağa köçüb orada yaşamışdır. 1939-1945-ci illərdə ikinci dünya müharibəsində iştirak etmişdir. Ömrünün sonunadək Moskvadakı «Bakı» restoranında direktor müavini vəzifəsində çalışmışdır. 1972-ci ildə Moskvada vəfat etmişdir.

Cümhuriyyət tələbəsi **Xundov İsmayıl Əbdülxalq oğlu** 1897-ci il yanvarın 25-də Şamaxıda doğulmuşdur. Atası Əbdülxalq Məşədi Abdulla oğlu,

anası Sitarə Hacıməmməd qızıdır. İsmayıl Axundov iyirmi yaşında Bakı kişi gimnaziyasını bitirdikdən sonra 1919-cu ildə Azərbaycan parlamentinin 1 sentyabr tarixli qərarına müvafiq olaraq ali təhsil almağa Almaniyanın Münhen Universitetinə göndərilmişdir. Universiteti müvəffəqiyyətlə bitirmiş soydaşımız epidemiologiya ixtisası üzrə tanınmışdır. Münhen Universitetində İsmayıl Axundova dərs demiş məşhur epidemioloq Martini keçmiş tələbəsini rəhbərlik etdiyi Hamburq Tropikologiya institutuna işləməyə dəvət etmişdir. İsmayıl Axundov burada bilik və təcrübəsini zənginləşdirmiş, dissertasiya müdafiə etmişdir. 1928-ci ildə Azərbaycana qayıdan elmlər doktoru respublikada malyariya ilə mübarizədə aparıcı rol oynamışdır. İsmayıl Axundov 1952-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Şöbə müdiri T.Qurban
27.06.2005.»

Bakıya qayıtdıqdan sonra da Şamaxı Rayon Təhsil Şöbəsinin təlimatçısı Ədalət Məmmədovla əlaqələrimiz kəsilmədi. 1974-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirdikdən sonra doğma Adnalı kəndində müəllim və sonra da dərs hissə müdiri işləmiş Ədalət Məmmədov respublika mətbuatı səhifələrində maraqlı yazılar müəllifi kimi də tanınmışdır. Xatirəmədir, 2009-cu il iyulun 18-də o muzeyimizə yeni çap olunmuş qalın cildli kitabıyla gəlmişdi Otuz üç çap vərəqi həcmində olan «Şamaxı – təhsil tarixi» kitabını Ədalət müəllim Şamaxı rayon Təhsil Şöbəsinin müdiri Viktor Əli oğlu Əliyev ilə birlikdə yazıb nəşr etdirmişdir. İki min tirajla «Zər-dəbi» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış bu kitab qədim Şamaxının təhsil tarixinə həsr olunmuş iri həcmli monoqrafiyadır. Kitabın elmi redaktoru Bakı Universitetinin professoru, Nyu-York Elmlər Akademiyasının haqqı üzvü Əmirxan Xəlilovdur. «Ön söz»də oxuyuruq: *«Məhiyyət etibarlı ilə təhsil tarixinə həsr olunmuş bu kitabda ən qədim dövrlərin mənə və qaynaqları geniş şəkildə şərh edilməklə yanaşı, Azərbaycanın mədəni sərəttarının tərkib hissəsini təşkil edən ictimai-ədəbi mühitin və fikrin formalaşmasında uzun əsrlər boyu Şirvanın paytaxtı olmuş Şamaxının özünəməxsus yeri, yaşam tarzi və ümumiyyətlə bir mədəni mərkəz kimi tarixi rolu da əks olunmuşdur.»*

Kitabın «Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə maarif və məktəb (1918-1920)» fəslində (səh.195) göstərilir ki, Avropanın müxtəlif ölkələrinə ali təhsil almağa göndərilmiş gənclərdən beş nəfəri Şamaxıdan idi. Beləliklə, təhsil məsələlərinə həsr olunmuş monoqrafiyada ilk dəfə Şamaxıdan olan Cümhuriyyət tələbələri haqqında məlumat və onların fotosu verilmişdir.

Axundov İsmayıl Ədülxalıq oğlu

*Məmmədov Ağababa Kərbalayı
Ələsgər oğlu*

Əliyev Abbasmirzə Əhməd oğlu

*Seyidəliyev Mirməmmədraz
Mir Abutalıb oğlu*

*Xudaverdiyev Əlibala Hacı
Murtuza oğlu*

GÜLABLININ CÜMHURİYYƏT TƏLƏBƏSİ

Müəllifdən

2004-cü ildə Bakıda «Lider nəşriyyat» tərəfindən buraxılmış və cildinin üz qabığında «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası» yazılmış (yanlıştır, tariximizdə «Azərbaycan Cümhuriyyəti» mövcuddur – T.Q.) Ensiklopediyasının birinci cildinin 341-ci səhifəsində oxuyuruq;

«*Əliyev Fəridun Əzim oğlu (3.12.1898, Şuşa – ?). Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin xüsusi qərarı ilə dövlət hesabına ali təhsil almaq üçün xaricə göndərilmiş tələbələrəndən biri. Bakı politeknik məktəbinin elektrotexnika şöbəsini bitirmişdir (1919). Parlamentin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarına əsasən, təhsilini elektrotexnika sahəsində davam etdirmək üçün Almaniyaya göndərilmişdi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricə dövlət hesabına təhsil alan tələbələrin vəziyyətini öyrənmək üçün Azərbaycanlı Tələbələr İttifaqının 1923-25 illər üçün məlumatında Fəridun Əliyevin təhsilinin bitməsinə 1 il qaldığı göstərilirdi. Sonrakı taleyi barədə məlumat aşkar olunmamışdır.*»

«Sonrakı tale» axtarışına çıxdım. 100 nəfər tələbələr arasından Şuşada doğulmuşlar sırasından Fəridun Əzim oğlu Əliyevi tapa bilmədim. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivindən, Milli Təhlükəlik Nazirliyinin Arxivindən topladığım materialları ələk-vələk elədim, Azərbaycan Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər arxivinə üz tutdum və ... nəhayət, cümhuriyyət tələbəsinin doğulduğu yer də, sonrakı taleyi də bəlli oldu. Bəlli oldu ki, Almaniyada ali təhsil almış soydaşımız millətimizin özəli düşmənləri tərəfindən işğal edilmiş Ağdam rayonundandır. Gülablı kəndində 1832-ci ildə məşhur sinədfəter Aşiq Valeh, 1880-ci ildə ustad tarzən Qurban Pirimov, 1898-ci ildə Azərbaycanın Cümhuriyyət tələbəsi Fəridun Əliyev dünyaya göz açmışdır. Arxiv sənədlərilə tanış olun.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində Cümhuriyyət Hökuməti tərəfindən dövlət hesabına xaricə ali təhsil almağa göndərilmiş gənclər arasında Əliyev Fəridun Əzim oğluna aid sənədlərdən məlum olur ki, o, 1898-ci il dekabrın 30-da Şuşa qəzasının Gülablı kəndində doğulmuşdur (*Ağdam rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir – T.Q.*). 1908-14-cü illərdə Bakı Alekseyevsk altısinifli məktəbi bitirib, politeknik məktəbinə daxil olmuşdur. 1919-cu il iyul ayında təhsilini aşağıdakı qiymətlərlə başa vurmuşdur;

İlahiyyat	-----	yaxşı (dörd)
Rus dili	-----	yaxşı (dörd)
Cöğrafiya	-----	əla (beş)
Cəbr	-----	əla (beş)
Triqoqometriya	-----	yaxşı (dörd)
Fizika	-----	kafi (üç)
Mexanika	-----	yaxşı (dörd)
Maşın hissələri	-----	kafi (üç)
Termodinamika	-----	yaxşı (dörd)
Metallar texnologiyası	-----	kafi (üç)
İnşaat-qazıma	-----	əla (beş)
Qanunşünaslıq	-----	əla (beş)
Daxiliyanma mühərrikləri	-----	kafi (üç)
Buxar maşınları	-----	yaxşı (dörd)
Tərsimi həndəsə	-----	yaxşı (dörd)
Texniki rəsmxətt	-----	yaxşı (dörd)
Konstruktor rəsmxətt	-----	yaxşı (dörd)
Elektrotexnika	-----	əla (beş)
Elektrik xəttlərinin quraşdırılması	-----	əla (beş)
Elektrik laboratoriyası	-----	əla (beş)
Elektrik işıqlandırılması	-----	əla (beş)
Mineralogiya	-----	əla (beş)
Xəttatlıq	-----	kafi (üç)
Rəsm	-----	dörd (yaxşı)
Diplom layihəsi	-----	əla (beş)

Gülablının Cümhuriyyət tələbəsi barədə görəsən daha hansı sənədlər vardır, Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivinə üz tutdum. Arxivin illərdən bəri tanıdığım məhraban əməkdaşları bu dəfə də köməyimə gəldilər. Məlum oldu ki, arxiv qovluqları arasında Fəridun Əzim oğlu Əliyevin 1932-ci ildə dəst-xətt ilə cavablandırılıb imzaladığı dörd səhifədən ibarət «kadroların hesabı üçün şəxsi vəzəqə» si saxlanılır. Buradan aydın olur ki, Fəridun Əzim oğlu Əliyev 1898-ci ilin dekabrında Şuşa qəzasının Gülablı kəndində (*Ağdam rayonu inzibati ərazi kimi 1930-cu ildə təşkil edilmişdir – T.Q.*) anadan olmuşdur. Milliyəti türk,

valideynlərinin əsas peşəsi fəhləlikdir. Fəridun on yaşında Bakıdakı Alekseyevsk altınıflı məktəbdə oxumuş, 1914-cü ildə isə Bakı Politeknik məktəbinə daxil olmuşdur. 1918-ci ildə texnik-elektromexanik ixtisası üzrə təhsilini başa vurmuşdur. 1920-ci ildə dövlət hesabına Almaniyaya ali təhsil almağa göndərilmişdir. 1926-cı ildə oradakı Karlsruye Politeknik Institutunu bitirərək mühəndis-elektromexanik diplomu almışdır.

Cümhuriyyət tələbəsinin əmək fəaliyyəti də diqqəti cəlb edir. 1918-ci il may ayının 1-dən 1920-ci ilin yanvar ayının 15-dək Bakıda Quberniya İdarəsində çertyojçu işləmişdir. 1920-ci il sentyabrın 7-dən 1923-cü il mayın 10-dək maddi çətinliklər ucbatından (Aprel işğalından sonra Cümhuriyyət tələbələriniin təqaüdü kəsilmədi – T.Q.) Almaniyanın Xenttister və Zuiqardts şəhərlərində, Mansterdant mədəniyyət elektromantyor olmuşdur. 1926-cı ilin dekabrında doğma yurduna qayıtmağı Fəridun Əzim oğlu Əliyev əmək fəaliyyətinə Lənkəranda başlamışdır. 1928-ci il noyabr ayının 20-dək burada peşə məktəbinin direktoru vəzifəsində çalışmış, həm də əvəzçiliklə Lənkəran Maarif Şöbəsi nəzdində inşaat baş icraçısı olmuşdur. Maarif işçiləri onu həmkarlar ittifaqının rayon konfransında təftiş komissiyasının üzvü seçmişlər.

1928-ci ilin noyabrından 1929-cu ilin sentyabrın 1-dək Cümhuriyyət tələbəsi Bakıda Nəriman Nərimanov adına texnikumda elektrik şöbəsinin müdiri təyin edilmişdir. Altı aydan sonra, 1929-cu il sentyabrın 1-də isə Gəncə Sənaye Texnikumunun direktoru vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Fəridun Əliyev dörd ilə yaxın bu vəzifədə çalışmışdır. Otuz iki yaşlı direktor burada da «çörək ağacı»na sadıq qalmışdır – Gəncə toxuculuq fabrikinə əvəzçiliklə elektromantyor işləmişdir. Gəncəlilər bu sadə, pak-təmiz, ana dilini, alman və rus dillərini mükəmməl bilən Gülablı balasını Şəhər Sovetinin İdarə Heyətinin üzvü seçmişlər.

1932-ci ilin fevralında Fəridun Əliyev Bakıya çağırılmış və həmin ayın 16-da Nəriman Nərimanov adına texnikumun direktoru təyin edilmişdir.

1929-cu ildən Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının üzvü mühəndis Fəridun Əliyev respublikanın ictimai həyatında yaxından iştirak etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Sovet Azərbaycanının 15 illiyi münasibətilə tanınmış soydaşlarımızın Stalina göndərdikləri məktubda (bax; «Bakinski raboçi» qəzeti 30 dekabr 1935-ci il, №299) onun da adı vardır... Fəqət bir il sonra digər Cümhuriyyət tələbələri kimi məşhur ayağına çökülmüşdür. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində saxlanılan sənədlərdən aydın olduğu kimi, Fəridun Əzim oğlu Əliyev – otuz doqquz yaşlı pak və ləkəsiz insan

1937-ci il iyul ayının 12-də yaşadığı evdə (Bakı, Qızıl Əsgər, indiki Səməd Vurğun küçəsi, bina 2,15, mənzil 160) həbsə alınmış və 1938-ci il aprelin 17-dək, yəni məhkəməsinədək Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının daxili təcridxanasında saxlanılmışdır.

Axtarış zamanı evindən aşağıdakılar götürülmüşdür:

100 alman markası

QAZ markalı avtomobil

Elmi işinin məkinada yazılmış iki nüsxəsi

Şəxsi sənədlərindən ibarət qovluq

Telefon üçün 50 metr uzunluğunda kabel

Almanca kitablar; Hötenin, Şeksprin, Mopassanın, Bodaşsonun, Vilhelm Buşun, Dantenin əsərləri, habelə «Min bir gecə» kitabı.

Cümhuriyyət tələbəsi həbs ediləndən sonra «çekist libaslılar» bir daha onun evində peyda olmuşlar. Ölüm ayağındakı Əzim atanın bəlişimin altından 1500 manatı, dolabdan üç dəst kostyumu, təp-təpə uzunboğaz çəkməni, binokl və fotoaparatu mənqirleyib aparmışlar.

Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində Fəridun Əzim oğlu Əliyevin 1938-ci il aprelin 17-də tərtib edilmiş 23506 nömrəli istintaq işində deyilir:

“Müttəhim Fəridun Əzim oğlu Əliyev 1934-cü ildə Azərbaycanda əksinqilabi millətçi qrupun üzvü olmuşdur.”

Qeyd etmək lazımdır ki, Fəridun Əliyevin dindirilmə protokolları dəhşətli 37-ci il repressiya qurbanları digər Cümhuriyyət tələbələriniin sorğu-sualından köklü şəkildə fərqlənir. Bəzi məqamlara diqqət yetirin:

Sual – Almaniya necə getmişiniz ?

Cavab – Biz tələbələr Almaniya 1920-ci il aprelin 2-sində çatmışıq. Marsrut belə olub; Bakıdan Batuma, oradan İstanbula gəldik. Orada 1 ya da 2 gün qaldıq. Xəstə olduğuma görə mən gəminin göyərtaşindən sahələ düşmədim. Romada iki ayadək qalmalı olduq, çünki viza gözləyirdik. Romada mən azərbaycanlı tələbə qrupundan ayrılaraq, İçveçrəyə, oradan Bern şəhərinə, sonra da viza alıb Almaniya – Karlsruyeyə gətdim.

Sual – Romada harada qaldınız?

Cavab – «Nou Roma» qonaq evində.

Sual – İçveçrədə harada və kimin yanında oldunuz?

Cavab – İsveçrədə «Dipont» qonaq evində qaldım.

Sual – Siz niyə Almaniya İçveçrədə getmək qərarına gəldiniz?

Cavab – Çünki azərbaycanlı tələbələrini hamısı Almaniya Parisdəndə getmək istəyirdilər. Mən isə təbəşinə yolumu İçvəcərdən saldım.

Sual – Tələbələr qrupuna kim başçılıq edirdi?

Cavab – Daqiq xatırlamıram. Ancaq bütün tələbələrin arasında hamıdan çox Əşraf Əliyev seçilirdi.

Sual – Almaniya olmağımızdan nə deyə bilərsiniz?

Cavab – Karlsruyeyə 1920-ci il aprelin 2-də çatdım və Serdnerstrasse ilə Kronstrasse küçələrinin tinindəki evdə yaşayan Qoldşmidt soyadlı yəhudinin mənzilində qaldım. Burada ta Unterrixsdorf kəndində, yəni 1920-ci ilin sentyabrınadək qaldım.

Sual – Karlsruyeda nə iş görürdünüz?

Cavab – Karlsruyeda həm oxuyur, həm də işləyirdim.

Sual – Musavat hökumətinə nə qədər təqaüd almısınız?

Cavab – Musavat hökumətindən yol xərci və bir dəfə də təqaüd almışam. Çünki tezliklə Azərbaycan sovetləşdirilib. Mən işsiz qaldığıma görə Karlsruyeni tərk edərək Unterrixsdorf kəndinə üz tutdum. Orada «Dirisshshau» şaxtasında işə düzəldim. Əvvəlcə fəhlə, sonra isə elektrik montyoru köməkçisi oldum. Burada ay yarım işlədikdən sonra Kinfernamerhitte çilingər emalatxanasına göndərildim və orada da elektrik montyoru köməkçisi oldum və 1921-ci ilin mayınadək işlədim. İşdən çıxarıldığıma görə Hannoverə getdim, burada Ali Texniki Məktəbə daxil oldum. Ancaq bir semestr oxumalı oldum. Çünki buradakı professorlar əcnəbilərə pis münasibət göstərirdilər. Yenidən Karlsruyeyə qayıtmalı oldum. Burada 1926-cı ilədək, yəni Sovet İttifaqına qayıdanadək Sovet Azərbaycanından aldığım təqaüdlə və işləməklə topladığım pulla yaşamışam.

Sual – Almaniya da nə kimi ictimai-siyasi iş aparmısınız?

Cavab – 1923-cü ildə Almaniya təhsil alan SSRİ Tələbələri Birliyinin Baden bölməsinin rəhbəri olmuşam.

Sual – Tələbə bölməsinə necə başçı oldunuz?

Cavab – Məni Badenə oxuyan SSRİ tələbələri seçdilər.

Sual – Almaniya da siz Azərbaycan SSR təqaüdi verilməsi üçün tələbə seçimi edən Ruhulla Axundovla görüşmüşünüz?

Cavab – Ruhulla Axundovu heç vaxt görməmişəm. Başqa tələbələrə də eşitməmişəm ki, o, Berlinə gəlib.

Sual – Almaniya necə dəfə həbs olunmuşunuz?

Cavab – İki dəfə. Birinci dəfə 1921-ci il martın 21-də Hetstatda Maks helsev üsyanından sonra, ikinci dəfə 1926-cı il sentyabr ayında Karlsruyeda

kirayə qaldığım mənzil sahibinin iddiasına görə. Guya mənzildə siyasi yığıncaqlar keçirmişəm. Məni polis həbs etdi. İstintaq dustaqxanasında bir ay yurum qaldım. Məhkəmədə siyasi fəaliyyətlə məşğul olmağım sübuta yetmədi və azadlığa buraxıldım.

1926-cı ildə Cümhuriyyət tələbəsinin Almaniya keçirilmiş məhkəməsi ilə 12 ildən sonra Bakıda olmuş məhkəməsi arasında yerlə-göy qədr fərq vardır. Birincidə müttəhim «siyasi fəaliyyəti sübut edilməməsi üçün» məhkəmə zalından ali məktəbə yollanmışdır. İkincidə isə... Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəzlik Nazirliyinin arxivində saxlanılan bındırılma protokolları ilə tanışlıq bir daha sübut edir ki, «doğma» məhkəmələrimiz yalana doğru, ağa qara hökmü vermək üçün mövcuddur.

1938-ci ildə Firdun Əliyevin məhkəməsində şahidlərin dediklərinə diqqət yetirin;

X.Zeynallı – Mühəndis-texnoloq Firdun Əliyev istehsalatda iş yerində zərərli diversiya qrupları yaratmışdır.

D.Axundzadə – 1935-ci ildə Bakıda trotskiçi mərkəzin üzvü Müzəffər Nərimanovun Almaniya ali texniki təhsil almış Firdun Əliyevlə yaxın idi. Nərimanovun şəxsən tapşırığı ilə mən onu K.Marks adına elektrotokum (Bakı Elektrik Şəbəkəsi-T.Q.) direktoru vəzifəsinə təyin etdim. Əliyevi əksinqibi qatı millətçi kimi tanıyıram.

L.Dormontova – Əliyevi Elektrotokda çalışdığı müddətdən yaxından tanıyıram. O elektroki yad ünsürlərlə doldurmuşdu.

L.Ruşteyn – Firdun Əliyevin əksinqilabi ziyanverici fəaliyyəti nəticəsində Pirsaadə elektrik stansiyası vaxtında istifadəyə verilmədi. Nəticədə Art-yom adındakı mədənlər enerjizsiz qaldı.

Qondarma məhkəmədən sonra dövlət təhlükəzliyi leytenantı Qolubtsov aşağıdakı ittihamı imzalamışdır:

«Əliyev Firdun Əzim oğlu - 1898-ci ildə doğulmuşdur. 1937-ci ilin dekabrında xalq düşməni kimi partiya sıralarından çıxarılmışdır. Azərbaycanlı, SSRİ vətəndaşıdır. Musavat hökuməti tərəfindən Almaniya ali təhsil almağa göndərilmişdir. Almaniya olarkən iki dəfə inqilabi fəaliyyətlə meyli olduğunu görə qisamiddəli həbs cəzasına məhkum olmuşdur.

Vətəndaş F.Ə.Əliyev Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsinin 72,73 və 69-cu maddələrinə görə həbs olunmuşdur. Müttəhim özüni müqəssir hesab etməmişdir.»

«Özünü müqəssir hesab etməyən» Cümhuriyyət tələbəsi şəkili İ. Rusiyanın Kirov vilayətindəki Lesnaya stansiyası yaxınlığındakı həbs düşərgəsində

saxlanılmışdır. Məhbusun Almaniyada aldığı ixtisası həbs düşərgəsində də dadına çatmışdır. O, düşərgənin ştat cədvəlində olmayan baş energetik işini görmüşdür. Nəhayət, azadlığa buraxılmış, Lesnaya stansiyasından qatarla uzun yol keçərək Bakıya çatmışdır. Ancaq aidiyyəti orqanlar onu get-gələ salaraq qeydiyyatı götürməmişlər. Cəzana gələnlər Firidun Əliyev 1948-ci il mart ayının 24-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Mir Cəfər Bağırova arxivdə saxlanılan aşağıdakı məktubu göndərmişdir:

«M.C.Bağirov yoldaşa

Yoldaş Bağirov! On dörd yaşından əmək fəaliyyətinə başlamışam və 1946-cı ilədək fasiləyə yol verməmişəm. Ancaq əmək qabiliyyətimi itirmədiyimə baxmayaraq indi işsiz qalmışam. Bütün həyatım boyu heç bir yerə mən ərizə və ya şikayət yazmamışam. Son iki ildə isə aidiyyəti orqanlara göndərdiyim məktubların hesabını itirmişəm.

Yoldaş Bağirov! Bir vaxtlar mənim fəaliyyətimi Siz özünü də qiymətləndirirsiniz. Azərbaycanın sovetləşməsinin 15 illiyi münasibətilə Stalin yoldaşa məktubda milli kadrlar arasında adımla ən yaxşı mütəxəssislər cərgəsində çəkmişiniz. Məni kabinetinizə dəvət edib söhbət etdikdən sonra, Azərbaycan Neft Kaşfiyyatı Trestinə rəis təyin olunmuşam. Mən həməm adamam, dəyişməmişəm. Təqsirim deyil ki, həbs müddətində fəaliyyətimin səmərəli mərhələsi hədəf getmişdir.

Yoldaş Bağirov! İnanıram ki, Siz əzablarıma son qoyacaqsınız və Azərbaycanı öz həyatımızı sarf etdiyiniz böyük quruculuqda mən də bir mütəxəssis kimi faydalı olacağam.

İmza; Firidun Əliyev.»

M.C.Bağirovun dərkənarıyla Nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyev, MK katibləri Həsən Seyidov və Həsən Həsənov məktubla tanış olmuşlar. Məsələ 1948-ci il martın 28-də Azərbaycan K(b)P MK Bürosunda müzakirə olunmuş və nəticədə Cümhuriyyət tələbəsinin bütün vətəndaşlıq hüquqlarına bərpə olunmuşdur. Gülablının qəfəsdən çıxması qartal balası pərvəzlərinə yuvasına qayıtmış, Gülablıdan qır vuraraq Şuşanın Cıdır düzünü enmiş və günəş batanda qayıdıb Ağdama sığınmışdır. 1949-cu ilin aprelində Bakıya dönmüş, «Bakı – Moskva» sürət qatarında yerini tutmuşdur. Paytaxtın Kazan vağzalında onu peronda qardaşı Niyaz qarşılamışdır...

« YAŞIL QƏLƏM » LƏ AVROPAYA

Çağdaş Azərbaycanın bütün rəsmi bayramları Cümhuriyyət dövründən başlayır. Təkcə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin doğum günü 1934-cü ildən hesablanır. 2014-cü ildə 80 yaş qeyd edildi. Bu, ən azı ədəbiyyat tariximizə hörmətsizlikdir. Belə ki, 2014-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin 95-ci ildönümü idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünün həqiqətən Yazıçılar Birliyi olan «Yaşıl qələm» cəmiyyətinin təsis toplantısı 1919-cu il avqust ayının 18-də keçirilmiş, Seyid Hüseyn cəmiyyətin sədri seçilmişdi. Qəbul olunmuş məramnamədə deyilirdi ki, «*cəmiyyətin məqsədi Azərbaycan xalqının fikrən yüksəlməsinə çalışmaq, Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə edilməkdə olan yeniliyi qüvvətləndirmək, onu türklüyə və sadələşdirməyə sövq etməkdir.*»

Cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyəti milli mədəniyyətimizin inkişafı yolunda çalışan görkəmli ziyalılar idi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzəbala Məmmədzadə, Məhəmməd Ağaoğlu, Həsən bəy Ağayev, Ümmügülüm, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Cəfər Cəbbarlı, Abdulla Şaiq, Salman Mümtaz, Nəcəf bəy Vəzirov, Üzeyir bəy Hacıbəyov və başqaları vardı. «Yaşıl qələm» in 1919-cu ildə həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri 1918-ci ildə erməni daşnaklarını yandırdığı «İsmailiyyə»yə həsr olunmuş əsərlərin müsabiqəsini təşkil idi. Müsabiqədə Seyid Hüseynin «Həzin bir xatirə – İsmailiyyə» sənədi hekayəsi birinci yer tutmuşdu və mükafata layiq görülmüşdü.

Avropa ölkələrinə 100 nəfər soydaşımızın ali təhsil almağa göndərilməsində Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Maarif Nazirliyinin nəzdində olan «Yaşıl qələm» cəmiyyətinin mühüm rolu olmuşdur. Bu cəhətdən «Azərbaycan» qəzetinin 1920-ci ildəki saylarında xeyli material vardır. Qəzetin həmin il yanvarın 14-də çıxan nömrəsində Avropaya yola düşəcək tələbələrin şərfinə «Yaşıl qələm» cəmiyyəti tərəfindən təşkil edilmiş çay məclisindən söhbət açılır. Burada deyildiyi kimi, məclisdə 30 nəfər tələbə, «Yaşıl qələm» cəmiyyətinin üzvləri, habelə osmanlı ədiblərindən Feyzulla Sacıq və Rəşid Sürəyabənzir iştirak etmişlər. Məclisi Salman Mümtaz aparmışdır. «Azərbaycan» qəzetinin 1920-ci il 17 yanvar sayında «Yola salınma mərasimi» belə təsvir olunur: «*Yanvarın 14-də xarici ölkələrə ali təhsil almağa göndərilənlərin böyük bir hissəsi yola salındı. Sürət qatarı səhər saat 8.48-də vağzal-dan tərpənəcəkdir. Ancaq saat 7-dən vağzala çoxlu adam yığılmışdır. Vağzala həmçinin parlament üzvləri gəlmişlər. Onların arasında Məhəmməd*

Əmin Rəsulzadə, İbrahim bəy Əbilov, Səmədəğa Ağamalıoğlu, Aslanbəy Səfikürdski, Abbasqulubəy Kazımzadə, Əhməd bəy Pepinov və başqaları vardı. Vağzalın 2-ci zalında çay süfrəsi açılmışdı. Süfrə arxasındakılardan M.Ə. Rəsulzadə, İ.Əbilov, A.Səfikürdski, R.Mürsəlzadə və başqaları çıxış edərək, tələbələrə uğurlu yol və təhsildə müvəffəqiyyət arzuladılar. Sonra tələbələr onlar üçün nəzərdə tutulmuş vaqona qalxdılar. Vaqonun qapıları Azərbaycan bayraqları ilə bəzədilmişdir, hamının əhval-ruhiyyəsi yüksəkdir. Vaqonun içərisindən tarın səsi ətrafa yayılır, "Segah" çalınır. Nəhayət, üçüncü zəng çalınır və qatar «Segah» sədələri altında yola düşür: «Yaşasın Azərbaycan!» şüarı ucadan səslənir:»

Tələbələri aparan qatarı Azərbaycanın dəmir yolu boyu yerləşən şəhər və rayonlarının əhalisi də həyərlə qarşılayırdı. «Azərbaycan» qəzetində (1920-ci il, fevral, №20) tələbələrini qatardan Gəncə şəhəri valisinə ünvanladığıları teleqramın mətni də dərc olunmuşdur. Burada deyilir: «*Avropa ölkələrinə ezam olunan Azərbaycan tələbələrini sonuncu dəstəsi Gəncə stansiyasından keçərək, Azərbaycanın bu qədirmərkəzinin qapısı qarşısında baş əyir və Gəncə əhalisinə səmimi salamlar göndərir.*»

«Azərbaycan» qəzetinin 1920-ci il mart-aprel saylarında tələbələrin Türkiyədən, İtaliyadan, Fransadan göndərdikləri məktubları dərc olunmuşdur. Qəzetin 1920-ci il 23 aprel tarixli sayında «Tələbələrimiz xaricdə» başlığı ilə verilmiş xəbərlərdə deyilir ki, Paris şəhərinə çatan tələbələr Əlimərdanbəy Topçubaşov tərəfindən səmimiyyətlə qarşılanmışdır. O, tələbələrə müraciətlə böyük niyyət söyləmişdir. Tələbələr Paris şəhərindən Avropanın müxtəlif ölkələrinə yollanmışlar... Onların arasında «Yaşıl qələm» cəmiyyətinin iki üzvü – Məmməd Hənəfi Zeynallı və Cəfərov Əliyusif Məşədi Abutalıb oğlu da vardı..

«Yaşıl qələm» cəmiyyətinin üzvü və Cümhuriyyət tələbəsinin Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan arxiv materiallarından aydın olur ki, Məmməd Hənəfi Baba oğlu Zeynallı 1896-cı ildə (arxiv sənədlərində ay və gün göstərilməmişdir – T.Q.) Bakının Mərdəkan kəndində anadan olmuşdur. Altı yaşında ikən atası vəfat etmiş, ona ata əvəzi də olmuş anasının himayəsi ilə boya – başa çatmışdır. «Balaca kişi» 10-12 yaşlarında 7-ci rus-tatar məktəbində oxuy-a oxuya həm də qəzet satmaqla ailəyə maddi dayaqla olmuşdur. Məktəbi bitirdikdən sonra ali savad almaq həvəsilə Bakıdakı Alekseyev adına 3 sayılı Ali – İbtidai Məktəbdə (indiki Neft Akademiyasına – T.D.) daxil olmuşdur. 1916-cı ildə ali məktəbi əla qiymətlərlə

bitirən Məmməd Hənəfi Moskva – Nijni Novqorod Dəmir Yolu Baş İdarəsinə təyinat almışdır. Bakılı mühəndisi elə baş idarə aparatında işlə təmin etmişlər. Ancaq gənc mühəndisi dörd divar arasında məmur kimi işləmək ürəyinə olmamışından, müsəbiqə yolu ilə Moskva Ali Texniki Məktəbə (indiki Bauman adına İnstitut – T.Q.) qəbul olunmuşdur. Tələbəlik həyatı onu siyasi fəaliyyət meydanına qovuşdurmuşdur. 1917-ci il fevral inqilabından sonra esserlər partiyasına üzv olmuşdur. Gənclər hərəkatında fəal iştirak edən ikinci kurs tələbəsi institutdan xaric edilmiş, Azərbaycan qayıtmalı olmuşdur. Hənəfi Bakıda siyasi fəaliyyətini davam etdirməklə yanaşı, ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuş, 1919-cu ildə «Yaşıl qələm» cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin müvafiq qərarı ilə dövlət hesabına İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunmuş Hənəfi Zeynallı Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Bakıya qayıtmış, həmyerlisi, esser partiyasının üzvü Ruhulla Axundovla birlikdə fəaliyyət göstərmişdir (hər ikisi 1919-cu ilin may ayında kommunist partiyası sıralarına keçmişdilər – T.Q.) Araşdırmalar göstərir ki, xalqımızın bu iki böyük ziyalısının 1920-ci ildən 1937-ci ilədək davam etmiş fəaliyyətində bir paralellik vardır. Həmin dövrdə Ruhulla Axundov hansı vəzifələrdə çalışmışdır? 1920-1924-cü illərdə Azərbaycan K(b)P Mk katibi, «Bakinski raboçi» və «Kommunist» qəzetlərinin redaktoru, 1924-30-cu illərdə Azərbaycan SSR Xalq Maarif komissarı, Azərneşrin direktoru, sonra ÜİK (b) P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin katibi olmuş, 1937-ci ilədək isə Azərbaycan K(b)P MK yanında Partiya Tarixi İnstitutunda, Xalq Komissarları Soveti yanında İncəsənət İşləri İdarəsində, SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filiyasında rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. Bəs Hənəfi Zeynallının 1937-ci ilədək ömür yolu hansı pillələrdən ibarətdir? Azərbaycanın rus ordusu tərəfindən işğalından üç ay sonra, 1920-ci ilin iyulunda Ruhulla Axundovun 24 yaşlı esser məsləkdaşı Bakıya qayıtmış, təşkilatçılıq qabiliyyəti və işgüzarlığı ilə rəhbər orqanların diqqətini cəlb etmişdir. O, Göyçay, Salyan, Şamaxı qəzalığında partiya və sovet orqanlarının təşkilində iştirak etmiş, Şuşa qəza partiya komitəsinin katibi işləmişdir. 1921-1923-cü illərdə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsində Kənddə iş Şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmış, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının kollegiya üzvü seçilmiş, nazirliyin məktəbdənkənar şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. Daha sonra Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Şurasının orqanı olan «Əh-mət» qəzetinin redaktoru təyin edilmişdir. 1923-cü ilin mart ayının 12-16-da

Azərbaycan kommunistlərinin beşinci qurultayının nümayəndəsi olmuş və qurultayın Təftiş Komissiyasının üzvü seçilmişdir. 1927-ci ildən 1934-cü ilədək Azərbaycan Dövlət Universitetində dosent vəzifəsində çalışmış. 1937-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Filialında fəaliyyət göstərmişdir.

Həmin il bütün dünyada ən dəhşətli repressiya SSRİ-də keçirilməyə başlamışdır. Kreml divarları arasında 1936-cı il avqustun 5-də hazırlanmış 4470 nömrəli qərar maddə-maddə həyata keçirilmişdir. SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının əmrində deyildir: «*Fəal antisovet ünsürlərin və cinayətkarların repressiya olunması işinə başlanılsın. Fəal pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olan antisovet partiyaların üzvləri (esserlər, gürcü mənşevikləri, müsavətlilər, ittihadçılar və daşnaklar) keçmiş aqılar, jandarmilər, məmurilər, bəndilər, bəndələrə kömək edən və bələdçilik edənlər, mühacirlər repressiya olunmalıdır*»

Azərbaycan üzrə «Üçlüyün» başında SSRİ Prokuroru A.Y.Vişinskiyin müavini Matuleviç dururdu. İki-üç ay ərzində xalqımızın ən dəyərli insanları, o cümlədən ali təhsilini Avropa ölkələrində alaraq Sovet Azərbaycanına qayıtmış Cümhuriyyət tələbələri məhşər ayağına çəkilidilər. Ruhulla Axundov və Hənəfi Zeynallı hədəfə alındı. 1937-ci il dekabrın 17-də SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Rəyasət Heyətinin sədr müavini Əhəd Yaqubovun tərtib etib imzaladığı siyahı «SSRİ EA Azərbaycan Filialının xalq düşməni kimi işfə olunmuş antisovet keçmiş əməkdaşları» adlanır. Siyahıda Ruhulla Axundov və Hənəfi Zeynallı barədə oxuyuruq:

Axundov Ruhulla – Filialın keçmiş direktoru, əksinqilabçı troskist müsavətçi, işfə edilmiş xalq düşmənləri bandasının başçısı.

Zeynallı Hənəfi – Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun elmi katibi, R.Axundovun irəli çəkdiyi adam. Ədəbiyyat və folklor sahəsinə ciddi ziyan vurmuşdur. Keçmiş esser.

Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəzlik Nazirliyinin Arxivində Hənəfi Zeynallının istintaq materialları «PR- 26385» sayılı qovluqda saxlanılır. Burada Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Dövlət Təhlükəzliyi İdarəsinin 4-cü şöbəsinin rəisi, dövlət təhlükəzliyi mayoru Gerasimovun 1937-ci il yanvar ayının 26-da imzaladığı arayışda oxuyuruq: «*Zeynallı Hənəfi Baba oğlu 1896-cı ildə anadan olmuş, türkdür, Azərbaycan Kommunist*

(bolşeviklər) Partiyasının üzvü, SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı Tarix və Ədəbiyyat İnstitutu direktorunun müavini. Zeynallı əks inqilabi millətçi təşkilatın üzvüdür. Onun haqqında məlumatımız vardır :

1.1917-ci ildə esserlər partiyasının üzvü olmuşdur.

2.1928-ci ildə Bakıda Türkiyə konsulu Fərid bəylə əlaqə saxlamış və onun vasitəsilə tanınmış türk millətçi xadimi İsmayıl Hikmətlə məktublaşmışdır.

3.1929-cu ildə və sonrakı illərdə müsavətlilərdən Baharlı, Feyzullayev, Mövsümov və başqaları, habelə Çobanzadə ilə sıx əlaqədə olmuşdur.

4.Özünün praktik elmi işlərində əksinqilabi millətçi ideyaların təbliğ etmişdir.»

1937-ci il oktyabr ayının 12-də SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyası Səyyar Sessiyasının qapalı məhkəmə iclasının qərarı ilə Hənəfi Baba oğlu Zeynallı ən yüksək cəzaya – güllələnməyə məhkum edilmiş və hökm ertəsi gün, oktyabrın 13-də icra olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəzlik Nazirliyinin Arxivində Cümhuriyyət tələbəsinin 1956-cı ildə bəraətinə aid sənədlər də saxlanılır. Bu sənədlər arasında «Yaşıl qələm» cəmiyyətinin bir zamanlar iyirmi üç yaşlı üzvü Hənəfi Zeynallıya bu cəmiyyətin on beş yaşlı ən gənc üzvü Mikayıl Rəfilini tərəfindən yazılmış rəsmi məktub da saxlanılır. Millətimizin əylməz şəxsiyyətlərindən biri – Mikayıl Rəfilinin öz dast-xəttilə yazdığından bəlli olur ki, 1956-cı ilin sentyabrında respublika Dövlət Təhlükəzliyi Komitəsinə gəlmiş, repressiya qurbanı olmuş əqidə dostunun müdafiəsinə qalxmışdır. Arxivdə saxlanılan sənəddə oxuyuruq: «*Ali məktəb professoru Mikayıl Həsən oğlu Rəfilini bizə ifadə vermişdir ki, o, Hənəfi Baba oğlu Zeynallı haqqından uzun illərdən bəri yaxından tanıyır və onu namuslu və pak bir kommunist kimi səciyyələndirir.*

*SSRİ Baş Hərbi Prokurorluğunun əməkdaşı, polkovnik V. Plexanov
22 sentyabr 1956-cı il.»*

Əfsuslar ki, əqidə dostunun bəraətindən sonra Mikayıl Rəfilini də çox yaşamamışdır. İki il keçməmiş, 1958-ci il aprelin 25-də dünyaya gəldiyi gündə dünyandan köçmüşdür. Əlli üç yaşında...

Mikayıl Rəfilidən sonra Hənəfi Zeynallının xatirasını əziz tutan çələm sahibləri arasında ədəbiyyatşünas və tədqiqatçı, mərhum Rasim Tağıyevin müstəsna əməyi olmuşdur. O, ilk dəfə olaraq, Hənəfi Zeynallının 1922–1936-cı illərdə yazılmış əsərlərini toplamış, 1983-cü ildə «Yazıçı» nəşriyyatında filologiya elmləri namizədi Arif Səfiyevin redaktorluğu ilə H.Zeynallının « Seçilmiş əsərləri» ni nəşr etdirmişdir. Təəssüflər olsun ki, 310 səhifədən ibarət bu əvəzsiz kitab indiyədək latın qrafikası ilə buraxılmamışdır.

Kitabın giriş hissəsində müəllif arxivdə saxlanılan bir sənədi oxuculara çatdırır. 1917-ci ildə iyirmi bir yaşlı Hənəfi Zeynallı on səkkiz yaşlı Cəfər Cabbarlıya yazırdı: «*Sevgili qardaşım Cəfər! O gün səninlə görüşdük. Lakin vaxt əl vermədi ki, sənin öz həyatından, dərslərindən, ədəbiyyatda cəhdlə işlədiyindən hali olum. Bakıda çox qalmadım. Narahət oldum ki, sən neyləyirsən. Sən, azizim, bənövşələrdən birisən, həvasını daha da artır. Gələcəkdə bizim millətdə səni Tofiq Fikrət, Namiq Kamal kimi, ingilislərin Şekspri, almanların Hötesi kimi görmək istəyirəm. Özündən muğayət ol, şair və ədib millətə lazımdır.*»

Rasim Tağıyevin tərtib etdiyi kitabı oxuduqdan sonra oxucuya məlum olur ki, Cümhuriyyət tələbəsi erkən yaşlarından dövrü mətbuatda şeir, hekayə və məqalələri ilə çıxış etmişdir. Hənəfi Zeynallının «*Namus*» adlı ilk kitabı 1914-cü ildə 18 yaşında ikən nəşr edilmişdir. 1928-ci ildə yazdığı «*Şair ilə mühitin itxıfları*» məqaləsi bu gün də Azərbaycanca ayrı-ayrı istedad sahiblərinə obyektiv münasibət göstərilməsinin meyarıdır: «*Bəzən şair ilə mühiti arasında mübarizə gədə bilər. Puşkinin və Lermontovun saray mühiti ilə uyusma bilmədikləri, ona görə də dəfələrlə Qafqaza sürgün edildikləri ədəbiyyat tarixində qeyd edilməkdədir. Azərbaycan mühitindən uzaqlaşmış və öz mühitində yabançı olmuş Mirzə Fətəli Axundovu da misal götürmüş olsaq, mənərə təkmil olur, zəmindəyik.*»

Əliyev Fəridun Əziz oğlu

Cəfərov Əliyusif Məşədi
Abutalıb oğlu

Məmməd Hənəfi Zeynallı

Cümhuriyyət tələbələri arasında daha bir nəfər – **Ağaəli Cəlal oğlu Yusifzadə** «YAŞIL QƏLƏM» cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. Onun Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan doğum şəhadətnaməsindən bəlli olur ki, 1900-cü il yanvar ayının 1-də Yelizavetpol qəzasının Şuşa şəhərində doğulmuşdur. Atası Axund Mirzə Cəlal Yusifzadə, anası Zeybə Mir İman qızıdır. Şəhadətnamə 1908-ci il iyun ayının 16-da Tiflis şəhərində tərtib edilərək möhürlənmişdir. Sənədi Zaqafqaziya Şeyxülislamı vəzifəsini müvəqqəti icra edən Sultanhüseynov, İdarənin üzvləri Poladzadə və Mahmudzadə imzalamışlar.

Ağaəli Yusifzadə 1916-cı il avqustun 17-də Şuşa Realı Məktəbinin əlavə sinfinə daxil olmuş, 1917-ci il aprelin 20-də oranı əla davranışla və aşağıdakı qiymətlərlə bitirmişdir:

1. Şəriət -----əla
2. Rus dili -----dörd
3. Alman dili -----əla
4. Fransız dili -----dörd
5. Riyaziyyat -----dörd
6. Cəbr -----dörd
7. Triqometriya -----dörd
8. Tarix -----əla
9. Təbiətşünaslıq -----əla
10. Fizika -----dörd
11. Riyazi coğrafiya -----əla
12. Rəsmxət -----əla
13. Qanunşünaslıq -----əla
14. Tatar dili -----əla

Direktor A.İVANOV
Pedaqoji Şuranın katibi
R.ŞAHNAZAROV
Şuşa şəhəri
20 aprel 1917-ci il.

Ağaəli Yusifzadənin 1919-cu il avqustun 2-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Maarifi Komissarlığına yazdığı ərizədə də göstəriləyi kimi, o, həmin vaxt Azərbaycan hökuməti İşlər İdarəsində draçoman (kargüzər-T.Q.) vəzifəsində işləmişdir. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarına müvafiq olaraq o, Fransaya ali təhsil almağa göndərilmiş, burada Paris Siyasi Elmlər Məktəbinin diplomatiya fakültəsinə daxil olmuş və 1922-ci ildə təhsilini başa vurmuşdur. Təəssüflər olsun ki, Cümhuriyyət tələbəsinin sonrakı taleyi barədə heç bir arxiv sənədi yoxdur. Bəs Ağaəli Yusifzadə – Əli Yusif haqqında Azərbaycan mətbuatı səhifələrində hansı materiallar vardır? Axtarışımız ilk nəticəsini verdi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 1989-cu il 28 iyul tarixli sayında Abbas Abdullayev «İllər və tələlər» başlıqlı məqaləsini dərin maraqla oxudum. Müəllif yazır: «*Mən bu is-tedadlı gəncin – Əli Yusifin 1920-ci ilin yanvarında təhsil almaq üçün Fransaya göndərildiyini bildirdim. Lakin sonrakı taleyi barədə bütün cidd-cəddimə baxmayaraq, mötəbər bir məlumat əldə edə bilməmişdim. Doğrusu, Əli Yusifin Parisdə təhsilini başa çatdıracağına da ümidim yox idi. O dövrün mətbuatında verilən xəbərlər göstərirdi ki, Avropaya göndərilmiş tələbələrımız maddi cəhətdən olduqca acınacaqlı bir vəziyyətə düşmüşdülər. Azərbaycan hökumətinin 6 ay əvvəl onlara təyin etdiyi təqaüd pulun məzənnəsi dəyişdiyinə görə quru çörəyə belə çatmırdı. Tələbələrin həyəcanlı məktublarındakı «çarəsizlikdən xalçamı satdım», «özümə münasib iş arayıram» kimi fəryadlar onların yenidən başladığı təhsili başa vuracağılarına heç bir ümid yeri qoymurdu... Əli Yusif qürbətə yola düşdüyü gün doğma Vətənlə vidalaşarkən, sanki gələcək taleyini qabaqcadan görmüş və seirlə belə ifadə etmişdi:*

*Ey müqəddəs, şanlı, sevimli ölkə!
Haqqını halal et, biz gedər olduq.
Kim bilir qəzayı?
Dönmədik bəlkə ...
Haqqını halal et, biz gedər olduq.»*

...2005-ci ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası»nın 2-ci cildində (səh. 443) bu misraların müəllifi haqqında oxuyuruq: «*Yusifzadə Ağaəli Cəlal oğlu (1.1.1900, Şuşa – ?) «Bu sualın cavabını Azərbaycanda ilk dəfə arxiv sənədlərinə əsaslanaraq professor Nəzif Qəhrəmanlı hazırlamışdır. Onun 2010-cu ildə vur-tut 200 nüsxə nəşr olummuş*

«Vətən və istiqlal aşığı Əli Yusif» (Baki, Avropa nəşriyyatı, elmi redaktoru professor Aydın Dadaşov) Cümhuriyyət tələbəsinin anadan olmasının 110 illiyinə həsr edilmişdir. Müəllifin «Ön söz əvəzi»ndə oxuyuruq: «Əli Cəlal oğlu Yusifzadə (ədəbi imzası Əli Yusif, Əli Yusif Rai). Bu görkəmli insanın həyatı və fəaliyyəti yetərinə öyrənilməmişdir. Əli Yusif Azərbaycan tarixinin kifayət qədər təkrarsız, unikal, orjinal və parlaq şəxsiyyətlərindəndir. Əli Yusif XX əsrin ilk ali diplomatik təhsil almış bir siyasət adamıdır.»

Kitabın «Mirzə Cəlal ömrü» və «Yusifzadələr nəslini» fəsillərində «XX əsrin ali diplomatik təhsil almış siyasət adamı»nın əcdadları və yaxınları barədə ensiklopedik məlumatlar vardır. Müəllif Əli Yusifin atası Mirzə Cəlal barədə söhbət açarkən başı bəlalər çəkmiş soydaşımız, məşhur musiqişünas Firudin Şuşinskinin məşhur «Şuşa» kitabından bir parçanı olduğu kimi oxuculara çatdırır: «Mirzə Cəlal Yusifzadə (1862 – 1931) Şuşanın ən qabaqcıl ziyalılardan biri olmuşdur. O, vətəni Şuşada kamil təhsil almış, ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, 40 ilə yaxın müəllimlik etmişdir. Bunlardan əlavə Mirzə Cəlal ədəbi yaradıcılıq və musiqi ilə məşğul olmuşdur. Mirzə cəlal eyni zamanda şeirlər, pyeslər yazmış, həm də tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. Mirzə Cəlal məşhur Saşa Qənezaşvilinin «Fərhad və Şirim» operasının librettosunu yazmışdır. Mirzə Cəlal eyni zamanda xarrat Qulunun və Mir Mövsün Nəvvabın musiqi məclislərində yaxından iştirak etmişdir».

Cümhuriyyət tələbəsinin əcdadlarına həsr olunmuş fəsildə Nazif Qəhrəmanlı göstərir ki, Yusifzadələr Qarabağ torpağının ən məşhur nəsilələrindəndir. Nəslin ilk məşhur şəxsiyyəti Mirzə Ağa Yusif olmuşdur. O, İbrahim xanın sarayı ilə bağlı olan alim və şair kimi şöhrətlənmiş, Qarabağda və Şuşada sözü keçən fəxrsə sayılmışdır. Mirzə Ağa Yusifin oğlu Mirzə Əliqulu, Mirzə Əliqulunun oğlanları Mirzə Ələkbər və Mirzə Abbas da görkəmli şair və alim olmuşlar...

Əliyev Ələkbər Qəhrəman oğlu

Əmirov Umbay

Əlimuradbəyov Cümşüdbəy
Əlimurad oğlu

Əliyev Əşrəf Ağalı oğlu

*Hacıyev Məmmədbəy
Kərimbəy oğlu*

*İskəndərov Ağalar
Məşədi Abbasqulu oğlu*

*Həsənov Rzaqulu
İsmayıl oğlu*

*Kərimov Əli Məşədi
Xasbulad oğlu*

Həsənov Əlimuxtar Yaqub oğlu

Hacıyev Xasbulat İsmayıl oğlu

*Hüseynzadə Salman
Hüseyn oğlu*

*Kazımov Cəfər Kərbəlayi
Ələsgər oğlu*

İRƏVƏNDAN ALTI NƏFƏR

Qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan Qafqazda elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Uzun illər Qərbi Azərbaycanda Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü, respublika parlamentinin vitse-spikeri olmuş Talib Musayev (səbiq millət vəkili Maksim Musayevin atası- T.Q.) 2008-ci ildə Bakıda «Nurlar» nəşriyyatında nəşr olunmuş «Ermənilər və faciələri-miz» kitabında (səh. 240-241) yazır: «*İndi Ermənistan adlanan respublikada olan yer, məhəllə, kənd adlarının hamısının azərbaycanlılara məxsus olmasını sübut edən yüzlərlə inkaredilməz faktlarla yanaşı, burada öz dövrünə uyğun ziyalılar, alimlər də az olmamışdır. Məsələn, İrəvan şəhərinin Tərəbəşi məhəlləsində böyük mülkləri olan Topçubaşovlar hələ XIX əsrin əvvəllərində Sank-Peterburq şəhərində elm ocaqlarında işləmişlər. Məşhur akademik Mustafa bəy Ağabəy oğlu Topçubaşov həmin nəslin davamçısı idi. O, 1895-ci il avqust ayının 5-də İrəvan yaxınlığındakı Göygümbət kəndində anadan olmuşdu. Göygümbət kəndi Topçubaşovların malikanəsi idi. Mustafa bəy 1915-ci ildə İrəvan gimnaziyasını əla qiymətlərlə bitirərək Kiyev Tibb Universitetinə qəbul olmuş, 1919-cu ildə ali təhsilini başa vuraraq həkim diplomu almışdı.*»

Maraqlıdır ki, bir il sonra, 1920-ci ildə Topçubaşovlar nəslindən olan 19 yaşlı gənc xaricdə təhsil almaq üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti maarif nazirinə müraciət etmişdir. Rəşidbəy Əlimərdanbəy oğlu Topçubaşovun arxivdə saxlanılan sənədləri ilə tanış olun.

1918-ci il aprel ayının 24-də Azərbaycan Cümhuriyyəti maarif nazirliyinin dəftərxanası tərəfindən təsdiqlənib möhür vurulmuş attestatın surətinə oxuyuruq: «*Vərilir Bakı Realni Məktəbinin məzunu, 1901-ci il oktyabrın 26-da anadan olmuş, müsəlman, məmur oğlu Rəşidbəy Əlimərdanbəy oğlu Topçubaşova ondan ötrə ki, haqqqəton 1917-ci il sentyabrın 1-dən 1918-ci il aprelin 18-nədək Bakı Realni Məktəbinin əlavə sinfində təhsil almış, əla davranış və aşağıda göstərilən qiymətlərlə məktəbi bitirmişdir.*

1. Şəriət ----- əla (5)
2. Rus dili ----- yaxşı (4)
3. Alman dili ----- yaxşı (4)
4. Fransız dili ----- əla (5)

5. Riyaziyyat ----- kafi (3)
6. Cəbr ----- kafi (3)
7. Triqometriya ----- kafi (3)
8. Həndəsə ----- kafi (3)
9. Tarix ----- əla (beş)
10. Təbiiyyat ----- yaxşı (4)
11. Fizika ----- yaxşı (4)
12. Riyazi coğrafiya ----- yaxşı (4)
13. Rəsmxət ----- yaxşı (4)
14. Qanunşünaslıq ----- yaxşı (4)»

Arxiv sənədləri arasında bir məktub nəzarimizi cəlb etdi. Məktubu Cümhuriyyət tələbəsinin anası Pəri xanım Topçubaşova yazmışdır. Tanış olun:

*«Azərbaycan Respublikasının Xalq Maarifi Naziri
Əlahəzrət cənablarına*

*Birinci Bakı Realni Gimnaziyasının tam kursunu
bitirmiş Rəşidbəy Topçubaşovun anası Pəri xanım
Topçubaşovadan*

Sizdən xahiş edirəm ki, Bakı Realni Gimnaziyasının tam kursunu bitirmiş oğlum Rəşidbəyi hökumət hesabına xaricə ali təhsil almağa göndərilən tələbələrənin siyahısına daxil edəsiniz. Zira o, hazırda Parisdədir və pansiona daxil olmuşdur. Oğlum arzu edir ki, tarix – filoloji və yaxud texniki ixtisas üzrə ali təhsil alsın.

Müraciətimə aşağıdakı sənədləri əlavə edirəm:

1. Doğum haqqında şəhadətnamə
 2. Attestat
 3. Realni gimnaziyanın əlavə kursunu bitirməsi haqqında sənəd.
- İmza: Pəri xanım Topçubaşova.»*

Pəri xanımın Parisdən Bakıya göndərdiyi şəhadətnamənin əslinə göstərilir ki, Rəşidbəy 1901-ci il oktyabr ayının 26-da doğulmuşdur. Atası Əlimərdanbəy Ələkbərbəy oğlu Topçubaşov, anası Pəri xanım Həsənbəy qızıdır. 1919-cu ildə oğul da ana da arzusunda çatmışdır. Rəşidbəy Paris Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur.

Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbəsinin hippokrat andına sadıq qalan Rəşidbəy Topçubaşov maddi ehtiyac içində olmasına baxmayaraq, 1922-ci ildə sovet rejiminin təqaüdühdən imtina etmişdir. Azərbaycan Parlamenti-nin sədrinin oğlu, əyilməz türk oğlu 1925-ci ildə 25 yaşında axirət dünyasına qovuşmuşdur. Ata və ana həyatdan vaxtsız köçmüş övladı çox da tək qoymamışlar. 1934-cü ildə Əlimərdan bəy, 1947-ci ildə Pəri xanım Parisdə Sen-Deni qəbristanlığında dəfn edilmişlər.

Arxiv materialları ilə tanışlıq bunu da sübut edir ki, Qərbi Azərbaycandan olan Cümhuriyyət tələbələri orta təhsillərini ata-baba torpağında almışlar. Belə ki, İrəvanın Cümhuriyyət tələbələrindən dörd nəfəri İrəvan kişi gimnaziyasının yetirməsidir:

Əhməd Məşədi Cabbar oğlu, Əsildərbəy Abbasəlibəy oğlu, Tağı Kərbəlayi Əsgər oğlu və Adilbəy Abbasəlibəy oğlu. Onların hər birisinin həyatı Qərbi Azərbaycan ziyalıların tale kitabının səhifələridir. Arxiv sənədlərini varaqqlayaq.

Əhməd Məşədi Cabbar oğlunun 1919-cu il avqust ayının 6-da dəst-xətt ilə yazdığı ərizəsində deyilir:

«Zati aliləri Xalq Maarifi Naziri cənablarına

Moskva Petrovsk-Razumovsk Akademiyasının tələbəsi
Əhməd Rəcəbovdan

Ə R İ Z Ə

Hörmətli zati-aliləri! Özümə şərf hesab edərək Sizə məlumat verirəm ki, mən 1916-cı ildə İrəvan klassik gimnaziyasını gümüş medalla bitirdikdən sonra Moskva Universitetinin Tibb fakültəsinə daxil olmuşam. Birinci kursu bitirdikdən sonra Petrovsk-Razumovsk Akademiyasına imtahan verərək təhsilimi orada davam etdirmiş və beləliklə də gimnaziyamı bitirdikdən sonra ən böyük arzuma çatmışam. Hal-hazırda Akademiyada oxuyuram və mənim sənədlərimin, yəni attestatımın və doğum şəhadətnaməsinin əsli oradadır. Bunu nəzərinizə çatdırıram ki, valideynlərimin yoxsulluğu ucbatından gimnaziya-da dövlət hesabına və Universitetdə Qafqaz dairəsinin təqaüdi ilə oxumuşam. Dediklərimin doğruluğunu İrəvan gimnaziyasının dəftərxanasında saxlanılan sənədlər, həmçinin Parlamentin üzvü cənab Rizayev və Azərbaycanın

Zaqafqaziyaadakı konsulu cənab Sadıqov təsdiq edə bilər. Aydır ki, kənardan maddi köməklik olmadan təhsilimi davam etdirə bilmərəm.

Arzu edirəm ki, İstanbul Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda ali təhsil alm.

İmza: Əhməd Rəcəbli
6 avqust 1919-cu il.»

Əhməd Rəcəblinin ərizəsinə doğum haqqında şəhadətnamənin və İrəvan kişi gimnaziyasını bitirməsi barədə kamal attestatının surətləri əlavə olunmuşdur. 1907-ci il sentyabrın 13-də Zaqafqaziya Şia Ruhani İdarəsi tərəfindən verilmiş şəhadətnamənin surətində oxuyuruq: *«İrəvan şəhərinin sakini Əhməd Məşədi Cabbar oğlu 1898-ci il avqustun 28-də doğulmuşdur. Atası Məşədi Cabbar Məşədi Cəfər oğlu, anası Kübra xanım Hacı Xəlil qızıdır.»*

Arxivdə Əhməd Rəcəblinin İrəvan kişi gimnaziyasında təhsilinə dair kamal attestatının surəti də saxlanılır. Tanış olun:

«Kamal attestatı

Verilir 1898-ci ildə İrəvan şəhərində doğulmuş müsəlman, meşşan oğlu Əhməd Məşədi Cabbar oğluna ondan ötəri ki, həqiqətən 1907-ci il sentyabrın 15-də İrəvan kişi gimnaziyasına daxil olmuş və 1916-cı il iyunun 1-də tam səkkizillik kursu aşağıdakı qiymətlərlə bitirmişdir:

1.Şəriət -----	5 (beş)
2.Rus dili -----	4 (dörd)
3.Fəlsəfi anlayış -----	5 (beş)
4.Latın dili -----	4 (dörd)
5.Riyazi coğrafiya -----	5 (beş)
6.Fizika -----	5 (beş)
7.Tarix -----	5 (beş)
8.Coğrafiya -----	5 (beş)
9.Fransız dili -----	4 (dörd)
10.Alman dili -----	5 (beş)
11.Qanunşünaslıq -----	5 (beş)»

Arxiv sənədindən bu da məlum olur ki, 1916-cı il yanvarın 1-də İrəvan kişi gimnaziyası pedoqoji şurasının qərarı ilə nümunəvi davranışı və təhsildə

uğurları ilə əlaqədar Əhməd Məşədi Cabbar oğlu Rəcəbliyə gümüş medal verilmişdir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, Cümhuriyyət tələbəsi Əhməd Rəcəblinin 1923-cü ildə İtaliyanın Peruçi şəhərində Ali Kral Eksperimental Aqrar İnstitutunu bitirdikdən sonra həyat və fəaliyyətinin ilk tədqiqatçısı M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının sabiq əməkdaşı Hərifət xanım Həmidovadır. O, uzun illər yorulmadan nadir istedad sahibinin fəaliyyətinə dair mənbələrlə tanış olmuş və nəhayət, 1993-cü ildə tərtib etdiyi bibliografiya kitab halında min nüsxə tirajla oxuculara çatdırılmışdır.

Kitab «Tərtibçidən» sərlövhəli ön sözlə (səh.3) başlayır. Burada deyilir: «Azərbaycan kənd təsərrüfatı elminin inkişafında misilsiz xidmətləri olmuş, respublikanın görkəmli elm xadimi Əhməd Cabbar oğlu Rəcəbli ölkəmizin hüduqlarından kənar da kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri arasında geniş şöhrət tapmışdır. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Elmlər Akademiyasının akademiki Əhməd Rəcəblinin bu bibliografik məlumat kitabı onun həyat və fəaliyyətini geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq məqsədini daşıyır. Vəsait üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Ə.Rəcəblinin həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri, bioqrafik очерк, elm xadimlərinin onun haqqında dedikləri və xatirələr verilmişdir. Vəsaitin ikinci hissəsində Ə.Rəcəblinin əsərlərinin bibliografiyası, üçüncü hissədə isə həyat və fəaliyyətinə dair çap olunmuş ədəbiyyat əksini tapmışdır.»

İrəvanın Cümhuriyyət tələbəsinin ömür yolunu işıqlandıran bu maraqlı kitabı oxuduqdan sonra bu qənaətə gəldim ki, Hərifət xanım Həmidovanın tərtib etdiyi bibliografik vəsait həm də sonadlı əsərdir. Kitabda 65 yaşında dünyasını dəyişmiş nəhəng bir insanın ömür yolu illər üzrə belə təqdim olunur:

1918-ci il – «Azərbaycan fığqarası» qəzetinin redaksiyasında korrektor işləmişdir.

1919-cu il – Azərbaycan Demokratik Respublikası onu İtaliyaya oxumağa göndərmişdir.

1923-cü il – İtaliyanın Peruçi şəhərində Ali Kral Eksperimental Aqrar İnstitutunu bitirib, Bakıya qayıtmışdır.

1924-cü il – Zaqatala mahalına aqronom təyin olunur, həmin ildən Zaqatala Kənd Təsərrüfatı Texnikumunu təşkil edir və 1937-ci ilə qədər oraya

rəhbərlik edir, eyni zamanda Zaqatala fındıqtəmizləmə zavodunda məsləhətçi kimi fəaliyyət göstərir. Professorun təşəbbüsü və iştirakı ilə Zaqatala «Car tütüncüləri» yoldaşlıq kooperativi yaradılır.

1926-cı il – Əhməd Rəcəblinin təşəbbüsü ilə Zaqatalada təcrübə – sınaq stansiyası yaradılır və o, 1937-ci ilin iyuluna kimi stansiyaya rəhbərlik edir.

1930-1936-cı illər – Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda kafedra müdiri vəzifəsində çalışır.

1931 – 1934-cü illər – Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun cənub – Texniki Bitkilər kafedrasının müdiri və Respublika Torpaq Komissarlığında dövlət müşaviri vəzifələrində işləmişdir.

1935-ci il – Elmi-praktiki fəaliyyətində görkəmli xidmətlərinə görə Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə professor elmi adını almışdır. 1937-ci ilədək Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Elmləri Akademiyası Subtropik Bitkilər Bölməsinin üzvü olmuşdur.

1937-ci il – Avqust ayının 15-də Azərbaycan SSR Daxili İşlər Komissarlığı tərəfindən (SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının 1937-ci il 30 iyul tarixli 0044 №-li qərarına müvafiq olaraq – T.Q) həbs edilmişdir.

1939-cu il – «İnqilab əleyhinə» fəaliyyətinə görə səkkiz il müddətinə məhkum olunub Maqadana sürgün edilmişdir.

1945-ci il – Sürgündən qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Elmi – Tədqiqat Çoxillik Bitkilər İnstitutuna elmi işçi, sonra isə şöbə müdiri təyin edilmişdir.

1950-ci il – yenidən həbs edilərək Cambula sürgün edilmişdir.

1954-cü il – Sürgündən qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Elmi – Tədqiqat Çoxillik Bitkilər İnstitutu meyvəçilik şöbəsinin rəhbəri təyin olunmuşdur.

1955-ci il – Ə.Rəcəbli bəraət almışdır.

1958-1962-ci illər – Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Elmləri Akademiyasının akademiki, bitkiçilik bölməsinin akademik katibi olmuşdur.

1965-ci il – dekabr ayının 15-də vəfat etmişdir.

Kitabın ikinci fəslində verilmiş xatirələrdə Əhməd Rəcəbli ömrünün müxtəlif məqamları qələmə alınmışdır. Bu cəhətdən akademik İmam Mustafayevin «Müəllimimlə fəxr edirik» yazısı (səh. 10-14) səciyyəvidir. Bir parçanı oxuculara təqdim edirik: «Əhməd Rəcəbli Azərbaycan Demokratik Respublikası (Azərbaycan Cumhuriyyəti)tərəfindən Avropaya ali təhsil almağa göndərilmiş, Azərbaycana qayıdanda doktor-aqronom adı almış yüksək səviyyəli kənd təsərrüfatı mütəxəssisi idi. Ona görə də Zaqatalada yeni təcrübə stansiyası təşkil etdi və onun ilk müdiri oldu. Əhməd Rəcəblinin texnikum və təcrübə stansiyasına rəhbərlik etməsi bu iki təhsil müəssisəsinin möhkəm birliyinə, təhsilin təcrübə ilə möhkəmlənməsinə kömək edirdi. Tələbələr Əhməd Rəcəblini əfəndi deyər çağırırdılar. O zamanlar ziyalılara ya "əfəndi", ya "molla" deyər ikinci ad verirdilər. Əhməd Rəcəbli tələbələrin hərtərəfli bilik almasına çox müdrikliklə kömək edirdi. O, eyni zamanda təbiət aşığı idi. Tətil vaxtlarında yuxarı sınıf tələbələri ilə birlikdə dəfələrlə Zaqatala ətrafında olan dağlara, dərələrə, meşələrə, çöllərə səyahətlər təşkil edirdi, rast gəldikləri meşə ağacları, yabam bitkilər, süxurlar, qayalar, minerallar, tarixi abidələr haqqında geniş məlumat verərdi. Bunların hamısı bizim hafizəmizə həkk olunurdu. Rəcəbli keçmiş tələbələri ilə əlaqəsinə kəsməyir, onların fəaliyyəti və inkişafı ilə həmişə maraqlanırdı...Mən onun tələbəsi olduğum üçün özümü xoşbəxt hesab edirəm. »

Hərifət xanım Həmidova tərtib etdiyi kitabında (səh.15-18) başqa bir elm xadiminin – biologiya elmləri doktoru İ.M.Axundzadənin məqaləsi verilmişdir. Həmin yazını bütünlüklə oxuculara çatdırıram; «Əhməd Rəcəblini heç kas mənim qədr yaxşı tanımır. Mənim on bir yaşım olanda atam məni Zaqatalaya – kənd təsərrüfatı texnikumuna apardı. O vaxt Əhməd Rəcəbli orada işləyirdi. Mənim cılızlığımıza baxıb dedi ki, bu uşağı buraya niyə gətirmisiniz ?

Mən texnikumu bitirdikdən sonra kənd təsərrüfatı institutuna daxil oldum. O gündən Rəcəblinin son günlərinə qədər bir yerdə olmuşuq. Mən institutda oxuyarkən o, həm Zaqatalada, həm də Gəncədə işləyirdi. Mən Rəcəblinin laborantı olmuşam. Institutu əla qiymətlərlə bitirdim, mənə vəsiqə (o zaman diplom verilmirdi) verdilər. Rəcəbli məni Suxumiyə «Subtropik bitkilər»

ixtisası üzrə aspiranturaya göndərdi. Suxumidə oxuyarkən bir dəfə məni direktorun yanına çağırıb dedilər ki, qohumun gəlib. İçəri keçdim, Rəcəblini gördüm. İrəli gəldi, çox səmimi şəkildə məni qucaqlayıb öpdü. Mən Suxumidə olanda hər ay Rəcəbli mənə pul göndərirdi. Mən bu pullara çoxlu əkin materialı alıb vəqonla göndərirdim. Rəcəbli beş-altı araba ilə mənim qabağıma gəlirdi. Gətirdiyim əkin materiallarını özüm əkirdim. 1937-ci ildə axırıncı dəfə Balakənə gələrkən mənə dedilər ki, Rəcəblini tutublar. Dayaq məntəqəsinə mənə tapşırırlar. Mən Zaqatalada olarkən dedilər ki, bu gecə Fəhima xanımı tutacaqlar. Mən gecə onu Zaqatalanın Tala kəndində gizlətdim, səhəri isə Bakıya göndərdim.

Aspiranturanı bitirdikdən sonra əvvəlcə Zaqatalada işlədim. Sonra Mərdakana göndərdilər. O zamanlar Əhməd müəllim Maqadanda idi. Fəhima xanıma mənə dedi ki, Əhməd müəllim pomidor, xiyar toxumu istəyir. Tapıb göndərdim. Əhməd müəllim Maqadanda bu bitkiləri istixanalarda yetişdirib generallara verib. Bir gün Fəhima xanıma gəlib dedi ki, generallar Rəcəblini vətənə getməyə icazə veriblər, onlara məktub göndərmək lazımdır ki, əllərində əsas olsun. Mən o dövrdə İrandan – ekspedisiyadan yenidən qayıtmışdım. Çoxillik Bitkilər İnstitutunun direktoru idim. Biz İranda olarkən 100 kişmiş növündən Rza şahın heykəlini yaratmışdıq. Bizim ekspedisiyada Moskvadan nümayəndələr çox idi. Mikoyana 100 kq kişmiş göndərdilər. Mən isə hər növdən 0,5kq alıb M.C.Bağirova göndərdim.

O vaxtlar bizim institutun Orta Asiyada, Gürcüstanda filialları vardı.

...Mən Əhməd Rəcəblini geri qaytarmaq üçün M.C.Bağirovun adına məktub yazdım. Məktubu hazırlayanda Rəcəblinin Mərkəzi Komitədə işləyən tələbələri ilə məsləhətləşdim. Dedilər ki, məktub yazmaq lazım deyil, səni tutacaqlar.

Məktubu göndərdikdən sonra çamadanımı, paltarlarımı hazırladım ki, axşam NKVD gəlib məni aparacaqdır. Evdə ağlaşma, vay-şivən başlandı. ...Məni M.C.Bağirovun yanına çağırırdılar. İçəri girəndə Bağirovun yanında büro üzvləri Mirbəşir Qasımov, Yaqubov, Kirsanov oturmuşdular. M.C.Bağirov əlində bir dəstə karandaş tutmuşdu və onları əlinin içərisində əzişdirirdi. Məndən soruşdu ki, sən Rəcəblini haradan tanıyırsan? O İrəvanlı, sən Tovuzlu. Nə üçün sən xalq düşməni mi dəfələfə edirsən? Dedim ki, Əhməd müəllim mənim müəllimim olub, o görkəmli alimdir. Heç bir təqsiri yoxdur. Zaqatala zonasında tütünün, araxisin, çəltiyin, soyanın artırılması Rəcəblinin adı ilə bağlıdır.

Əhməd müəllim haqqında dediyim sözlər görünür M.C.Bağirovun çox xoşuna gəlirdi, əlini çiyinə qoşub – «Afərin, – dedi, öz müəllimini belə ürəkdan müdafiə etdiyin üçün səni daha çox istəyirəm, bizə məhz belə mərd oğullar lazımdır.»

Somralar M.C.Bağirov Rəcəbliyə demişdi ki, Sizi biz tutmamışıq, ətrafınızda olan adamlar o qədər yazıdılar ki, nəhayət, tutulmağımıza nail oldular. M.C. Bağirov Rəcəblidən mənzilinin olub-olmamasını soruşub, telefon çəkdi-rib və göstəriş verib ki, Rəcəbli haraya getsə ona mane olmasınlar.

Demək istəyirəm ki, Rəcəbli çox savadlı, geniş dünya-görüşünə malik, hərtərəfli adam olduğu üçün bəzi nadanların onu gözü götürmürdü və onun haqqında yazırdılar.

Rəcəbli elmi hər şeydən üstün tuturdu. Dəfələrlə ona vəzifə təklif etmişdilər, o imtina etmişdi. Naxçıvana gələndə yerli sortların öyrənilməsi ilə məşğul oldu. Mən o vaxt Naxçıvanda aqronom işləyirdim. Bir gün mənə dedi ki, səni aspiranturaya götürürəm və götürdü də. İnstitutda onun bir çox aspirantları vardı. Məsələn, Muxtar Əliyev, Mirabbas Cəfərov, M.Əmrahov və başqaları. O, deyirdi ki, sizi ona görə aspiranturaya götürmüşəm ki, hər zona üçün bir meyvəci hazırlayım. Yorulmaq bilmirdi, hamımızın qayğısını çəkirdi, çox vaxt öz cibindən biza pul xərcləyirdi. Məndə onun 50-yə yaxın məktubu var... Bir dəfə teleqram vurdu ki, yeddi nəfər akademiklə Naxçıvana gəlirəm. Gələnlərin arasında Sumbatzadə, Firuz Məlikov və başqaları vardı. Onları mən qarşıladım. Zona müşavirəsində Rəcəbli çox cavilidi və səlis çıxış etdi. O, deyirdi ki, torpağı daşlardan təmizləyib meyvəçiliyi inkişaf etdirmək lazımdır. Onun məsləhəti ilə min hektar yer seçdilər və ərik əkdilər. Ordubad meyvələri Amerikada, Almaniya-da sərgilərdə Qızıl medal aldı.

Rəcəbli bir çox dərs kitabı yazmışdı. Onun birinci kitabı texnikumlar üçün latın əlifbası ilə yazılmış tədris vəsaiti idi. Türk tarixini çox yaxşı bilirdi. Bütün aspirantları ikinci və üçüncü il müdafiə etmişlər. Tütünü Zaqataladən Naxçıvana Rəcəbli gətirib. O vaxt bir qrup Naxçıvandan Zaqatalaya gəlib, tütünün aqrotexnikasını öyrəndi, tütünün Naxçıvanda yayılmasına şərait yarandı. Rəcəblinin araxis sortu Orta Asiyada rayonlaşdırılıb. Bizdə isə sıradan çıxıb, onu Naxçıvanda və Zaqatalada artırmaq lazımdır.

Qubadlıda çəltikçiliyi inkişaf etdirən Əhməd Rəcəbli olmuşdur. Xanlıqlar kəndinə hər ay otuz manat pul göndərirdi. Ümumi Əkinçilik İnstitutuna da rəhbərlik edirdi. Naxçıvanın Badamlı zavodunun ətrafını Əhməd müəllim özü yaşilladmışdı. Sibirdən gələndə yaratdığı sortlara görə ona şəhadətnamə vermişdilər.

1922-ci ildə Əhməd Rəcəbli Azərbaycanın o vaxt geniş yayılmış qanlı mənanayə qarşı bioloji üsulunu öyrənib, İtaliyadan qanlı mənanənin yirticisi olan aflunus bəcəyini gətirib, artırub, bağlara buraxmışdır. İtaliyada onun böyük hörməti var idi, hər yerdən qonaqları gəlirdi.

Əhməd Rəcəblinin respublikamızda meyvəçili kəndləri yetişdirməkdə xidmətləri böyükdür. Onun rəhbərliyi ilə T.Tağıyev, Ş.Keiserixski, F.Qazızadə, N.Məmmədov, M.Əmrahov, P.Əhmədov və başqaları kənd təsərrüfatı və bioloji elmləri namizədi adına layiq görülmüş və onların respublikada bağçılığın inkişaf etdirilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. M.Əmrahov dissertasiya müdafiə edərək Rəcəbli xəstə-xəstə onun müdafiəsinə getmişdir.

Xalqımızın rəşadətli oğlu, böyük alim, səmimi yoldaş və nəəcib insan, akademik Əhməd Rəcəblinin xatirəsi onu tanıyanların, Azərbaycan bağcılarının qəlbində əbədi yaşayacaq, onun bağçılıq sahəsindəki arzuları və irs qoyduğu ənənəsi davam etdiriləcəkdir.

İ.M. Axundzadə

Biologiya elmləri doktoru »

Müəllifin qeydi: Görəsən Əhməd Rəcəblinin tələbəsi və ömür dostu olmuş Axundzadənin adı və atasının ismi necədir? Axtara-axtara nəhayət, suala cavabı 1970-ci ildə Rəsul Rzanın baş redaktorluğu ilə nəşr olunmuş yaşıl cildli Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında tapdıq (1-ci cild, sah. 384). Fotosu ilə müşayiət olunan məqalədə öyrənirik ki, **İdris Məmməd-hüseyn oğlu Axundzadə** 1914-cü il noyabrın 21-də anadan olmuşdur. Genetik – seleksiyaçı. Biologiya elmləri doktoru, professorudur. 1946-cı ildə Qırımı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

1976-cı ilin (baş redaktoru Cəmil Quliyevdir) isə onun haqqındakı məqalə ixtisara düşmüşdür. Nə üçün? Görünür, yetmişinci illərin yeni ensiklopediyaçılarının mövqeyinə zidd olmuşdur. Mir Cəfər Bağirova rəğbət bəsləyən alim ensiklopediyalıq ola bilməzdi.

Təqdirəlayiq həlaldır ki, M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası 2014-cü ilin «Əlamətdar və tarixi günlər təqvim» nə(baş redaktoru əməkdar mədəniyyət işçisi, professor K.M. Tahirəvdur) onun haqqında məqalə daxil edilmişdir. Burada deyildiyi kimi, 1914-cü il noyabrın 21-də Tovuzda anadan olmuş alimin bu il 100 yaş tamam olur.

Təəssüf ki, yetmişinci illərin üzdönürə ensiklopediyaçıları indi də elektron saytıdan baş qaldırırlar.2014-cü il sentyabrın 17-də anadan olmasının

118-ci ildönümündən bir gün sonra «Qubalılar.Biz.» də M.C.Bağirov haqqında oxuyuruq: «*Bu gün Azərbaycan cəlladı Mir Cəfər Bağirovun ad günüdür. Özinə tanıyandan əlinə silah insan öldürməklə məşğul olub. Öncə Əli bəy Zizəskinin (Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentinin üzvü) müavini kimi Qubada erməniləri və bolşevikləri qırıb. Sonra Azərbaycan «ÇK»-sının sədri və daxili işlər komissarı kimi bolşeviklərin əmriylə müsavətcıları və başqa azadlıqsevərləri kütləvi şəkildə məhv edib. 1930-cu ildə Azərbaycanda baş qaldırması Şəki üsyanı kimi onlarca xalq etirazını ən amansız şəkildə qan içində boğub. Daha sonra Azərbaycan KP-nin 1-ci katibi işləyərkən 1937-38 və 1947-49-cu illər repressiyalarında Azərbaycan xalqının milli ziyalı elitasını və cəmiyyət içərisində nüfuz olan bütün şəxsləri Moskvanın göstərişinə uyğun olaraq sistemli şəkildə məhv edib və bunların hələdici qismini ermənilərin əli ilə edib (Yüvelian Sumbatov-Topuridze onun ən sevimli dostu olub) Bütün karyerası boyunca Kremlin ən sadaqətli nökrəri vəzifəsini yerinə yetirib. Sonu isə şəkildə gördüyünüz kimi – on minlərcə yurddaşımızı məhv etdiyi zindana özü düşdükdən sonra sındırılmış gözlüyünün yerinə yeni gözlük də vermədilər.»*

Deyənlərin cəfəngiyat olduğuna yaqınlıq gətirmək üçün son illərdə Mir Cəfər Bağirov haqqında haqiqətləri əks etdirən nəşrləri nəzərdən keçirmək kifayətdir. Belələri arasında bilavasitə arxiv əməkdaşının və tarixçi alimin birlikdə yazdıqları bir kitab xüsusi yer tutur. Söhbət Musa Qasımlı (hazırda Milli Məclisin deputatıdır) və Azərbaycan Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivinin əməkdaşı (hazırda təqaüddədir) Cavid Hüseynovun müəllifi olduqları və 2005-ci ildə «Adiloğlu» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Azərbaycanın baş nazirləri» kitabından gedir. Kitabın 58-68-ci səhifələrində M.C.Bağirova aid geniş və faktik material vardır. Mir Cəfər Bağirovun «zindanda çəkilmiş və indiyədək heç kəsin görmədiyi son şəklinə» gəldikdə isə... bu, nəhəngləri cırdan şəklinə salanların kompüter əməliyyatıdır.

Hələ iyirmi bir il əvvəl, 1993-cü ildə Hərifət xanım Həmidovanın min nüsxə tirajla nəşr olunmuş kitabında Mir Cəfər Bağirovun Azərbaycanın haqiqi ziyalılarının düşməni deyil, xilaskarı olduğunu əks etdirən yazılar özünə yer tapmışdır. Bu ziyalılardan ən məşhuru elə Əhməd Rəcəbli idi. Cümhuriyyət tələbəsinin qızı Nigar Rəcəblinin (adı çəkilən kitab, səh.27-29) «Atam haqqında xatirəm» məqaləsində oxuyuruq: «*Atam 1937-ci ildə*

«troyka»nın qərarı ilə səkkiz il məhkumluq cəzası almışdı. 1945-ci ildə respublika rəhbərliyinin vasitətilə Azərbaycana qayıtmış və bütün varlığı ilə elmi-tədqiqat işlərinə qoşulmuşdu... Atam hərtərəfli təhsil almış ziyalı insan idi. Alman, fransız, ispan, italyan, fars, türk, yunan, latın dillərini mükəmməl bilirdi. Sürgündən qayıtdıqdan sonra ingilis dilini də öyrənmişdi. İncəsənəti, poeziya və musiqini sevirdi. Maqadanda sürgündə Babək haqqında roman yazmışdı. Biz onu yazıçı Ənvər Məmmədcanlıya göstərdik. Oxuyub heyvətə gəldi. Dedi ki, əsər tarixi dəqiqliklə yazılmışdır, əlinin altında tarixi material olan adam belə yaza bilər.»

Nigar Rəcəbli atası haqqında xatirə yazısını bu sözlərlə bitirir: «*M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasının bibliografiya şöbəsinin müdiri Hərifət xanım Həmidovaya Əhməd Rəcəblinin elmi-tədqiqat işlərinin axtarışı zamanı çəkdiyi əziyyətə görə ailəmizin adından dərindən minnətdarlıq etdiyimi bildirirəm.*

Bu sözlərə mən də ürəkdən qoşuluram. Hələ unudulmaz ədəbiyyatşünas dostum Şamil Salmanovla birlikdə tələbəlik illərdə dərindən sonra günümü-zü respublika kitabxanasında keçirdiyimiz vaxtlardan Hərifət xanımı tanıyırdım. Onun ömür yolu bir kitaba sığmaz. Bu barədə M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının bölmə müdiri, Məmməd Məmmədovun respublika mətbuatında (bax: «Mədəni-Maarif – 12,2009» məqaləsindən bir parçanı nəzərinizə çatdırıram; «*Hərifət Həmidova yeddi yaşında doğulduğu Qusar rayonunun Yasab kəndinə əlvida deməyə məcbur oldu. Atasını Böyük Vətən müharibəsinə yola saldıqdan sonra anası da ağır xəstəlikdən dünyəyini dəyişdi. Bundan sonra Yasab kəndinin dolama yolları onu Qusardakı uşaq evinə gətirdi. 1947-ci ildə uşaq evinin nəzdindəki məktəbin yeddinci sinfini əla qiymətlə bitirdi. Sonra Bakı Mədəni-Maarif Texnikumunda təhsil aldı. Təyinatını Sabunçu rayonundakı N.Krupskaya adına kitabxanaya verdilər. Bir müddətdən sonra M.Ə.Sabir adına kitabxananın qiraət zalına müdir təyin olundu. Daha sonra Fioletov adına kitabxananın müdiri vəzifəsində çalışdı. Nəhayət, 1960-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini qiyabi yolla qurtaran Hərifət xanım M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasına bibliograf vəzifəsinə işə götürüldü. Sonra da kitabxananın ən məsuliyyətli şöbələrindən biri olan Məlumat-Bibliografiya şöbəsinin rəhbəri oldu.»*

Azərbaycan Milli Kitabxanasının mühüm bir şöbəsinin rəhbəri olmuş Hərifət xanımın fəaliyyəti, əlbəttə, ayrıca bir mövzudur. Ancaq başlıcası

bundan ibarətdir ki, akademik Əhməd Rəcəbliyə yazanlar arasında ilk dəfə o, Əhməd Rəcəblinin ədəbi-bədii yaradıcılığı barədə oxuculara məlumat vermişdir. Əhməd Rəcəbliyə həsr olunmuş bibliografiyada bədii əsərləri belə göstərilmişdir :

“*Babək*”. Roman – Əlyazması alimin şəxsi arxivində saxlanılır.

“*Boyaqçı Eldar*”. Roman – Əlyazması alimin şəxsi arxivində saxlanılır.

“*Usta Səməd*”. Hekayə – Əlyazması alimin arxivində saxlanılır.

1993-cü ildə adı çəkilən kitabın nəşrindən sonra Əhməd Rəcəblinin qızı Nigar xanım Rəcəbli atasının əlyazmalarını respublika Əlyazmalar institutuna təhvil vermişdir. İnstitutun direktoru Məmməd Adilov və onun müavini, əvəzsiz şairimiz Əli Kərimin oğlu Paşa Əlioğlu «Babək» romanının-dan ayrı-ayrı parçaları 1997-ci ildə «Ədəbiyyat qəzetində», 2001-ci ildə «Azərbaycan» jurnalında çap etdirmişlər. 2004-cü ildə isə Rəsul Rza adına Beynəlxalq Ədəbiyyat Fondunun hesabına «Babək» romanı «Nurlan» nəşriyyatı tərəfindən kitab halında nəşr edilmişdir. Əlyazmalar institutunun direktoru Məmməd Adilov «Yarımçıq qalmış roman» sərəlvəli ön sözdə yazır: «*Əhməd Rəcəbli ömrünün ən ağır illərində – Maqadanda sürgündə olarkən Azərbaycan xalqının tarixi keçmişindən bəhs edən «Babək» və «Boyaqçı Eldar» romanlarını və bir neçə hekayə yazmışdır. Vətəndən uzaqlarda lazımı ədəbiyyata müraciət etmək imkanına malik olmasa da, öz mütaliəsinə və yaddaşının gücünə yazdığı «Babək» romanı əslində Azərbaycan nəşri tarixində bu böyük sərkərdəyə həsr edilmiş ilk bədii əsər sayıla bilər. Romanda müəllif tarixi qəhrəmanın və onun silahdaşlarının canlı surətlərini yaratmağa nail olmuş, tarixi hadisələri müfəssəl şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır. Şaxtılı Rusiya çöllərində doğma Azərbaycan (əski) əlifbasında qələmə aldığı əsərdə müəllif həm də öz yangısını, vətənin azadlığı uğrunda düşüncələrini əks etdirmiş, həqiqi millətparvər vətəndaş kimi çıxış etmişdir. Romanın azadlığa çağıran ideya xətti keçmiş sovet dönməmində də özünün aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir; müasir nasillər vətənin və millətin müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə səsləyirdi. Belə bir əsərin müəllifin sağlığında nəşri mümkün deyildi. Buna görə də Əhməd Rəcəbli bu əsəri sonrakı nasillər üçün, gələcəyinə inandığı günlər üçün yazıb qoymuş, sonralar onun üzərində işləməmişdir. Nəticədə roman biza sona çatdırılmamış halda qəlib çıxmışdır.»*

Romanın ilk oxucularından biri, Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin direktoru, əməkdar

mədəniyyət işçisi Maarif Teymur təəssüratını qısaca belə ifadə edir: «*Romanın bəzi obrazlar müəllif tərəfindən öz yaddaşına inamı ilə verilmişdir. Əksər adlar düzdür. Azərbaycanımızın füsunkar tarixi şəhərləri, yaşayış məskənləri, təbiəti, dağları, axar suları, sərin bulaqları o qədər təbii təsvir edilmişdir ki... Babəkin 20 illik döyüş yolu, ərəb işğalına qarşı mübarizəsi canlı bir səhnəni xatırladır. Romanın üçüncü bölümündə Sahl ibn Sumbatın surətində «yazıq» donuna bürünmüş» vəhşi erməni xarakteri verilmişdir. «Babək» romanı bu gün də təsirini itirməmişdir. Qarabağımız sülh yolu ilə qaytarılmasa, Babək kimi «Ya onlar, ya da bütöv azad ölkəmiz!» deyərək döyüşə atılmalıyıq».*

Müəllifdən

Mənə elə gəlir ki, Cümhuriyyət tələbəsi, ensiklopedik bilik sahibi, həqiqi akademik və ədib Əhməd Rəcəblinin «Babək» romanı daxil olmaqla nəsr əsərlərinin kitab halında nəşr edilməsi oxucuların ürəyindən olardı. O zaman müəllifin də, Əlyazmalar İnstitutunun dünyadan vaxtsız köçmüş direktoru Məmməd Adilovun da ruhu şad olardı.

İrəvanın yenilməz övladı, Cümhuriyyət tələbəsi, ensiklopedik bilik sahibi, həqiqi akademik və ədib Əhməd Rəcəblinin dolğun həyatı və çoxşəhəli fəaliyyəti mətbuat səhifələrində də geniş əks olunmuşdur. Bəzi materialları nəzərdən keçirək. 1958-ci il oktyabrın 26-da «Kommunist» qəzeti (№ 253 (10894) Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Elmlər Akademiyasının açılışına dair geniş məqalə dərc etmişdir. Burada deyildiyi kimi, oktyabrın 25-də Kirovabad (Gəncə) şəhərində Cəfər Cabbarlı adına Dövlət Teatrı binasında alimlərin, kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin, respublika ictimaiyyəti nümayəndələrinin, müttəfiq respublikalardan gəlmiş qonaqların iştirakı ilə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Elmləri Akademiyası yaradılmışdır. Təntənəli yığıncağın rəyasət heyətində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının prezidenti Yusif Məmmədliyəv, respublika kənd təsərrüfatı naziri Həsən Seyidov, iki dəfə sosialist əməyi qəhrmanı Şamama Həsənova, Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Elmləri Akademiyası Rəyasət Heyətinin üzvü N.F.Rostoptsev və başqaları olmuşlar. Respublikanın Kənd Təsərrüfatı Elmləri Akademiyası həqiqi üzvlərinin ilk təşkilat yığıncağında akademik Firuz Əli oğlu Məlikov yeni yaradılmış akademiyanın prezidenti seçilmişdir. Akademiyanın səkkiz nəfərdən ibarət həqiqi üzvləri arasında Əhməd Cabbar oğlu Rəcəbli də vardır.

Akademiyanın həqiqi üzvü Əhməd Rəcəbli həqiqətən bənərsiz fitri istedad sahibi idi. Cümhuriyyət tələbəsinin İtaliyada təhsilini başa vurub Azərbaycanca qayıtdıqdan sonra elmi-təcrübə fəaliyyətinin miqyasını təsəvvür etmək üçün Hərifət xanım Həmidovanın tərtib etdiyi bibliografiya kitabına müraciət etmək kifayətdir. 1926-cı ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı Əhməd Rəcəblinin «Azərbaycanda tütünçülük» kitabını çap etmişdir. İyirmi səkkiz yaşlı alimin dəyərli əsəri dalbadal 1931 və 1932-ci illərdə təkrarən nəşr edilmişdir. 1926-cı ildə Əhməd Rəcəblinin Azərənşər tərəfindən daha iki kitabı işıq üzü görmüşdür – «Ələf bitkilərinin becərilməsi» və «Ümumi aqinçilik».

1927-ci ildə kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri Əhməd Rəcəblinin Azərənşər tərəfindən buraxılmış «Gübrələr: üzvi və qeyri-üzvi» kitabını əldə etmişlər. 1929-cu ildə Əhməd Rəcəbli «Kəndçi gənclər məktəbləri üçün dərs kitabı» nı Azərənşər təqdim etmişdir. Kitabın birinci hissəsi 1929-cu ildə, ikinci hissəsi 1930-cu ildə çapdan çıxmışdır.

1932-ci ildə alimin «Tütünçülük», «Fındıq, qoz və şabalıd», «Çəltik», 1937-ci ildə «Zeytun», 1949-cu ildə «Şaftal» kitabları nəşr olunmuşdur. Böyük alimin «Azərbaycanın meyvə bitkiləri» kitabı isə müəllifin vəfatından sonra, 1966-cı ildə Azərənşər tərəfindən çap olunmuşdur.

1963-cü il dekabrın 18-də 65 yaşında dünyasını dəyişmiş akademikın adı «Kommunist» qəzetində qara çərçivəyə (foto-şəkli verilməmişdir – T.Q.) alınmışdır. «Nekroloqda oxuyuruq: «Görkəmli bağıcı alim, professor Əhməd Cabbar oğlu Rəcəbli vəfat etmişdir. Bu yorulmaz zəhmətkeşin bütün həyatı respublikamızda kənd təsərrüfatı istehsalatının inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Ə.C.Rəcəbli 1923-cü ildə ali təhsil aldığından sonra Zaqatala kənd təsərrüfatı texnikumunun direktoru təyin edilmiş, iki ildən sonra isə Zaqatala təcrübə stansiyasına rəhbərlik etməyə başlamışdır. Burada o, kənd təsərrüfatı bitkilərinin qiymətli sortlarını yetişdirmək və yeni bitkilər əkmək sahəsində böyük iş görmüşdür.

Bacarıqlı seleksiyaçı Ə.C.Rəcəbli 1945-ci ildə Azərbaycan Elmi – Tədqiqat Bağçılıq, Üzümçülük və Subtropik Bitkilər İnstitutunda işləməyə başlamışdır. Həmin vaxtdan onun bütün fəaliyyəti Azərbaycanda yeni meyvə bitkiləri sortlarının yetişdirilməsinə və bağçılığın əsas problemlərinin işlənilməsinə həsr edilmişdir. Dərin biliyi, zəngin təcrübəyə malik olan Rəcəbli on bir yeni meyvə sortu yetişdirmişdir. Ə.C.Rəcəblinin rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycanın müxtəlif zonaları üçün meyvə bitkilərinin rayonlaşdırılması sənaye standartları hazırlanmışdır.

Professor Ə.C.Rəcəbli böyük elmi və əməli əhəmiyyəti olan onlarca elmi əsərin müəllifidir. O, alim və müəllim kadrları hazırlanmasında fəal iştirak edirdi.

Tükənməz enerjisi, tədqiqatçılıq fəaliyyətinin geniş vüsəti və səmərəliliyi, öz işinə hədsiz sədaqəti sayəsində Ə.C.Rəcəbli respublikanın alimləri və kənd təsərrüfatı zəhmətkeşləri arasında böyük hörmət qazanmışdır.

Geniş ürəkli insan, həssas və qayğıkeş yoldaş olan professor Rəcəblinin xatirəsi onu tanıyanların qəlbində uzun müddət yaşayacaqdır.

Yoldaşlarından bir qrup »

Əfsuslar olsun ki, respublika mətbuatı səhifələrində bu nekroloqdan sonra ta 1988-ci ilin martın 1-nədək Əhməd Rəcəbli barədə heç bir məlumat yoxdur. Yalnız 1988-ci il martın 1-də «Sovet kəndi» qəzetinin dördüncü səhifəsində Azərbaycan Bağçılıq və Subtropik Bitkilər üzrə Elmi İstehsalat Birliyinin baş direktoru, biologiya elmləri namizədi F.Məmmədovun və həmin birliyin baş elmi işçisi, kənd təsərrüfatı elmləri namizədi Ə.Sadıqovun «Görkəmli alim» sərəlvhəli məqaləsi dərc olunmuşdur.

Sual olunur, bəs niyə 1898-ci il avqustun 28-də dünyaya gəlmiş Əhməd Rəcəbli 1978-ci ildə 80 yaşında yada düşməmişdir? Hansı səbəbə görə vəfatının 1973-cü ildə on ilyi 1983-cü ildə iyirmi ilyi, 1993-cü ildə otuz ilyi nəzərdən qaçırılmışdır ?

Bütün bunlara Azərbaycan mətbuatı səhifələrində ilk dəfə 1992-ci ildə «Xalq qəzeti»nin müxbiri, peşəkar jurnalist Bariz Əsədov aydınlıq gətirmişdir. Müəllifin «Adamlar və talelər» başlığı altında (bax: «Xalq qəzeti», 1992-ci il, 14 fevral, səh.2) Əhməd Rəcəbliyə həsr olunmuş əhatəli yazısı belə adlanır: «Onu unutmaları?» Müəllif öçərində 1992-ci ildə Əhməd Rəcəblini unutmayanların dediklərini olduğu kimi oxuculara çatdırır. Müsahiblərinin hamısı Əhməd Rəcəblinin yetirmələridir, Qubada yerləşən Bağçılıq və Subtropik Bitkilər Elm – İstehsalat Birliyinin əməkdaşlarıdır:

Əlibaba Məmmədov, Birliyin baş direktoru, Kənd Təsərrüfatı elmləri namizədi – Əhməd Rəcəbli əsl elm fədaisi idi. Təsədiqi deyil ki, yetişdirdiyi şafqətli sortlarından birini «Fədaiv» adlandırmışdı. Mən onunla birca dəfə görüşmüşəm, amma yaddaşıma əbadi həkk olub. 1963-cü il idi, aspiranturaya təzəcə qəbul edilmişdim, metodikam hazırlayıb professora göstərdim. Faydalı məsləhətlər verdi və bildirdi: təcrübəni dağlıq şəraitində aparacağsınız.

sizin yerinizdə olsaydım qışlıq alma sortlarının əvəzində payızlıq sortlar əkdirdim. Belə də etdim və bunun üçün çox köməyi dəydi. Əfsus ki, bu böyük insanla görüşmək bir daha mənə nəsis olmadı.

İrina Jiqarnevıç. Baş direktorun elm üzrə müavini, Biologiya elmləri namizədi – Əhməd Rəcəbli hərtərəfli inkişaf etmiş, geniş profilli alim idi. Tarixi, coğrafiyanı, ədəbiyyatı yaxşı bilirdi, alman, fransız, ispan, italyan, türk, fars, latın və qədim yunan dillərini mükəmməl öyrənmişdi. Təkcə meyvə bitkiləri və subtropik bitkilərlə məşğul olmurdu, tərəvəz, zeytun, dənli – paxlalı, texniki və digər bitkiləri də tədqiq edirdi. Məşhur rus akademiki N.Vavilovla möhkəm dost idi. Onlar birlikdə dövlət tarla bitkilərinin dövlət sort sınaqlarının əsasını qoymuşdular. Əhməd Rəcəbli ölkədə ilk dəfə qanlı mənəyə ilə mübarizənin bioloji metodunu tətbiq etmiş, İtaliyadan bu zərərvericinin yurtdışı olan afelinus gətirib artıraraq bağlara buraxmışdı. Azərbaycanda meyvə bitkilərindən yüksək və sabit məhsul almaq üçün bir sıra aqrotexniki tədbirlər hazırlamış, iyirmidən artıq alma, şaftalı, heyva, alça, ərik, armud, habelə buğda, çəltik, yer fındığı sortları yetişdirmiş, onları rayonlaşdırıb geniş yaymışdı. Respublikada tütün və yer fındığı bitkilərinin öyrənilib inkişaf etdirilməsi, Zaqatala zonasında çay yetişdirilməsi onun adı ilə bağlıdır.

Məmmədrəsul Əhmədov. Aqrokimya və Torpaq Münbütliyi laboratoriyasının müdiri, Kənd Təsərrüfatı elmləri namizədi – Son dərəcə mehriban, qayğıkeş insan idi. Öz sortları əkilmiş bağın gözetçisi Atamalı kişiye tez-tez pulla, pal-paltarla kömək edərdi. Məni elmi-tədqiqat işinə o həvəs-ləndirib. Dissertasiyamla əlaqədar evinə gedər, məsləhətlər alardım. Məni həmişə doğma balası kimi qarşılayardı. Biliyini heç kəsdən əsirgəməzdi. Zəhməti batmayıb, yetirmələri sırasında çoxlu elmlər doktoru, professor, akademik, respublika miqyaslı rəhbər işçilər vardı.

Ələddin Sadiqov. Seleksiya və Sortöyrənmə laboratoriyasının aparıcı elmi işçisi, Kənd Təsərrüfatı elmləri namizədi – Əhməd Rəcəblinin seleksiya yolu ilə aldığı alma sort və formalarının genofondunun yığılması və təsərrüfat-bioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi davam etdirilir. «Pipvahid» kolxozunda on beş hektarda onun «Rəcəbli peneti», «Fəhimə», «Qızıl Şirvan» alma sortlarından ibarət bağ salınmışdır. Hazırda yarımcı təcrübə təsərrüfatımızda həmin sortların yeni kolleksiya bağını yaradırıq.

Bariz Əsədovun adı çəkilən məqaləsində göstərildiyi kimi, Qubada yerləşən Birliyin əməkdaşları unudulmaz alimin xatirəsinə əziz tutur, onun ailəsinə baş çəkirlər. 1992-ci il Yeni il ərəfəsində Birliyin əməkdaşlarından bir qrupu Əhməd Rəcəblinin ömür-gün həmdəmi Fəhimə xanımın yanında olmuşdur. Fəhimə xanım uzun illər Bakı Dövlət Universitetinin fizika kafedrasında çalışıb, fizika-riyaziyyat elmləri namizətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1963-cü ildə Əhməd Rəcəblinin vəfatından sonra əsrin sonunadakı onun xatirəsinə biganə münasibətin səbəbini Azərbaycan mətbuatında ilk dəfə Bariz Əsədov qələmə almışdır. «Onu unutmamaq olar?» məqaləsində oxuyuruq: «1954-cü ilin payızı idi... *Sakitca üz-üzə oturmuşdular. Quda idilər, lakin birinci dəfəydi görüşürdülər. Professor ömrünün hədəfə gətməsi illərindən danışmaq istəyir, ancaq bacarmırdı. General onun və ailəsinin başına gətirilənlərdə əli olduğunu xəcalət çəkir, dənə bilmirdi və hər ikisi güləcəyə haqqında düşünürdü. Həyatlarının çoxu gedib, azı qalıb. Bu qalan müddətdə necə yaşayacaqlar, taleləri necə olacaq? Əhməd Rəcəblinin müsibətli günləri qurtarmışdı, irəlidi onu sevimli işi, yeni elmi axtarışlar gözləyirdi. Ağasəlim Atakişiyevin yaman günləri indi başlamırdı. Vəzifədən götürülmüş, bütün mükafat və rütbələrdən məhrum edilmişdi, mühakimə olunmaq qorxusu vardı. Sükutu Fəhimə xanım pozdu:*

– Çayınızı soyutmayın, söhbət edin. Yüz fikir bir borcu ödəməz, - dedi. Özü də nəvəsi Zəfirəni qucağına alıb onların yanında əyləşdi. Qudalar eyni vaxtda əllərini stakanlara uzatdılar.»

Məqalənin sonunda deyildiyi kimi, Əhməd Rəcəbli 1963-cü ildə 65 yaşında, Ağasəlim Atakişiyev 1970-ci ildə 67 yaşında vəfat etmişdir. Qudalar eyni qəbiristanlıqda bir-birinə yaxınlığında dəfn olunublar. Uşaqları hər ikisinin xatirəsinə əziz tuturlar, onların mənzil qapısının üstündə ikisinin də familiyası yazılıb: «Rəcəbli, Atakişiyev».

1992-ci il yanvarın ilk günü «Rəcəbli – Atakişiyev» Moskva mətbuatından yüksəlmişdir. «Literaturnaya qazeta»-nin 12-ci səhifəsində qəzetin xüsusi müxbiri Elmira Axundovanın «Məhəbbətin tarixi» başlığı altında Ağasəlim Atakişiyevin oğlu Tofiq Əhməd Rəcəblinin qızı Xalidə arasındakı ülvə eşq qələmə alınmışdır. İstedadlı və cəsarətli söz sahibinin «Tofiq və Xalidə»si mənə elə gəlir ki, indiyədək yazılmamış ən kiçik həcmli məhəbbət dastanıdır.

Elmira Axundovanın «Tofiq və Xalidə» hekayəti ölməz şairimiz Məmməd Arzın məşhur mısrası ilə bitir:

Dünya mənim, dünya sənin, dünya heç kimin. ..

Bu da maraqlıdır ki, «Literaturmaya qazeta»nın xüsusi müxbirinin yazısında Tofiqın və Xalidənin valideynləri barədə də məlumat verilir. Burada oxuyuruq: «*Они покойатся на одном и том же кладбище – неподалеку друг от друга: Генерал Атакишиев и профессор Раджабли. Их памятники Тوفиг и Халида чтут одинаково и свежий свет равными холмиками лежатся надгробья после визита детей.*»

Elmira Axundovanın «Qoy ədalət zəfər çalsın» səciyyəli daha bir məqaləsi xüsusi müxbiri olduğu qəzetin 1992-ci il 20-ci sayında 12-ci səhifədə dərc olunmuşdur. Böyük Azərbaycan bioloqu və aqronomu Əhməd Rəcəblinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə həsr edilmiş çağırış «Rezonsans» başlığı ilə verilmişdir. Akademik Rəcəbli niyə unudulmuşdur? Bakıda yaşadığı evə xatirə lövhəsi vurmaq, bir küçəyə, məktəbə, instituta adını vermək olmazmı? Nə yaxşı ki, xüsusi müxbir Azərbaycan Parlamentinin deputatı seçildəndən sonra təkliflərinin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. 1998-ci ildə Əhməd Rəcəblinin anadan olmasının 100 illiyi ərzində vaxtila yaşadığı binaya xatirə lövhəsi vurulmuşdur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 3 mart tarixli 106 sayılı qərarı ilə Qubadakı Elmi-Tədqiqat Bağçılıq və Subtropik Bitkilər İnstitutuna Əhməd Rəcəblinin adı verilmiş və foyədə büstü qoyulmuşdur. 1992-ci ildə həmçinin Bakıda Şəhər İcra Hakimiyyətinin müvafiq qərarı əsasında Ümumtifaq Lenin Kommunist Gənclər İttifaqının (ÜİLKGI) 50 illiyi adına küçə Əhməd Rəcəbli adlandırılmışdır. Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən xaricə ali təhsil almağa göndərilmiş 100 nəfərdən birisinin adına paytaxtda küçə yaranmışdır.

Ötən əsrin doxsanıncı illərində və çağdaş yüzilliyin əvvəllərində Əhməd Rəcəbli – general Ağasəlim Atakişiyev münasibətləri «düzü düz, əyrini əyri» qələmə almaq ənənəsinə sadıq qalan tanınmış tədqiqatçı–alim İltifat Əliyarlının elmi fəaliyyətində də özünə yer tapmışdır. Azərbaycan polisinin tarixi mövzusunda respublikada ilk dəfə dissertasiya müdafiə etmiş İ.Əliyarlının 2008-ci ildə T.Behbudov ilə müştərək «Azərbaycanın daxili işlər nazirləri» adlı kitab nəşr etdirmişdir. 535 səhifədən ibarət əsərdə Ağasəlim İbrahim oğlu Atakişiyev barəsində geniş məlumat verilmişdir. O, 1903-cü ildə Maştağada dənizçi ailəsində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini rus-tatar məktəbində almışdır. On beş yaşında Hacı Zeynalabdin Tağıyevin toxuculuq fabrikasında əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Bakı

dəmiryolçular məktəbində işləmişdir. Aprel işğalından sonra, 1920-ci il may ayında Bakı Soveti İnzibati Şöbəsinə icimai asayişin mühafizəsi üzrə nəzarətçi vəzifəsində çalışmışdır. O zaman gələcək general 17 yaşında idi... 1950-ci il martın 22-də 47 yaşlı general qudası Əhməd Rəcəblinin Moskvanın rəsmi əmrinə əsasən ikinci dəfə sürgün olunmasına dair orderi imzalamışdır. 1952-ci il sentyabrın 28-də iki tələbə – Dövlət Təhlükəliyi nazirinin müavini general-mayor Ağasəlim Atakişiyevin oğlu Tofiq və «xalq düşməni» Əhməd Rəcəblinin qızı Xalidə gizlicə nigah bağlamışlar. Gənc ailəyə tale bir qız uşağı bəxş etmişdir. Hazırda Zenfira Kanadada yaşayır.

Müəllifdən

Qudalardan biri – Əhməd Rəcəbli digərindən beş il əvvəl dünyaya gəlmiş və 65 yaşında dünyasını dəyişmişdir. Ağasəlim Atakişiyev 1970-ci ildə 67 yaşında vəfat etmiş və doğulduğu Maştağa kəndindəki Seyidlər qəbiristanlığında, qudası Əhməd Rəcəblinin yanında basdırılmışdır. Hər ikisinin baş və sinə daşları sonralar yoxa çıxmış, nişanəsi qəbirlər illər keçdikcə unudulmuşdur. Fəqət hər ikisinin məzar torpağından «drəvan –Bakı» məhəbbət dastanının canlı təəcəssümü – Tofiq və Xalidənin lapirləri yaşıl otlar kimi bəş qaldırır...

*Rəcəbov Əhməd
Məşədi Cabbar oğlu*

*Ə.C.Rəcəbli İtaliyada təhsilini davam etdirir.
1919-1920-ci illər*

*Ə.C.Rəcəbli yenidən
Cənbulda sürgündə
olan zaman həyat
yoldaşı Fəhimə xanım
onun yanında olarkən.
1950-1951-ci illər*

*Ə.C.Rəcəbli İtaliyada təhsilini
qurtarıqdan sonra, 1923-cü il.*

*Ə.C.Rəcəbli Zaqatalada təcrübə-
sınaq stansiyasına rəhbərlik etdiyi
müddətdə. 1936-1937-ci illər*

*Ə.C.Rəcəbli ikinci dəfə
Cənbulda sürgündə
olarkən onun yanında
gəlmiş həyat yoldaşı
Fəhimə xanım və
qızı Xəlida.
1951*

Ə.C. Rəcəblin həyat yoldaşı
Fəhimə xanım

Ə.C. Rəcəblin qızı Nigar xanım.
1947-ci il

Ə.C. Rəcəblin qızı Xalidə xanım.

Ə.C. Rəcəblin nəvəsi
Zəmfira Atakişiyeva ilə.

Ə.C. Rəcəblin sürgündən qabaq
Zaqatalada iş otağında həyat
yoldaşı Fəhimə xanım, qızları
Nigar və Xalidə. 1936-cı il.

Ə.C. Rəcəblin qızı
Nigar xanım. 1948-ci il

Ağasəlim İbrahim oğlu Atakişiyev

İrəvanın Cümhuriyyət tələbələri arasında iki doğma qardaş da vardı – 1920-ci ildə Almaniyağa ali təhsil almağa göndərilmiş iyirmi iki yaşlı **Adil** və iyirmi yaşlı **Əsildar**. Onların arxiv sənədləri ilə tanış olun.

Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsi tərəfindən 1904-cü il aprelin 21-də verilmiş şəhadətnamədə göstərilirdi ki, Eçmiədzin qəzasının Həkəri şəhəri sakini Adilbəy 1898-ci il dekabrın 13-də doğulmuşdur. Atası Abbasəli bəy Ağabababəyov–Muğanlinski, anası Leyli xanım İskəndər bəy qızıdır.

Adil bəy Abbasəli bəy oğlu Ağabababəyov - Muğanlinski – 1907-ci il sentyabrın 15-də İrəvan Kişi Gimnaziyasına qəbul olunmuş və 1917-ci il may ayının 1-də nümunəvi davranışla və aşağıdakı qiymətlərlə təhsilini başa vurmuşdur:

Şəriət -----	5 (beş)
Fəlsəfi anlayış -----	5 (beş)
Latın dili -----	4 (dörd)
Riyaziyyat -----	3 (üç)
Riyazi coğrafiya -----	5 (beş)
Fizika -----	4 (dörd)
Tarix -----	4 (dörd)
Coğrafiya -----	4 (dörd)
Fransız dili -----	5 (beş)
Alman dili -----	5 (beş)
Qanunşünaslıq -----	5 (beş)

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919-cu il sentyabrın 1-də qəbul etdiyi qərara əsasən İrəvanlı gənc hüquq sahəsində ali təhsil almaq üçün Almaniyağa göndərilmişdir. Göndəriş vəsiqəsini Azərbaycan Cümhuriyyəti xalq təhsil naziri Nurməmməd bəy Şahsuvarov imzalamışdır.

Kiçik qardaş – **Ağabababəyov – Muğanlinski Əsildar bəy Abbasəli bəy oğluna** Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsi tərəfindən verilmiş doğum şəhadətnaməsində göstərilir ki, o, 1900-cü il sentyabrın 14-də Eçmiədzin qəzasının Əkərək kəndi Dəyirman küçəsi ünvanındakı evdə doğulmuşdur. Atası Abbasəli bəy Ağabababəyov–Muğanlinski, anası Leyli xanım İskəndər bəy qızıdır. Əsildar bəyin kamal attestatının surətindən məlum olur ki, Cümhuriyyət

tələbəsi 1909-cu il sentyabrın 15-də İrəvan Kişi Gimnaziyasına qəbul olunmuş və 1918-ci il aprelin 7-də təhsilini aşağıda göstərilən qiymətlərlə başa vurmuşdur :

Şəriət -----	5 (beş)
Rus dili -----	5 (beş)
Milli fənlər (bela da yazılmışdır–T.Q.)üzrə -----	5 (beş)
Fəlsəfi anlayış -----	4 (dörd)
Latın dili -----	5 (beş)
Riyaziyyat -----	4 (dörd)
Riyazi coğrafiya -----	4 (dörd)
Fizika -----	4 (dörd)
Tarix -----	5 (beş)
Coğrafiya -----	4 (dörd)
Fransız dili -----	5 (beş)
Alman dili -----	5 (beş)
Qanunşünaslıq -----	5 (beş)

Arxivdə Əsildar bəyin 1919-cu il avqustun 10-da Gəncədən və həmin ilin dekabrın 30-da Bakıdan Azərbaycan Cümhuriyyəti təhsil nazirinə ünvanladığı məktubları da saxlanılır. Birinci məktubunda o, hüquq sahəsində ali təhsil almaq arzusunı bildirir. Həm də göstərir ki, subaydır, tamamilə atasının öhdəsindədir. Əsildar bəy bunu da qətiyyətlə vəd edir ki, Avropada təhsilini başa vurdudan sonra iki ildən az olmayaraq Azərbaycanda çalışacaqdır. 1919-cu il dekabrın 30-da isə Əsildar bəy Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinə iltizam verir: «*Mən, aşağıda imza edən Əsildar Ağabababəyov – Muğanlinski söz verirəm ki, Azərbaycan Respublikasının təqaüdü ilə ali təhsil alaçağım dövlətin ərazisində heç bir siyasi – partiya işlərinə qoşulmayacağam.*»

Cümhuriyyət tələbəsi Almaniyanın Leypsiq Universitetində tələbəliyi dövründə iltizamnaməsinə əməl etmiş, 1927-ci ildə ali təhsilini başa vurdudan sonra Azərbaycana qayıtmışdır. Böyük qardaşı Adil bəy isə Fransaya üz tutmuşdur. Taleyli bu günədək bəlli deyildir... Əsildar bəyin Vətəndaş başına götürülənlər Milli Təhlükəzlik Nazirliyinin arxivindəki sənədlərdə əksini tapmışdır. Məlum olur ki, Cümhuriyyət tələbəsi 1932-cü ildə Azərbaycan Dövlət Bankında məsləhətçi, 1933-cü ildə isə V.İ.Lenin adına Azərbaycan

Pedoqoji İnstitutunda assistent vəzifəsində işləmişdir. Bakının Tolstoy küçəsi, 100 ünvanında yaşayan otuz üç yaşlı assistent Azərbaycan SSR Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən həbs edilmiş və... «casus»luqda təqsirləndirilmişdir. Qərarı 1933-cü il may ayının 26-da Zaqafqaziya Dövlət Siyasi İdarəsi sədrinin müavini Sumbatov imzalamışdır. Cümhuriyyət tələbəsi nədə təqsirləndirilir? Onda təqsirləndirilir ki, atası çar vaxtı və musavat hökuməti dövründə İrəvanda dairə məhkəməsinin sədri vəzifəsində işləmişdir. Bəy iki oğlunu musavat hökumətinin vasitəsilə Almaniya oxumağa göndərmişdir. Muğanlinski qardaşları Almaniya antisovet qruplarının tərkibində fəaliyyət göstərmişlər. İstintaq göstərmişdir ki, Əsildar Muğanlinski Almaniya SSR-i-yə qayıtdıqdan sonra da xaricdəki millətçi-antisovet ünsürlərlə əlaqədə olmuşdur.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Arxivində tanış olduğumuz dindirilmə protokolunda (dindirilmə protokolunu müstəntiqlər Novovitski və Qvozdev tərtib etmişlər - T.Q.) müttəhimə böyük qardaşı Adil bəy Muğanlinski ilə əlaqədar suallar da verilmişdir:

– *Qardaşınız Ağabababəyov – Muğanlinski Adil bəy Abbasəli bəy oğlu Fransaya nə işlə məşğuldur?*

– *Qardaşımın son görüşümüz Almaniya olmuşdur. 1927-ci ildə Berlindən mən Bakıya qayıtmışam, o Parisə getmişdir, əlaqəmiz kəsilmişdir, məlumatım yoxdur.*

İrəvanın Cümhuriyyət tələbələri arasında Paris Universitetini bitirmiş **Rizayev Tağı Kərbalayı Əsgər oğlunun** taleyi barədə axtarışımız nəticə vermədi. Buna görə də Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünə aid müvafiq arxiv sənədlərini oxuculara təqdim edirik:

*Azərbaycan Respublikasının Xalq Maarifi
naziri Zati-Ali cənablarına*

*Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinin
birinci kurs tələbəsi, İrəvan şəhər sakini
Tağı Rizayevdən*

Ərizə

Zati-aliləri, Sizdən acizənə surətdə xahiş edirəm ki, burada təhsilimi başa vurmaq üçün maddi imkanın olmadığını nəzərə alıb məni dövlət hesabına Fransaya, yaxud Almaniya Dağ-Mədən İnstitutuna, ya da Yol - Rabitə İnstitutuna göndərsiniz.

Zati-aliləri, bunu da nəzərinizə çatdırıram ki, mən 1916-cı ildə İrəvan Kişi Gimnaziyasını bitirmiş və həmin il Moskva Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olmuşam.

Ərizəmə 860 nömrəli kamal attestatını və doğum şəhadətnaməmi əlavə edirəm.

İmza: Tağı Rizayev.

Bakı şəhəri, 16 avqust 1919-cu il.

Moskva Universitetinin birinci kurs tələbəsinin müraciəti müsbət həll olunmuşdur. O, Azərbaycan Parlamentinin 1 sentyabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə təhsilini davam etdirmək üçün Paris Universitetinə göndərilmişdir. Rəsmi göndəriş vəsiqəsini Cümhuriyyətin təhsil naziri N.Şahsuvarov və nazirliyin dəftərxana katibi F.Rzabəyov imzalamışlar.

Cümhuriyyət tələbəsinin kamal attestatının surəti də arxivdə saxlanılır. Burada deyilir: «*Vərilir meşşan oğlu, müsəlman, 1895-ci il sentyabr ayının 3-də İrəvan şəhərində doğulmuş Tağı Kərbalayı Əsgər oğluna ondan ötürü*

ki, *həqiqətən 1906-cı il sentyabrın 15-də İrəvan Kişi Gimnaziyasına qəbul edilmiş və 1916-cı il iyunun 1-də gimnaziyanı əla davranışla və aşağıdakı qiymətlərlə bitirmişdir :*

Şəriət -----	5 (beş)
Rus dili -----	3 (üç)
Fəlsəfi anlayış -----	3 (üç)
Latın dili -----	3 (üç)
Riyaziyyat -----	3 (üç)
Riyazi coğrafiya -----	4 (dörd)
Fizika -----	4 (dörd)
Tarix -----	3 (üç)
Coğrafiya -----	4 (dörd)
Fransız dili -----	3 (üç)
Alman dili -----	3 (üç)
Qanunşünaslıq -----	4 (dörd)

*Gimnaziyanın direktoru,
Pedaqoji Şuranın sədri
Çoqosvili*

*1 iyul 1916-cı il
İrəvan şəhəri. »*

Cümhuriyyət tələbəsinin doğum şəhadətməsinin mətni ərəb əlifbası ilə yazılmış, mətni Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsinin katib köməkçisi H.Həsənzadə rusçaya çevirmişdir. 1906-cı il may ayının 16-da verilmiş şəhadətmədə deyildiyi kimi, İrəvan sakini Tağı Rzayevin atası Kərbalayı Əsgər, anası Leyli Hacı Xəlil qızıdır.

İrəvanın Cümhuriyyət tələbələrindən biri – **Məmmədəmin Əfəndiyev** (Arxivdə onun valideynləri barədə məlumat yoxdur.T.Q.) 1897-ci il fevralın 14-də İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. 1907-cı ildə Tiflis şəhərindəki imperator 1-ci Aleksandr adına Kişi Gimnaziyasına daxil olmuş və 1916-cı il may ayının 30-da oranı aşağıdakı qiymətlərlə bitirmişdir :

Şəriət -----	5 (beş)
Rus dili -----	4 (dörd)
Fəlsəfi anlayış -----	4 (dörd)
Qanunşünaslıq -----	5 (beş)
Latın dili -----	4 (dörd)
Riyaziyyat -----	5 (beş)
Riyazi coğrafiya -----	4 (dörd)
Fizika -----	4 (dörd)
Tarix -----	4 (dörd)
Coğrafiya -----	4 (dörd)
Alman dili -----	4 (dörd)
Fransız dili -----	4 (dörd)

Tiflis gimnaziyasını bitirdikdən sonra Məmmədəmin Əfəndiyev Moskva Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində oxumuş, burada təhsilini yarımcıq qoyaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin 1 sentyabr 1919-cu il tarixli qərarı əsasında Almaniyanın Darmştadt institutuna göndərilmişdir. 1926-cı ildə ali təhsilini başa vurmuşdur. Əfsuslar ki, sonrakı taleyi barədə məlumat toplaya bilmədik.

*Ağabababəyov-Muğanlinski
Adilbəy Abbasəlibəy oğlu*

*Ağabababəyov-Muğanlinski
Əsildərbəy Abbasəlibəy oğlu*

Əfəndiyev Məmmədəmin

Rizayev Tağı Kərbəlayi Əsgər oğlu

MƏLUM «NAMƏLUM»

2012-ci il iyul ayının 26-da «Xalq qəzeti» nin altıncı səhifəsində Anar Turanın «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Tarixdə «Azərbaycan Cümhuriyyəti» vardır -T.Q.) dövründə xaricə göndərilən tələbələr və onların taleyi barədə qeydlər» məqaləsi dərc edilmişdir. Müəllif tələbələrəndən birisinin barəsində yazır: «**Dadaşov Abdulla Ələsgər oğlu (1.4.1902 Bakı-?)**. 1-ci Bakı realni məktəbini bitirmiş, təhsilini davam etdirmək üçün İngiltərəyə göndərilmişdir. Sonrakı taleyi naməlumdur.»

«Naməlum»u məlum etmək məqsədilə ilk növbədə Azərbaycan Respublika Dövlət arxivinə üz tutdum. Burada Cümhuriyyət tələbəsinin şəxsi işləri saxlanılır. Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsi tərəfindən 1913-cü il iyulun 1-də verilmiş rəsmi şahadətnamədə göstərilir ki, («Xalq qəzeti»1902-ci ildə dünyaya gəlmiş maşağalı balası Ağa Əbdülhüseyni bir əsrdən sonra «Abdulla» etmişdir – T.Q.) Ələsgər oğlu Dadaşov 1902-ci il aprelin 1-də Bakıda anadan olmuşdur. Atası Ağa Ələskər Hacı Şeyxəli oğlu, anası Cavahir xanım Hacı Nağı qızıdır. Sənədlər arasındakı 962 №-li arayışdan məlum olur ki, Əbdülhüseyn Ağa Ələskər oğlu Dadaşov 1919-cu ildə Bakı 1-ci Realni məktəbini nümunəvi davranışla və aşağıdakı qiymətlərlə bitirmişdir:

Şəriət -----	(5) Əla
Rus dili -----	(3) Kafi
Alman dili -----	(3) Kafi
Fransız dili -----	(3) Kafi
Riyaziyyat -----	(3) Kafi
Cəbr -----	(3) Kafi
Triqonometriya -----	(3) Kafi
Xüsusi kurs -----	(3) Kafi
Tarix -----	(3) Kafi
Təbiətşünaslıq-----	(3) Kafi
Fizika -----	(5) Əla
Riyazi coğrafiya -----	(3) Kafi
Rəsmxətt -----	(3) Kafi
Türk dili -----	(5) Əla
Türk-tatar tarixi-----	(3) Kafi

Arxivdə Bakı Realnı məktəbi məzhununun 1919-cu il noyabrın 18-də Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinə – Xalq Təhsili Nazirliyinə göndərdiyi məktubunun surəti də saxlanılır. On doqquz yaşlı Əbdülhüseyn nazirdən xahiş edir ki, şəxsi vəsaiti əsasında Almanyanın Darmstadt şəhərindəki Veli-koqertsov Politexnik institutunun elektrotexnika şöbəsinə daxil olması üçün ona köməklik göstərisin. (Anar Turan isə onu İngiltərəyə göndərir – T.Q .) Məktubun aşağısında yazılıb: *«Ünvanım: Sahil küçəsi, ev 57. Ələsgər Dadaşovun kontorı»*

Azərbaycan arxivlərində 1919-cu ildə şəxsi vəsaiti «hesabına xaricdə təhsil almaq «istəyən yeniyetmənin həyatına dair əlavə heç bir sənəd tapılmadı. Çarəm « Sahil küçəsi 57, Ələsgər Dadaşovun kontoruna» qaldı. O başdan bu başa dolışdım. İndi «Neftçilər prospekti» dediyimiz bu məkanda «Ələsgər Dadaşovun kontorunun yerində «göydələnlər» ucalır. Yalnız və yalnız Cümhuriyyət tələbəsi Əbdülhüseyn Dadaşovun vaxtilə ərizə yazıb göndərdiyi bina qalır – Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin yerləşdiyi əzəmətli tikili. Hazırda burada Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti yerləşir...

Tanınmış telejurnalist – tədqiqatçı Zemfira Kürdəxanlı ilk dəfə olaraq Dadaşovlar nəslinin məşhur nümayəndələrini televiziya tamaşaçılarına çatdırmışdır. Onun hazırladığı «Zamanın sorağında» verilişində dəfələrlə bu mövzu ətrafında maraqlı söhbət getmişdir. Arxiv mənbələrinə əsaslanan müəllif göstərmişdir ki, Rusiya imperiyasının şəxsi hüquqa malik əsilzadə zadəganlarının siyahısına 17 azərbaycanlı nəsil daxil edilmişdi ki, onlardan biri də Dadaşovlar nəslidir. 1876-cı ildə Bakı quberniyasından birinci dərəcəli tacir rütbəsinə layiq görülməklə dörd nəfərdən ikisi Hacı Hacığa və Hacı Şıxəli qardaşları olub. Bakının məşhur neftçularından fərqli olaraq Dadaşov qardaşları fontan vuran neft quyularına bel bağlamayıb, ticarətlə, gəmiçiliklə məşğul olublar. Vətəndəvlərini də sandığa yığmayıblar, xeyirxah əməllərə sərf ediblər. 1870-ci ildə Dumanın iclaslarının birində Hacı Hacığa qocalar evinin açılması haqqında məsələ qaldırılıb. Deyib ki, məmləkətimizin kimsəsiz, ahıl adamları küçələrdə qalır. Qocalar evinin açılmasını təklif etməklə bütün xərcləri üzərimə götürürəm. Duma üzvünün təklifi alqışlanır. Hacı Hacığa qocalar evini Bilgəhdə, on hektardan çox ərazisi olan bağında yaradır. İki mərtəbəli pansionat binası qocaların ixtiyarına verilir. Çoxları bilmir ki, Nizami adına Ədəbiyyat muzeyinin yerləşdiyi binanı Hacı Hacığa vaxtilə «Metropol» otel kimi tikdirib. Həm də o zaman Bakıda kazinosu olmayan yeganə otel olub.

Hacı Hacığa qardaşı Hacı Şıxəlini yeddi il öz gəmisində fəhlə işlədib. Ağır zəhmətə alışan Hacı Şıxəli Rusiya Dövlət bankının hesablama komitəsinin «Şıxəli Dadaşov və varisləri» şirkətini qurub. Hacı Şıxəlinin iki oğlu olub. —Ələkbər ağa və Ələsgər ağa. Baltik dənizindən Xəzər dənizinə ilk gəmini Ələkbər ağa gətirib. O, hər səhər İçərişahdəki evinin eyvanına çıxaraq gəmilərin hərəkəti ilə saatını düzəldərmiş. Qardaşı Ələsgər ağa gəmi sahibkənən və «Səadət» xeyriyyə cəmiyyətinin təsisçilərindən biri idi.

Müəllifdən

*Dadaşov Ağabədhüseyn
Ələsgər oğlu*

Veriliş başa çatdıqdan sonra tədqiqatçı-jurnalist Zemfira Kürdəxanlıya zəng vurdum, «Zamanın sorağında» yeni uğurlu addımını alqışladığımı bildirdim. Bunu da bildirdim ki, Dadaşovlar nəslindən olan Ağa Əbdülhüseyn Ələsgər oğlu 100 nəfər arasında «öz hesabına» ali təhsil almağa Avropaya göndərilmiş yeganə tələbədir.

Araşdırmalarımız elə özüm üçün də çox maraqlı bir faktı bəyan etdi. Sən demə, bir vaxt haqqında şeir yazdığım, Yazıçılar İttifaqında uzun illər katibə işləmiş Kübra xanım Ələsgər qızı Dadaşova Cümhuriyyət tələbəsinin doğma bacısı imiş... 1992-ci ildə Bakıda «Yazıçı» nəşriyyatı tərəfindən (redaktoru Müzəffər Şükürdür) buraxılmış «Ömrün gecikən yazı» şeirlər kitabında (səh.74) dərc olunmuşdu. Şeiri oxuculara iyirmi beş ildən sonra bir daha çatdırmaqla, qardaş və bacının ruhunu şad etmək istəyirəm:

*İllər gəlib keçib, dolamb dövrən,
O məni uzaqdan necə tanıdı ?
– Teyyub yoldaş! – dedi,
Duruxdum bir an,
Bu kimin səsidir? – Kübra xanımdı.*

*Gümüşü saçları nur çəsməsitək,
Ədiblər sonası yaşa dolubdur.
Ömürlər bağında güllər əkərək,
Özü yarpaq kimi necə solubdur...*

*Könüldən bağlandı katibəliyə,
İşi həyatının şərafəti sandı .
Adi bir peşəni qaldırıb göyə,
İlham pərisinə bacı yarandı.*

*Sənətlə sarsılan, sənətlə gülən
Şərin səmasında ulduzdu, aydı,
Hadinin, Cavidin qədrini bilən,
Müşfiqin halına yanan anaydı.*

*Onun qayğısını görmüşəm mən də,
Qələm tutan gündən hər addım başı.
Gəncliyim ölümlə pəncələşəndə
Makina üstünə axıb göz yaşdı.*

*İttifaq elə bir qərarğah olub,
Bazən öz əngini əzib yumruğu.
Fəqət Kübra xanım xeyirxah olub,
Hər hökmü yazmayıb gözüyumulu.*

*Ondan gen düşübdür ədavət, qərəz,
Haqlı məzəmməti məlhəm sayıbdır.
Bazən loğmanları eyləyib əvaz,
Coşan əsəbləri tarazlayıbdır.*

*O bir mələk kimi göyə ucalıb,
Saçları buluddan bəyəzdür bunca.
Vaxt olub, İttifaq atasız qalıb,
Anasız olmayıb Kübra durunca.*

*... İllər gəlib keçib, dolamb dövrən,
O məni uzaqdan necə tanıdı?
– Teyyub yoldaş! – dedi,
Duruxdum bir an,
Bu kimin səsidir? – Kübra xanımdı!*

Dadaşovlar nəslinin tanınmış nümayəndələri arasında Sadiq Mirkamil oğlu Dadaşov da vardır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivində onun 1944-cü il martın 11-də dəst-xəttilə yazdığı tərcümeyi-hal saxlanılır. Burada deyildiyi kimi, 1905-ci ilin aprel ayında Bakı şəhərində doğulmuşdur. Atası Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanaqəd ticarətlə məşğul olmuş, anası evdarlıq etmişdir. 1939-cü ildə atası, 1941-ci ildə anası vəfat etmişdir. ...1947-ci il dekabrın 24-də isə böyük memar Moskvada vəfat etmişdir. «Ədəbiyyat qəzeti»nin həmin il 1 yanvar tarixli sayında Kübra xanım Dadaşovanın göz yaşlarını sinəsinə axıda-axıda makinanadan çıxardığı xəbər qara haşiyə arasında qəzet səhifəsində idi:

«Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının idarə heyəti

Stalin mükafatı laureatı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, SSRİ Memarlıq Akademiyasının müxbir üzvü, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında memarlıq işləri idarəsinin rəisi Sadiq Ələkbər oğlu Dadaşovun uzun xəstəlikdən sonra Moskvada vəfat etdiyini dərin bir hüzn ilə bildirir və bütün yazıçılar adından mərhumun ailəsinə başsağlığı verir.»

Maraqlıdır ki, Kübra xanımdan əmanət qalmış qəzet kəsimləri arasında Mikayıl Rəfilinin qəzetdəki vida məqaləsi də vardır. Bu, 42 yaşında dünyasını dəyişmiş nəhəng insanın əbədiyyət rəmzidir. 2017-ci il dekabrın 24-də Sadiq Dadaşovun vəfatının 50 illiyi gələcəkdir. Milli dəyərlərimizi əməldə yaşadanlar qoy bu məqalə ilə tanış olsunlar.

Sənətkar, alim, xalq xadimi

Amansız ölüm Azərbaycan sovet ziyalıları sıralarından istedadlı memar Sadiq Dadaşovu apardı. Bu ağır, böyük, ələmlil bir itgidir. O, xalqımızın, respublikamızın vüqarı, gəncliyimizə nümunə ola biləcək mətin, ağıllı, mədəni, çalışqan, istedadlı, vətəne və partiyaə sadəqətli olan bir insan idi. Biz hər zaman onu bir iş dalınca gedən, yeni bir təşəbbüs, məsləhətlə yaşayan, yorulmadan çalışqan, qaynayan, yeni, maraqlı layihələr düzəldən görərdik.

Yaxşı yadımdadır. Nizami yubileyinə başladığımız illərin ilk günləri idi. Sadiq yaxın bir dostu ilə birlikdə Dövlət Yubiley Komitəsinə gəlmişdir. Özü ilə bərabər bir sıra kağızlar, təkliflər, layihələr götürmüşdi. İnanırcı, əmin və

qəti bir tərz ilə Nizami muzeyi üçün yeni bir bina hazırlanmasını təklif edirdi. Bu bina zahiri görünüşü ilə milli memarlığımızın bir abidəsi olmalı, geniş və işıqlı, tam mənası ilə bir muzey ola biləcək bina yaradılmalı idi. O, bu binanın hər bir cəhətini düşünmüş, hesablanmış, bütün imkanları, çətinlikləri nəzərə almış, nəyin harada hazırlanacağını, kimə nə tapşırmaq lazım gələcəyini, hər bir şeyi təsəvvürünə götürmüş idi. Bəli, Dadaşov belə bir istedadlı təşkilatı, iradəli və ağıllı bir insan, vətəni sevən, onun mədəniyyətini daima yüksəltmək, böyük arzularını yerinə yetirmək həsrəti və imanı ilə çalışqan yeni bir insan idi. Onun üçün bir dəqiqə işsiz oturmaq mümkün deyil, onun üçün bir dəqiqə mədəniyyət və sənətimizdən ayrı yaşamaq ağrılıdır bir şey idi. Bu həvəs, bu maraq, bu çalışqanlıq, bu məhəbbət onda daha gənclik yaşlarından yaranmış bir təbiət, bir səciyyə, bir əxlaq idi. Təxminən iyirmi il bundan əvvəl çıxan bir məcmuəmin səhifələrini açın. Siz orada Sadiq Dadaşovun Nizami məqbərəsi üçün hazırladığı ilk layihəni görürsünüz. Hələ o zaman, hələ gənc yaşlarında Sadiq xalqın fəxri və milli ədəbiyyat və sənətinin günəşi olan Nizamini düşünür, onun xatirəsini əbədiləşdirmək istəyirdi. Həyata ilk addımlarında O, sənət və elm mühitinə atılmış idi. O, respublikamızın paytaxtını gözəlləşdirmək, yeni-yeni binalarla bəzəmək, gözəl sənət əsərləri yaratmaq istəyirdi. O zamanlar memarlıq sahəsində müəyyən təsirlərdən qurtulmaq mümkün deyildi. Gənc memar bütün çalışqanlıqı ilə hər bir yeni şeydən yapışırdı. Fəqət onun qəlbinin dərinliyində nur kimi bir xəyal, bir arzu parlayırdı. Milli sənət nümunələrindən istifadə etmək, dahi Əcəmi İbn Əbübəkr Naxçıvanlıların ənənələrini, onların böyük sənətlərini davam etdirmək, yeni dünyanın ilhamlı ideyaları ilə köhnə mədəniyyətimizin xəzinələrini tədqiq etmək, məzmunca sosialist, şəkildə milli sovet memarlığını yaratmaq! O, bu böyük arzu ilə yaşadı, o, bu böyük arzusunun qısa ömrünün verdiyi imkan dərəcəsinə həyata keçirdi və başladığı böyük işləri amansız xəstəliyin ucundan natamam qoyaraq bizi tərk etdi.

O, öz adını və istedadını Bakının mərkəzi küçələrində əbədi bir xatirə kimi ucalan binalarda qoyub getmişdir. Bakının mərkəzində Nizami muzeyi kimi yeni bir mədəniyyət ocağı yaratmış, Kirov prospektindəki Nizami kinosu və Yeyinti Sənayesi Nazirliyinin ehtişamlı binaları hər gün on minlərlə insanın gözlərini oxşamaqdadır. Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsinin yerləşdiyi bina, bir çox yaşayış evləri, Kirovabadın mərkəzində, Gəncə çayının sahilində gələcək nəsillərə bir yadigar qalan Nizami abidəsi və bir

çox bu kimi əsərləri yaradan Sadiq Dadaşov idi. O, hər zaman özü qədər istedadlı və incə, xüsusi bir zövqə malik olan bir dostu ilə çalışırdı. O, kollektiv əməyi, birgə yaratmağı, monumental əsərlər yaratmağı sevirdi. O, sənətini, işini, yoldaşlarını, vətəni, partiyasını, milli mədəniyyətini sevirdi, xalqın bu gündü həyatı, gələcək daha xoşbəxt günləri üçün yaşayırdı. Onu, memarlıq aləmində gördüyü bir çox xidmətləri qarşısında, Sovet İttifaqı Arxitektura Akademiyasının müxbir üzvü seçmişlərdi. Stalin mükafatı laureatı idi. Azərbaycan Elmlər Akademiyası təşkil edildiyi zaman onun əsas üzvləri sırasına daxil edilən görkəmli alimlərdən biri də Sadiq Dadaşov idi. 1944-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti nəzdində Arxitektura İşləri İdarəsi təşkil edildiyi zaman təbii olaraq bunun rəisliyinə təyin olunan yenə Dadaşov olmuşdu. Dadaşov az bir zaman içində qabiliyyətli bir rəhbər, bir dövlət xadimi olduğunu isbat etmiş, respublikamızın memar inşaat işlərini ciddi surətdə təşkil etmiş idi.

Vətən müharibəsi günlərində də o yorulmadan Bakının müdafiə işlərində çalışırdı.

O, eyni zamanda Azərbaycan Sovet Memarları İttifaqının əsasını qoyanlardan biri olmuşdur. Cəsarətlə demək mümkündür ki, bu saat memarlıq sahəsində çalışan Azərbaycan gəncliyi əsasən Dadaşovun açdığı memarlıq yolu ilə getməkdədir. O, gözəl bir müəllim, gənclərdən öz köməyini əsirgəməyən namuslu bir vətəndaş idi.

Dövlətimiz və xalqımız Dadaşova bu müstəsna xidmətlər qarşısında bir çox nişanlar, fəxri adlar, elmi dərəcələrlə öz təşəkkürünü bildirmiş idi. Dadaşov incəsənət xadimi, professor, akademik, Stalin mükafatı laureatı idi.

İstedadlı bir sənətkar, böyük bir mütəxəssis, ağıllı bir alim aramızdan getdi. Zəki, çalışqan, iradəli, mədəni bir insan, yaşamaq, çalışmaq, bəşəriyyətə və yurduna xidmət etmək arzusu ilə çırpışan ehtişamlı bir həyat söndü. Fəqət o, Azərbaycan ziyalılarının xatirəsindən heç bir zaman silinməyəcək, onun parlaq ömrü yetişən gəncliyimiz üçün bir nümunə olacaq, onun respublikamızın çiçəklənən şəhərlərini bəzədiyi abidələr, yaratdığı sənət əsərləri əbədi bir xatirə kimi qalacaq və yaşayacaqdır.

Professor Mikayıl Rəfli

*Məmmədov Əlibəy
Xəlilbəy oğlu*

*Məmmədov Hüseynbala
Cəfərqulu oğlu*

*Məmmədov Qəhrəman
İsrəfil oğlu*

*Mürədov Abbas
Həmid oğlu*

*Muradov Məmmədbəy
Həmid oğlu*

*Mustafayev Ağahəsən
Mənaf oğlu*

*Muxarski Süleyman
Bəkir oğlu*

*Nərimanbəyov Yanubbəy
Əmirbəy oğlu*

*Musayev Cəmil
İbrahim oğlu*

*Mustafayev Mustafə Molla Hacı
Rəhim oğlu*

*Nağıyev Hüseyn
Hacı Musa oğlu*

*Pırverdiyev Hənifə
Hacı Məhmud oğlu*

Rahimov Cəbrayıl
Məmmədrza oğlu

Rzaev Nüsrət
Rza oğlu

Topçubaşov Rəşidbəy
Əlimərdanbəy oğlu

Şahnəzərov Əhməd
Hacı oğlu

Manaf Süleymanov Azərbaycan Cumhuriyyətinin qurucusu və Cümhuriyyət tələbələri haqqında

Məlum olduğu kimi, 1920-ci il Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bir müddət Lahıca qalmış və burada iyul ayında «Əsrimizin Siyavuşu» əsərini yazmışdır. Əsər 1991-ci ildə «Gənclik» nəşriyyatı tərəfindən oxuculara çatdırılmışdır. Müəllifin «On sözü»ndə oxuyuruq: «*Bolşevik istilası kədərli-ələmli bir fakt idi. Bir aya qədər Bakıda saxlandıqdan sonra bir arkadaşla bərabər Bakımı tərk etmiş, Gürcüstana keçmək üçün yola çıxmışdıq. Hadisələr və təsadüflər bizi bir çox dağları və dərələri gəzdirdikdən sonra Şamaxı qəzasında Lahic adında tanınmış bir qəsəbədə saxlanmaq məcburiyyətində buraxmışdı.*

Lahicdə bir vətəndaşın evində miasfir idik. Bu evdə kiçik bir kitabxana vardı. Bir qismi farsca, bir qismi türkca, bir qismi də rusca kitab və dərgilərdən ibarət olan bu kitabxananın, mənə ən diqqətə layiq cildi Firdovsinin «Şahnaməsi» idi. «Şahnamə»ni razılıq alıb oxumağa başladım. Şərhin ən böyük romantik əsəri o zaman çox həssas olan ruhumu istila etdi. Keçirdiyimiz macəralı həyatı zairənə bir surətdə, qarşılıqlı şəkildə yaşayan neçə hekayələr, neçə dastanlar, neçə tiplər, neçə fəlsəfələr vardı. Bunların yanında marağımı ən çox cəlb edən və ruhumun ən həssas nöqtələrinə qədər nüfuz edən bir hekayəydi; «Siyavuş» dastanını oxudum. Əvvəlcə əsərə olduğum dastanı ilk dəfə oxuyurmuş kimi oldum. O qədər sevdim, o qədər anladım ki, bir daha təkrar etdim. Yüksəkdən oxudum. Arkadaşım dinlətdim. Heç şübhə yoxdur ki, ilham almışdım. «Arkadaş, tariximizin Siyavuşunu dinlətdin. İndi də sənə əsrimizin Siyavuşunu yazacağam - dedim.»

M.Ə.Rəsulzadə «On sözü»nü belə bitirir: «*Siyavuş, meydana gəlməsi ilə Lahicdəki kitabxana sahibi, bizi bir ata kimi başlayan o sevimli ixtiyar və nəhayət, ölüm təhlükəsinə qarşı əmanəti şahid kimi göstərən o mərd kəndlilərə borcludur. Burada onlara mənən təşəkkür etməyi vəzifə sayıram. Bolşeviklərin qəhrinə məruz qalmasınlar deyər adlarını açıq göstərməmək zərurəti ilə üzgünəm. İnşallah, onun da növbəsi gələr.»*

Bəli, «onun da növbəsi gəldi». «Əsrimizin Siyavuşu» Lahicdə qələmə alınanda səkkiz yaşlı Manaf sonralar atası Fərəc kişidən eşitdiklərini

həmişəyasar əsərlərində yaşadı. 1997-ci ilin noyabrında xəstə yatağında «*Müsləman dünyasında ilk xalq cümhuriyyəti*» kitabını tamamladı. Əsərdə istiqlal aşiği Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin möhtəşəm obrazı yaradılmışdır. Bu parçaya diqqət yetirin; «*Vəziyyət dəyişmişdi, bolşeviklər bütün cəbhələrdə ağ rus generallarını məğlub edirdi. İndi onlar artıq Azərbaycanın sərhədlərində – Dağıstanda idilər. Elə bu arəfədə Moskvadan Nəriman Nərimanovun Azərbaycan hökumət başçılarına xəbərdarlığı, daha doğrusu, məşhur təhdid məktubu elan edildi ki, haqq-hesab çəkmək zamanı yaxınlaşır. Nəhayət, kasa dolmuş, aşib-daşmaq üçün son damları gözləyirdi. Vəziyyəti müzakirə üçün aprelin 27-də səhər saat 10-da parlamentanın fəvqəladə iclası çağırılı. Hamı toplaşır. Birdən salona qabaqda Həmid Sultanov olmaqla üç nəfər daxil olur: Həmid Sultanov çərkəzi libasda, vəznəli qaraçuxa, belində xəncər və tarpanca, cold addmlarla yaxınlaşib içində ultimatum olan zərfi parlamentin sədrinə verdi. Salonla hamı özünü itirdi. Siikət çökdü. Parlamentin sədri ultimatumu oxuyur: Azərbaycan İnqilab Komitəsi parlamentı buraxıb Müsavat hökumətinin dərhal inqilabi komitəyə təslim olmasını tələb edir.»*

Səmədəğa Ağamalıoğlu yerindən qalxıb bərkdən deyir; «*Vəssalam! Bazar bağlandı!*»

Parlamentin sədri ultimatumu götürənlərə müraciət edərək deyir: «*Quraçığınız hökumətin siyahısını verin. Məsələni fraksiyalarda müzakirə edək.*»

Azərbaycan inqilab komitəsinin təsdiq etdiyi siyahı təqdim edilir. Parlamentin sədri siyahını oxuyur; Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Xalq Komissarları Sovetinin tərkibi aşağıdakı qaydada təsdiq edilmişdir; Nərimanov N.N., Bünyadzadə D.X., Qarayev Ə.A., Hüseynov M.D., İldırım Ç.İ., Vəzirov İ., Kazımov Ə.A., Musabəyov Q.M., Sultanov H.İ., Əlimov A.A.

Parlamentin sədri salonda oturanlara müraciət etdi; «*Fraksiyalardan xəhiş edirəm, məsələni müzakirəyə başlasınlar.*»

Məclisdəki məzar süktü birdən pozuldu, canlanma başladı, səs-küy get-gedə artdı. Birdən Əliheydər Qarayevin gur səsi eşidildi; «*Qoy hamı eşitsin və yadında yaxşı-yaxşı saxlasın, hər kas proletar inqilabın əleyhinə getsə, gülləbaran edəcəyik!*»

Fraksiyalar fəaliyyətə başladı, səs-küy, mübahisə, münəqişə, bəziləri salonu tərk etdi, həyəcanlı mübahisə və qovğa get-gedə artırdı. Bu qayda ilə iclas aprel axşamının toranlıq pərdəsi şəhərin üstünə enənə qədər davam etdi. Əliheydər Qarayev özünü çox ötkəm aparırdı. Birdən onun Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə sözləri çöp gəldi;

Əliheydər Qarayev – *Qurmızı ordu bütün dünya proletariatının xilaskar ordusudur.*

Məhəmməd Əmin – *Yalan deyərsən! Hansı rəngə boyansa da, ağı da, qırmızısı da, rus ordusu istila ordusudur, əsarət ordusudur. İlanın ağna da lənət, qarasına da. Siz çağırmışsınız, siz gətirmisiniz!*

Əliheydər Qarayev – *Gülləbaran edərəm, gözlərini çıxardaram!*
Məhəmməd Əmin – *Siz millətin gözünü çıxarmırsınız, Qarayev Əliheydər! Tovarişlar səni gülləbaran edəndə məni və bu günü yada salarsan! »*

Manaf Süleymanov M.Ə.Rəsulzadənin bu sözlərini belə monalandı: «*Bu kəlam əsl Peyğəmbərlik idi. İllərin arxasından hadisəni görmək əsl Peyğəmbərlikdir. Möcüzə!*

Bir də Məhəmməd Əminin 1918-ci ildə dediyi "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!" kəlamı 70 ildən sonra təsdiq edildi. Dahiyanə hökmdür, kəşfdir.»

Müəllifdən

Manaf Süleymanovun 1997-ci ildə xəstə yatağında bitirdiyi əsəri iki ildən sonra, 1999-cu ildə Bakıda «Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı» tərəfindən oxuculara çatdırıldı. Kitabda Cümhuriyyət tələbələrinə aid səhifələr də vardır. 131-ci səhifədə aşağıdakı məlumat dərc olunmuşdur; «*1919-cu il iyulun 5-də parlamentanda müsəlman tələbələrinin iclası olmuşdur: 100 nəfər tələbə vardı. Aslanbəy Səfikürdinskiyin təşəbbüsü ilə iclas çağırılmışdı. Nazir azəri tələbələrinin Avropaya göndərilməsini məsləhət gördü. Hazırda açılan universitet bizə əhəmiyyətli bir şey verə bilməz, çünki müəllimlər və professorlar rusdur, tədris ləvazimatı da yenə əski tas, əski hamam olacaq. Gürcü və ermənilər öz ana dillərində açıq, biz rusca. (Səh.131)»*

135-ci səhifədə isə «Tələbələr haqqında» başlıqlı yazıda deyilir: «*Marif nəzarəti 100 nəfər tələbəni xaricə göndərəcək. Hər tələbəyə ildə 36.000 manat xərcləmək və 5.000 manat yol pulu hesablanıb. Cəmi – 4.100.000 manat edir.»* 137-ci səhifədə xaricə təhsil almağa gedəcək gənclərin ölkələr üzrə sayı göstərilir: *İçveçrəyə – 51 nəfər, Fransaya 13 nəfər, Türkiyəyə – 4 nəfər, İtaliyaya – 1 nəfər, Rusiyaya – 17 nəfər, İngiltərəyə – 3 nəfər, Almaniyaya – 11 nəfər. Cəmi – 100 nəfər.*

Kitabın 146-cı səhifəsində müəllif Avropaya təhsil almağa gedəcək tələbələr üzrə xüsusi büronun yaradılmasından bəhs edir. Burada deyilir: «*Büronun sədri Teymur Aslanovdur. İçveçrə və Fransa konsullarından əsasən rəy alınıb. Tələbələrin bir sənə təmin olunmaları şərt qoyulmuşdur.*

Büro sədri Teymur Aslanov və maarif nəzarəti nümayəndəsi Şahtaxtinski Tiflis və Batuma gedirlər ki, lazımı vəsiqələr alsınlar.

Rusiyaya gedən tələbələr hər vaxt pul alıb gədə bilirlər:

Lazımı vəsiqələri verməyənlərə 7 gün müddət verilir. Əks təqdirdə siyahıdan çıxarılacaqlar.»

Manaf Süleymanov xaricə ali təhsil almağa yola düşən tələbələrin şərafinə qurulmuş vida mərasimindən (Səh.154) bəhs edir: «*«Yaşıl qələm»də Avropaya gedənlərin şərafinə çay məclisi təşkil edilmişdi. Üzvlərdən başqa osmanlı şair və mühərrirlərindən Feyzulla Sacid və Rəşid Ərəyanbənz, M.Ə.Rəsulzadə dəxi məclisdə hazır idilər. Məclisi «Yaşıl qələm» üzvü, şair Salman Mümtaz əfəndi idarə edirdi. Sabahı gün, 14.1.1920-ci ildə stansiyaya gedib Avropaya gedənləri yola saldılar. Salman Mümtaz mütəfəriq olan 30 nəfər tələbəni bir araya topladı və «Yaşıl qələm» üzvlərilə böyük bir süfrə açdı. Çaylar içildi, nitqlər söyləndi.*

Saat 9-da tren Batuma mütəvəcihən hərəkət etdi.»

1920-ci ilin yanvarında Cümhuriyyət tələbələri Bakıdan qatarla yola düşəndə Manaf Süleymanovun səkkiz yaşı tamam olmamışdı. Atası Fərəç bəy Lahıcdə tanınmış nüfuz sahiblərindən idi, Müsavat partiyasının üzvü Azərbaycan Cümhuriyyəti zamanında qəsəbə yüzbaşısı vəzifəsini tuturdu. Aprel çevrilişindən sonra Lahıca Bakıdan göndərilmiş amansız köhnə bolşevik Baba yoldaş Lahic ziyalıların qənimti kəşidli. Lahic Əliheydərlər üçün Məhəmməd Əminin rəməzi idi. Neçə-neçə ailə günahsız müqəssir oldu. Guya onlar üç-dörd ay müddətində Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni və onun silahdaşı Abasqulu Kazımzadəni qoruyub gizlətmiş və «Əsrimizin Siyavuşu» əsərini yazmağa şərait yaratmışlar.

Lahic torpağının əyilməz övladı Manaf Süleymanov 1927-ci ildə (o zaman Bakıda 18 sayılı pedaqoji təmayüllü məktəbdə təhsil alırdı – T.Q.) baş vermiş bir vəqə barədə sənəllər yazır: «*Dərsi yarıncıq qoyub şagirdləri «İsmailiyyə» binasına apardılar. Əsər salında cavan şaqraq səsər nikbin əks-səda yaradırdı. Hamı binanın bəzək və gözəlliyinə məftun olmuşdu.*

*Dövlət və partiya başçıları səhnəyə gəlib oturdular. Mərkəzi Komitənin katibi Əliheydər Qarayev tribunaya qalxdı. Əvvəlcə sovet hökuməti dövründə əldə edilən müvəffəqiyyətlərdən, xüsusən şəhərdə tramvayın işə düşməsindən və digər işlərdən danışdı. Sonra başladı Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə döşəməyə və onu ingilis imperializminin nökrəri adlandırdı. Məlum oldu ki, Rəsulzadə Türkiyənin İstanbul şəhərində Azərbaycan bolşeviklərini rus imperializmini təzədən dirildən satqınlar adlandırdı.» (**Bax**; Manaf Süleymanov, *Son bahara çatdıq. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı 1996, Redaktorlu Toftiq Rüstamov, Səh.27*).*

Manaf Süleymanov 1932-37-ci illərdə Məşadi Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft-Kimya İnstitutunun geoloji-kəşfiyyat fakültəsində təhsil almışdır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz kitabda müəllif tələblik illərində unudulmaz müəllimlərindən söhbət açır. Bölli olur ki, Cümhuriyyət tələbələri Surxay Şahsuvarov geoloji-kəşfiyyat fakültəsində mühəndis geologiyası, Lətif Qədimi materiallar müqaviməti, Aslanbəy Vəzirzadə kristalloqrafiya fənnlərindən dərs demişlər.

Surxay Əziz oğlu Şahsuvarov haqqında oxuyuruq: «*Surxay müəllim Almaniyada Frayberq Dağ-Mədən İnstitutunda oxuyanda başına gələn maraqlı əhvalatı nəql etdi: «Yeni il münasibətilə on yoldaş sənlik məclisi düzəldik. Söhbət əsnasında bir qız mənə türk dedi. Mən etiraz etdim; «Xeyir, mən türk deyiləm.» Qız təəccüblə; «Bəs kimsən?» - soruşdu. «Mən kürdəm!» - cavab verdim. Hamı maraqlandı. Kitab şkafindan Brokhauz Yefron ensiklopediyasını götürüb *vərəqləyə-vərəqləyə* axtarmağa başladılar. Tapdılar və oğlan bərkədən oxudu: «*Kürd – Orta Şarqda yaşayan ən vəhşi, ibtidai bir xalq. Peşələri adam öldürmək, karvan soymaq, yol kəsmək...*» Hamı dəhşətə gəldi. Birdən sual verən qız söhbəti dəyişib zarafata keçdi. Hamı *qəhqəhə* ilə gəldi. O gündən sonra mənə kürd deyirdilər, albəttə, zarafatla.»*

Surxay müəllim danışdı ki, «*Bakıya qayıdandan sonra iş tapa bilmədim. Azərneftin baş geoloqu, professor Abramov dedi ki, ixtisasın neftlə əlaqədar deyil. Axırda getdim Azərneftin baş mühəndisi Fətullabay Rüstəmbəyovun yanına (keçmişdə milyonçu Musa Nağıyevin baş idarəçisi olmuşdur). Azərneftə onu Nəriman Nərimanovun yanına etmişdi. Başladı eyhamla mənə danlamağa: «Axı nə haqqın var Azərneftdə işləməyə? İvanov deyilsən, Arutunyan deyilsən, Bauman deyilsən...» Söhbəti yumşaldı və mənə göndərdi Lökbatana qazma mühəndisi vəzifəsində. Nəriman Nərimanov adına texnikuma və Politehnik institutuna saatesabı mühazirə oxumağa dəvət etdilər...» (Adı çəkilən kitab.Səh.31) .*

Qədimi Lətif Şirin oğlu haqqında oxuyuruq: «*Lətif Qədimi ucaboy, güləriiz, söhbətçil kişi idi. Eynək taxırdı. Qalın dəftərdə konspekti vardı. Lövhədə çertyoj düz çıxmayanda, formul qarışıq düşəndə cald dəftəri açıb deyirdi: «Burda bir konspektə baxmaq deyiblər». «Tələbələr» sözünü çox təkrar edərdi. Polad barədə mühazirədə tez-tez «polad, tələbələr, sənayedə» çox lazımlı olur. Polad, tələbələr, sənaye...» kimi cümlələr işlədərdi.*

...*Lətif Qədiminin arvadı almaniyalı idi, tələbə vaxtı orda evlənmişdi. (Adı çəkilən kitab.Səh.31).*

Vəzirzadə Aslanbəy Zeynalabdin haqqında oxuyuruq: «*Kristalloqrafiyadan professor Aslanbəy Vəzirzadə dərslər deyirdi. Fransada təhsil almışdı. Müsavat hökumətinin xaricə göndərdiyi tələbələrəndən idi. Bütün dərslərindən əla diplomla qayıtmışdı. Nərimanov adına texnikumda da kristalloqrafiya və mineralogiyanı dərslər deyirdi. Mən ömrümdə bu səlisslikdə və dərin məzmunlu mühazirə oxuyan görməmişdim. Azərbaycan dilini çox mükəmməl bilirdi, hətta ən böyük türkşünasla polemikaya girərdi. Mineralların rəng və çalarlarını elə sadalayardı ki, qulaq asanları maftun edərdi. Təkcə sarı rəngin neçə çalarını sayırdı; qızılı sarı, bülbülü sarı, şərabı sarı, qəməri sarı, limonu sarı, samanı sarı və s. Zəngin marka kolleksiyası vardı.*

Aslanbəy ibtidai və orta təhsilini rusca almışdı, gimnaziyaya bitirmişdi. Fransızca mükəmməl bilirdi. Bu barədə özü maraqlı bir əhvalat nəql edirdi; «*Parisdə Sorbonna universitetinə daxil olanda imtahana gəlmişdim. Qarıqçı soruşdu ki, siz fransızsınız və qapını göstərdi – ora buyurunuz. Dedim ki, mən xaricədən gəlmişəm Ümumiyyətlə, Fransada ali məktəblərə fransızlar və xaricilər ayrı-ayrılıqda imtahan verirdilər və hətta məşğul olub hazırlaşdıqları bina da ayrı idi. Öz abituriyentlərini bərk sıxdırdılar; heç bir güzəşt olmurdu. Xariciləri gəldi-gedər sayırdılar. İçəri girib dörd saat məşğul oldum. Çıxıb gedəndə də qarışıq qabağımı kəsb gülə-gülə dedi: «Cavan oğlan, mənə aldatdınız ha!» «Yox, mən xaricədən gəlmişəm - cavab verdim.» O: «ola bilməz, siz fransız dilində səlislə danışsınız, Heç bir xarici onu bacarmaz» -dedi.*

Vəzirzadə azərbaycanlılardan ilk geologiya professoru idi. Gözəl geyinirdi, ciddi raftarlı və son dərəcə nəzakətli idi. Arabir zarafat edərdi. İmtahan vaxtı isə heç vaxt deməzdi bilmirsən, tələbə özü durub getməli idi. Ədalətli qiymət verərdi.

Qaribəlikləri vardı. Arvadı Nuridə xanım gecə vəfat etmişdi. Vəzirzadə səhər dərslə gəlib mühazirə oxumuşdu. İxtisasını çox mükəmməl bilirdi. Eynilə kimyanı. Tanınmış kimyaçılar onun yanında ehtiyatla danışardılar.

Professor Aslanbəy Vəzirzadə ilə bağlı bir hadisə yadıma düşür. Kritalloqrafiyadan kub sistemini lövhədə çəka-çəka izah etdi. Mürəkkəb və çətin sistem idi. «Kim təkrar edə bilər?»-deyə tələbələrə mürciat elədi. Altısa qədər tələbədən səs çıxmadı. Fikirləşdim ki, lövhədə sxem hazır, parametrlər hazır; mühazirə bu saat oxuyub, onu təkrar etməyə nə var ki? Əlimi qaldırdım, yaxınlaşdım. Vəzirzadə «A!-deyə səsinə ucaldı, - A, buyur!» Lövhəyə yaxınlaşdım. O, sağ əlindəki təbaşir parçasını mənə verdi, sol əlindəki əski parçası ilə lövhədəkiləri sildi. Tələbələr; «A!»deyə gülüşdülər. Elə bil başıma qaynar su tökdülər; tər yuyub apardı məni. Professor eyhamla, sataşırımı kimi gülümsəyib dedi; «Başla!»

Geriyyə yol yox idi. Körpünü dağıtmışdılar. Dairəni cızıb bir-bir parametrləri, ox, müstəvi, bucaq və digər elementləri cıza-cıza başladım izah etməyə. Sınıf tam sükut çökdü. Hamı narahatlıq və intizarla harda çasaçağımı gözləyirdi. Allah tərəfi, işi tamamlayıb təbaşir parçasını qoydum stolun üstünə, professoru baxdım. Mənalı bir ədə ilə gülümsəyirdi. «Mərhaba, professor» - deyə razılıq etdi.

O gündən adım qaldı professor. Familiyamdan çox məni «professor» ad ilə tanıyırdılar. Hətta dekan, onun müavini, katibə lazım olanda starostaya deyirdilər ki, sizin professoru dekanlığa göndərin. Dərs vaxtı yoldaşlarım mənə professor deyəndə əsl professor cavab verirdi; «Nədir, nə deyirsiniz?»

(Üç nəfər Cümhuriyyət tələbasinin arxiv materialları)

Şahsıvarov Sırxay
Əzim oğlu

Qədimov Lətif
Şirin oğlu

Vəzirov Aslanbəy
Zeynalabdin oğlu

Almaniya. Frayberq. Almaniya
Azərbaycan tələbələrini
qaldığı bina. (1920-1924)

Mənə elə gəlir ki, Manaf Süleymanova layiq olduğu əsl qiyməti elə Cümhuriyyət tələbəsi olmuş həqiqi professor Aslanbəy Zeynalabdinbəy oğlu Vəzirovada vermişdir. Uzunömürlükdə isə 100 tələbə arasında Gəncə kişi gimnaziyasını bitirənlərdən biri – 93 il yaşamış Ağasıbəyov Yusifbəy Süleymanbəy oğluna çatmaq ona qiymət olmamışdır. 2001-ci ildə 89 yaşında əbədiyyətə qovuşmuşdur. Həmin il sentyabrın 14-də «Ədəbiyyat qəzeti»nin üçüncü səhifəsində aşağıdakı nekroloq dərc olunmuşdur;

«Amansız ölüm tanınmış nasir, tərcüməçi və publisist Manaf Süleymanovun sıramızdan apardı.

Manaf Fərəc oğlu Süleymanov 1912-ci il mart ayının 3-də İsmayılı rayonunun Lahic kəndində doğulmuşdur. Ədəbi yaradıcılığa 1947-ci ildə «Azərbaycan» jurnalında dərc olunan «Yerin sirri» romanı ilə başlamışdı. Vaxtaşırı ingilis dilindən etdiyi tərcümələri «Fərəcoğlu» imzası ilə çap etdirirdi. Oxucular onun tərcüməsində Cek London, Steynbek, O.Henri, S.Moyem kimi görkəmli ingilis yazıçıların əsərləri ilə tanış olmuşlar.

Manaf Süleymanovun çox güdrətli publisist olması onun «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» kitabında özünü göstərdi. Bu kitab Azərbaycan ədəbiyyatına və tarixinə qiymətli bir töhfədir. Dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Azərbaycanı 20-ci əsrin əvvəllərində görmək istəyən hər kəs bu kitabdan faydalana bilər.

Manaf Süleymanov ixtisasca geoloq idi, Azərbaycan Neft-Kimya İnstitutunun geoloji-kəşfiyyat fakültəsini bitirmişdi. Əmək fəaliyyətinə Qaradağ neft mədənlərində mühəndisliklə başlamışdı. Sonra Azərbaycan Sənaye İnstitutunda assistent, dosent olmuşdu. Ömrünün sonunadək indi Neft Akademiyası adlanan həmin tədris ocağında dərs demiş, neft sənayemiz üçün kadrlar yetişdirmişdi. Ədəbiyyat sahəsində xidmətlərinə görə Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları və medallarla təltif olunmuşdu.

Manaf Süleymanov gözəl nasir, qayğıkeş ata və müəllim idi. Onun xətirəsi qələm dostlarının və oxucuların qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi»

Səhifədə mərhumun qələm dostlarından biri olmuş Nəmət Veysəllinin çox dəyərli vida məqaləsi verilmişdir. Tanış olun: «*Vallah, ili dəqiq yadında deyil. «Azərbaycan» jurnalında işlədiyim zaman Manaf Süleymanovun sonralar oxuculara «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» adı ilə təqdim ediləcək əlyazmasının taleyini həll etmək məsuliyyəti boynuma düşmüşdü. Rəhmətlik İsa İsmayilzadənin bilavasitə xeyirxahlığı və qaçğısı nəticəsində həmin əlyazma jurnalda dərc edildi və ədəbi hadisəyə çevrildi.*

Sözün geniş mənasında Manaf müəllim bu əlyazmanın üstündə bərk əsir-di. Döna-döna əlyazmanın üstünə qayıdır, fəsilərə, Bakı milyoncularının həyatına aid səhifələrə yenidən göz gəzdirdirdi.

Bu əsəri çapa hazırlayan müddətdə Manaf müəllimlə əməlli-başlı dostlaşdım, yaxın oldum. Etiraf edirəm, əvvəllər yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmasam da, sonralar onunla tez-tez görüşür, əsərlərini mütaliə edirdim. Şəxsi tanışlıq zamanı əmin oldum ki, Manaf Süleymanov Neft-Kimya Akademiyasının təcrübəli, elmi müəllimi olmaqla yanaşı, həm də gözəl kaloritli, yazdığı həyatı çox yaxşı bilən, ən incə detallara belə nüfuz etməyi bacaran yazıçdır.

Manaf müəllimin bir keyfiyyəti də xoş sözə layiqdir. O, Aşerovun, Bakının tarixini çox gözəl bilirdi. Bakı on səkkiz, Bakı on doqquz, Bakı iyirminci əsrin əvvəllərində – bütün bu mövzular ətrafında dəqiq, əhatəli, ensiklopedik məlumatlara malikdi. O, bu mövzularda əvəzsiz yazıçdır. Maraqlı burasındaydı ki, Manaf müəllim Bakının tarixi, arxitekturası, sosial və mədəni inkişafı bəzəsində uzun illər idi ki, məlumat toplamışdı, tədqiqatlar aparmışdı. Manaf müəllim həm də gözəl sənətsünas, sənət əsərlərinin parastışkarı idi. Onun mənzilindəki saysız-hesabsız sənət əsərləri, tablolar, kompozisiyalar buna yaxşı misaldır. Ürayımdan bir nigarançılıq asılıb; Manaf müəllim dünyasını dəyişəndən sonra bu əsərlərin taleyi necə olacaq? Bu sənət əsərlərinin toplanmasına, mühafizəsinə o çox əmək sərf etmişdi.

Azərbaycanın Manaf Süleymanov kimi zəhmətkeş, təvazökar yazıçısının əsərləri neçə-neçə xalqların dillərində dərc edilib, torpağımıza şöhrət gətirib. Gözlərimi yumuram, Manaf müəllimin xoş təbəssümü gözlərimin qarşısında canlanır.

Nəmət Veysəlli »

Müəllifdən

Nəmət Veysəllinin dedikləri ürəyimizdəndir. Gün o gün olsun ki, Cümhuriyyət tələbələrindən dərs almış əvəzsiz soydaşımız Manaf Süleymanov xatirəsi Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 illiyi ərəfəsində dövlət səviyyəsində əbədiləşdirilsin .

*Teyyub Qurban,
Bakı, Bakıxanov qəsəbəsi,
mart, 2016-cı il.*

Cümhuriyyət tələbələri arasında 1896-cı ildə Bakının Maşağa kəndində anadan olmuş *Sadıqov Mirsadiq Kərbalayı Seyid Kamil oğlu* da vardır. Onun bəzəsində əldə etdiyim arxiv sənədləri ilə oxucuları tanış edirəm.

1919-cu il noyabr ayının 6-da Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Maarifi Nazirliyinə daxil olmuş bir məktubda oxuyuruq :

«Cənab nazir !

Bundan əvvəl Sizə göndərdiyim mürciətə əlavə olaraq bildirirəm ki, mən Almaniyanın Frayberq Dağ Akademiyasında təhsilimi davam etdirmək arzusundayəm. (Mirsadiq Sadıqov Tomsk Texnoloji İnstitutunun tələbəsi idi –T.Q.). Bütün lazımı sənədlərim başçılıq etdiyiniz nazirliyin dəftərxanasındadır.»

Təhsil naziri N.Şahsuvarovun 1920-ci il yanvarın 13-də imzaladığı sənəddən görüldüyü kimi, gəncin arzusuna əməl olunaraq o, Almaniyağa göndərilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Axivində Cümhuriyyət tələbəsinin Bakı mexanika-inşaat texniki məktəbini bitirməsi barədə şəhadətnaməsinin surəti də saxlanılır. Burada deyildiyi kimi, Mirsadiq Kərbalayı Seyid Kamil oğlu Sadıqov 1911-ci ildə Bakı Orta Texniki məktəbinə qəbul olunmuş və 1917-ci ilin aprel ayında aşağıda göstərilən qiymətlərlə təhsilini başa vurmuşdur :

Şəriət -----	tədris olunmayıb
Rus dili -----	(4) yaxşı
Cəbr -----	(4) yaxşı
Geometriya -----	(4) yaxşı
Triqonometriya -----	(4) yaxşı
Analitik geometriya -----	(3) kafi
Fizika -----	(4) yaxşı
Üzvi kimya -----	(4) yaxşı
Qeyri-üzvi kimya -----	(4) yaxşı
Nəzəri mexanika -----	(3) kafi
Materiallar müqaviməti -----	(4) yaxşı
Maşın hissələri -----	(4) yaxşı
Buxar qazanları -----	(3) kafi
Buxar maşınları -----	(3) kafi
Mühərrik hissələri -----	(3) kafi
Ağac emalı texnologiyası -----	(3) kafi
Metallar texnologiyası -----	(3) kafi
Elektronika -----	(4) yaxşı
Fiziki geologiya -----	(4) yaxşı
Tarixi geologiya -----	(4) yaxşı
Paleontologiya -----	(4) yaxşı
Aşeron yarımadasının geologiyası -----	(4) yaxşı
Neft texnologiyası -----	(4) yaxşı
Qazma işləri -----	(5) əla
İnşaat mədəniyyəti -----	(3) kafi
Rəsm -----	(5) əla

«Xalq qəzeti»nin 25 iyul 2012-ci sayında Anar Turanın «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xaricə göndərilən tələbələr və onların taleyi barədə qeydlər» məqaləsində oxuyuruq: «Sadıqov Mirsadiq Səid Kamil oğlu(1896, Bakı-?) Berlinə göndərilmişdir. Əlavə məlumat yoxdur.»

Əlavə məlumat Azərbaycan arxivlərindədir. Respublika Dövlət Arxivində tanış olduğumuz bir sənəddən bəlli olur ki, fitri istedad sahibi olmuş Mirsadiq Kərbəlayi Seyid Kamil oğlu Sadıqovun himayədarı millət atası Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmuşdur. Azərbaycan Prezidentinin İşlər İdarəsinin

Siyasi Sənədlər arxivindəki bir sənəddə isə «əlavə məlumat» vardır. Aydın olur ki, Mirsadiq Sadıqov Almanyanın Frayberq Akademiyasını bitirdikdən sonra 1925-ci ildə Azərbaycana qayıtmış, Bakı mədənlərində mühəndis kimi çalışmışdır. «Yerin sirrini bilən» mütəxəssis 1929-30-cu illərdə Bibiheybat qazma kontoru rəisinin köməkçisi vəzifəsində çalışmışdır. Neftçixarma sahəsində kamil bilici, ingilis və alman dillərində sərbəst danışan qırx yaşlı Cümhuriyyət tələbəsi 1930-cu ilin oktyabrında Amerikaya ezam olunmaq üçün təqdim edilmişdir. Fəqət... 1930-cu il noyabrın 4-də Azərbaycan K(b)P MK kadrlar şöbəsinə daxil olmuş rəsmi məktub hər şeyi puça çıxarmışdır. Tanış olun:

«Bakının Bibiheybat qazma kontorunun texniki işlər üzrə rəis köməkçisi Mir Sadıq Sadıqovun Amerikaya ezam olunması barədə təklifinizlə əlaqədar aşağıdakıları bildirik.

Sadıqov Mirsadiq Seyid Kamil oğlu ixtisasca dağ mühəndisidir. Müsavat Hökuməti tərəfindən Almaniyaya Frayberq Dağ Mədən Akademiyasına təhsil almağa göndərilmişdir. 1925-ci ildə orada olmuşdur. Belə ki, Müsavat hökuməti devrildikdən sonra Sovet hakimiyyəti təqəüdü ilə təhsilini başa vurmuşdur. Xaricdə olarkən Sadıqov özünü millətçi kimi göstərmiş, knyaztək davranmış, sovet dövlətinə nifrət bəsləyən ünsürlərin dərnəyində iştirak etmiş. Qafqazdan olan tələbələr arasında bolşevizmin məhv edilməsi, Azərbaycanın Türkiyə ilə birləşdirilməsi təbliğatını aparmışdır. Sadıqovun iştirak etdiyi dərnəklərə tez-tez Paris və Berlindən naməlum şəxslər gəlmiş və onlar gedəndən sonra dərnək üzvlərində xeyli pul aşkar olunarmış.

Azərbaycandan söz düşəndə Sadıqov Bakının türklər tərəfindən işğal vaxtı ermənilərin qətlə yetirilməsində iştirakından fəxrlə danışarmış.

Sadıqov ifrat millətidir, özünü qatı dindar kimi göstərir və dini bayramlarda işə çıxır. Pul hərisidir, varlanmaq üçün hər şeyə hazırdır. O, çar Rusiyası ordusunun polkovnikinin oğludur. Sovet hakimiyyətinin qatı düşməndir.

Sadıqov Mir Sadıq Seyid Kamil oğlunun xaricə göndərilməsini məqsəddəyğun hesab etmirik.

Zaqafqaziya Dövlət Siyasi İdarəsinin rəisi Qulbis»

Maştağanın seyid övladının Amerikaya səfərinə qadağa qoymuş Robert Qulbisin aqibəti necə olmuşdur? Bu barədə ilk dəfə arxiv sənədlərini üzə çıxaran əməkdar jurnalist Əlirza Balayev vaxtilə redaktoru olduğu «Bakı post» qəzeti səhifələrində dərc etdirmişdir. Qəzetin 1998-ci il xüsusi buraxılışında oxuyuruq: «1930-cu ildən – Mir Cəfər Bağırovdan sonra Azərbaycanın təhlükəlik orqanlarına qeyri millətlərin nümayəndələri – rus, erməni, yəhudi rəhbərlik etmişdilər. 1930-33-cü illərdə DSI sədri vəzifəsinə Mixail Petroviç Frinovski təyin olunmuşdu. O, sonralar SSRİ Hərbi Dəniz Donanması naziri vəzifəsinədək yüksəlmiş, 1938-ci ildə Xalq Daxil İşlər Komissarı Nikolay Yejovun müavini iken həbs olunaraq, aspirant arvadı və məktəbli oğlu ilə birlikdə güllələnmişdi.

...Təhlükəlik orqanında sədrin müavini vəzifəsinə də əsas etibarilə əcnəbilər tuturdular: Kaftarıdze, Beriya, Borşev, Qriqoryan, Markaryan, Purnis, Qulbis... Robert Qulbis həbs olunacağı biləndə özünü qatarın altına ataraq intihar etmişdi.»

Bülbülənin Cümhuriyyət tələbəsi

Sadıqov Mirsadiq Kərbalayi
Seyid Kamil oğlu

Bakı kəndlərindən olan Cümhuriyyət tələbələri arasında həmyerlim **Mirzəhüseyn Kərbalayi Həniyə oğlu Quliyev** də vardır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində onun barəsindəki sənədlərlə tanış oluram. 1920-ci il iyun ayının 15-də Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsindən verilmiş doğum şəhadətnaməsində deyildiyi kimi, o, 1900-cü il yanvarın 1-də Bakının Bülbülə kəndində doğulmuşdur. Atası Kərbalayi Həniyə Hacı Məhəmməlhüseyn oğlu, anası Seyid Nisə Hacı Mirnağı qızıdır.

Mirzəhüseyn Quliyev ilk təhsilini mollaxanada almışdır. On bir yaşında, 1911-ci il sentyabrın 1-də Bakı ikinci kişi gimnaziyasına qəbul edilmiş və 1919-cu

il may ayında gimnaziyanı nümunəvi davranış və aşağıdakı qiymətlərlə bitirmişdir:

Şəriət	-----	əla (5)
Fəlsəfə	-----	yaxşı (4)
Rus dili	-----	yaxşı (4)
Latın dili	-----	əla (5)
Qanunşünaslıq	-----	əla (5)
Riyaziyyat	-----	yaxşı (4)
Riyazi coğrafiya	-----	kafi (3)
Fizika	-----	kafi (3)
Tarix	-----	yaxşı (4)
Coğrafiya	-----	əla (5)
Fransız dili	-----	yaxşı (4)

Alman dili ----- əla (5)
 Türk tarixi ----- yaxşı (4)
 Türk dili ----- əla (5)

Gimnaziyanı bitirəndən sonra Mirzəhüseyn Quliyev Azərbaycan parlamentində inzibati-təsərrüfat şöbəsi müdiri müavini vəzifəsində çalışmışdır. 1919-cu il avqustun 1-də 19 yaşılı Mirzəhüseyn Quliyev Azərbaycan Cümhuriyyəti xalq maarif nazirinə aşağıdakı müraciəti göndərmişdir:

«Xaricdə, Almanyanın Frayberq dağ-mədən akademiyasının mexanika şöbəsinə təhsilimi davam etdirmək üçün Sizdən xahiş edirəm ki, Avropaya ali təhsil almağa göndərilən müsəlman tələbə və abituriyentlərin siyahısına məni də daxil edəsiniz. Yeganə maddi təminatım şəxsi (hal-hazırda parlamentdə kvester işləyirəm) qazancımdır. Öz hesabıma xaricdə təhsil almaq imkanım yoxdur. Ərizəmə aşağıdakı sənədləri əlavə edirəm;

1. Gimnaziyamı bitirdiyim haqqında 557 nömrəli kamal attestatı.
2. 1458 nömrəli doğum haqqında şəhadətnamə.

Bu ünvanda yaşayıram: Bakı, Verxne Priyutskaya (indiki Şamil Əzizbəyov – T.Q.) küçəsi, ev 95. Abituriyent Mirzəhüseyn Quliyev. »

Respublika Dövlət Arxivində saxlanılan arxiv sənədlərindən aydın olur ki, Mirzəhüseyn Quliyev Almaniya deyil, Fransanın Paris Universitetinə (sənəd əlavə olunur) göndərilmişdir. 1925-ci ilin noyabrında son dəfə tərtib edilmiş siyahıda da onun adı yoxdur. (Sənəd əlavə olunur). Sababı?

Araşdırmalar göstərir ki, Mirzəhüseyn Quliyev 1923-cü ildə Cümhuriyyət tələbələriniin əksəriyyətindən fərqli olaraq Sovet vətəndaşlığını qəbul etmədiyinə görə təqaüddən məhrum olmuşdur. İstiqlal əşiqinin damarlarından axan qan qürbətə də düşməna nifrətlə coşmuşdur.. Azərbaycan Parlamentinin iclaslarında səcdəgahı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə görüşmüş Mirzəhüseyn Quliyev əgər o zaman dəftərxana işçisi deyil, deputat olsaydı, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinin əleyhinə səs verərdi. Bülbülədə «İmamzadə çöyrəsi» ilə böyümüş gəncin yaddaş dəftərindən M,Ə.Rəsulzadənin sözləri silinməmişdi: *«Sadəcə texnikaçı, peşə sahibi hər zaman tapmaq olar. Bu ehtiyacını bir millət müvəqqəti bir zaman üçün acənəbilər»* müraciət surətində də təmin edə bilər. *Fəqət heç bir zaman xaricə müraciət olunaraq, bir vətənpərvər, bir milliyətçi və bir istiqlalçı alınmaz.»*

Cümhuriyyət tələbəsinin arxivdə saxlanılan bir məktubunda göstərilir ki, ailəmiz 11 nəfərdən ibarətdir – dörd nəfər özümüz və yeddi nəfər mərhum əmimin övladları. .. Yaşlı bülbüləlilər yaxşı bilirlər ki, Mirzəhüseyn 18 yaşında olanda, 1918-ci ilin martında Novruz axşamı kond əhalisinin başına hansı müsibət gətirilmişdir. Bakı kişi gimnaziyasının kişilik dərsinin düşməne nifrət fəslə o zaman yaranmışdır. Bunu təsəvvür etmək üçün Cümhuriyyət tələbəsinin anadan olmasının 100 ilyiyindən on bir il sonra nəşr olunmuş «Bülbül» kitabını vərəqləmək (bax: Hacı Davud, Bülbülə, Bakı, Şirvanəşr, 2001, s.66-68) kifayətdir: *«1918-ci ilin mart hadisələrində tarixə qanlı sətirələr yazılmışdır. Bu hadisələr zamanı ermənilər demək olar ki, Bakının yarısını tutmuşdular. Onların bir zirehli qatırı Razin (indiki Bakıxanov) stansiyasında dayanmışdı. Xilə və Bülbülə kəndləri tam mühasirə şəraitində idi. Vəziyyətin son dərəcə ağır faciə ilə nəticələncəyindən ehtiyat edən kənduxda Kərbalayı Qurbanəli (Teyyub Qurbanın babası – redaktor)əhalini kənddən çıxarıb təhlükəsiz yerlərə göndərdi. (Müəllifin qeydi: 1918-ci ildə Mirzəhüseyn gimnaziyada oxuyurdu və şəhərin Qoçu Nəcəfqulunun mühafizə dəstələrinin qoruduğu hissəsində qalmış – T.Q.). Bülbüləlilər Xilə kəndinin dəstələri ilə birlikdə «çağırılmamış qonaqlar»a qarşı mərdliklə vuruşurdular. Ancaq tələfat qaçılmaz idi. Razin stansiyası altındaki döyüşdə Kərbalayı Qurbanəli şəhid oldu. Vəhşiləşmiş daşnaklar kəndin məhəllələrinə soxuldular. Ağlaşdırmaz vəhşiliklər törədilər. Məsələn, Əbdülrahim Xəlfoqulu oğlunun kürəyinə qaynar samavar bağlayıb öldürmüşdülər.»*

1918-ci ilin sentyabrında türk qoşunları tərəfindən Bakının alınmasından dərhal sonra bütün şəhidlər İmamzadə həyətinə qəbiristanlıqda basdırılmışlar. Əmininin və əmisi uşaqlarının dəfində gimnaziyaya tələbəsi Mirza Hüseyn də olmuşdur. Bir ildən sonra gimnaziyamı bitirib, Azərbaycan parlamentində işləyən Mirzəhüseyn Kərbalayı Həniyə oğlu doğma kəndinin tarixini yaxşı bilirdi. Bilirdi ki, buradək İmamzadədə beşinci İmam Məhəmməd Bağırın övladı Məhəmməd Sadiq dəfn olunmuşdur. 1936–38-ci illərdə isə İmamzadənin və onun yanındakı məscidin sökülməsindən qürbətə xəbərsiz qalmışdır. Bilməmişdir ki, İmamzadənin həyətinə dəfn olunmuş həkəndlilərinin, onların arasında Cümhuriyyət tələbəsinin 1918-ci ildə şəhid olmuş əzizlərinin nəşi yeni qəbiristanlıqda torpağa basdırılmışdır. Cümhuriyyət tələbəsinin doxsan üç yaşında – 1993-cü il may ayının 5-də Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən «Məhəmməd Sadiq İmamzadəsi» dini icmasının nizamnaməsi qeydə alınmış və onun rəsmi fəaliyyətinə icazə verilmişdir.

Quliyev Mirzə Hüseyn Kərbəlayi Hənifə oğlu

*Abdullayev Ağalı
Məşədi Rəsul oğlu*

*Rəhimzadə Abdulla
Məmməd oğlu*

*Hacızadə Mirzə
Məşədi Yusif oğlu*

*Salimov Hüseynqulu
Yusif Kərbəlayi oğlu*

*Zeynalov Behbudəli
Məşədi Həmid oğlu*

*Salahov Yusif
Məşədi Hüseyn oğlu*

*Hacızadə Səməndər
Axund Zəki oğlu*

*Şahsuvarov Mürsəl
Ədilxan oğlu*

*Şıxıyev Hüseyin
Qasım Mustafə oğlu*

*Tahirzadə Abdulla
Mahmud oğlu*

*Seidzadə Mirismayıl
Hacı Seyid Əhməd oğlu*

*Səfərov Məhiş
Məsədi Hacı oğlu*

*Vəkilov Mustafə
Məmmədəğa oğlu*

*Teymurxanov Muradbəy
Zabir oğlu*

Xrimov Zakəriyyə
Əbdülrəşid oğlu

Cabbarov Ələkbər
Kərbalayi Məmmədali oğlu

Cümhuriyyət tələbələrinin keşiyində

1920-ci il iyulunda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Lahıda qələmə aldığı «Əsrimizin Söyavuşu» əsərində (bax: Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 1991, səh.40) oxuyuruq: «*Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insanın möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ saxlanırdı. Kişi – qadın, müsəlman, xristian, Türk – Türk olmayan, cins və milliyət fərqi qoymadan varlı – kasıb, sahibkar işçi, torpaq sahibi – muzdur; ögrətən – tələbə, möhtərəm – cahil, sinif, məslək, tabəqə, rütbə, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aparmadan bütün vətəndaşlar məmləkətin idarəsində iştirak edir, qanun verən qurumlara girmək haqqına da sahib idilər. Burada bir sinif digər sinfə hakim deyildi. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız görünürdü. Bunun üçün nə yoxsulluğu üçün sayğılanı, nə də zənginliyi üçün alçaldılırdı.*»

M.Ə.Rəsulzadə Lahıda bu sözləri yazarkən, artıq dörd aydı ki, müqəddəs Azərbaycan torpağı işğalçı rus ordusunun tapdağı altında idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin silah gücü ilə devrilməsi planını Lenin 1920-ci ilin yanvarından cızmışdı. Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Lenin tərəfindən imzalanmış qərarı ilə Şimali Qafqazda Ölkə Komitəsi təşkil edilmişdi. Beləliklə, Qafqazda rus şovinistlərinin və daşnakların antitürk əlib yürüşünə rəvac verilmişdi. Bakıda və Azərbaycanın bölgələrində Orconokidze, Sarkis, Mikoyan, Mirzoyan və digər «ze»lər və «yan»lar Azərbaycanın müsəlman əhalisinin evlərinə soxulur, var-yoxunu çirpşdirərək, Rusiya qubernasiyasına göndəridilər. Bu vəhşicəsinə oğurluq, quldurluq və zorakılığa leninçilər «müsadirə» adı vermişdilər. 1920-ci il sentyabrın 20-də Azərbaycan SSR-in Moskvadakı fəvqəladə nümayəndəsi Behbudğa Şahtaxtinski Leninə ünvanladığı məktubunda yazırdı: «*Azərbaycan Komissarlar Sovetinin sədri Nərimanov yoldaş iki həftə bundan qabaq məcbur oldu ki, öz hakimiyyət hüququndan istifadə edib, müsadirəni dayandırsın və hər kəsin könüllü surətdə artıq şeyi verəməsinə elan etsin. Bu işi Bakı İcraiyyə Komitəsinə keçirdilər. Nərimanov yoldaşın əmri ləğv edildi və qərar çıxarıldı ki, tuman-köynəyədək nə varsa, ev müxəlləfatı amansız surətdə müsadirə olunsun.*»

Bəli, Moskvanın Azərbaycanca yüksək vəzifələrə göndərdiyi bolşeviklərə Nəriman Nərimanov arasında yerlə –göy qədar fərq vardı. Əcnəbilər xalqımızın halalca zəhməti ilə topladığı mal-dövləti zorla mənqirləmək, Nəriman Nərimanov isə millətin maddi və mənəvi sərətini qorumaq üçün meydanda idi. Üstəlik əcnəbi «rəhbərlər» bəisavdlardan ibarət idi. Leninin «Oxumaq, oxumaq, yəna də oxumaq» sözləri də belələrlə üçündü. Azərbaycan Sovet Hökumətinin başçısı Nəriman Nərimanov isə kökləri bütöv Azərbaycan torpağının dərinliklərinə işləmiş bir ağacın sınımaz budağı idi. Azərbaycan Sovet rəhbəri bütöv Azərbaycanın Urmiya mahalından olan babasının adını daşıyırdı. Uşaqlıq illərində, ərəb dilini öyrənmiş, Quranı oxumuşdu. Sonralar Qori seminariyasının məzunu müəllimlik fəaliyyəti ilə də fərqlənmişdi. 1901-ci ildə Bakı kişi gimnaziyasının otuz bir yaşlı müəllimi üçüncü dərəcəli Stanislav ordeni ilə təltif edilmişdi. Bundan iki il əvvəl, 1899-cu ildə isə «Müsləmanlar üçün rus dilini müəllimsiz öyrənməkdan ötrü asan kitabça» dərsliyi çap etdirmişdi. 1902-ci ildə Odessadakı Novorossiya Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuş və əli məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirmiş loğman doğma xalqının bütün dərdlərinə əlac axtarırdı. O deyirdi: «*Bir millət özünü tanımayınca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır.*» Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri vəzifəsində çalışarkən onun imzaladığı dekretlər əsasında həyata keçirilmiş tədbirlər əyani şəkildə göstərir ki, Nəriman Nərimanov Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin yarımqıç qalmış işlərini davam etdirmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: «*Mədəniyyətin qayəsi siyasəti elma tabe etməkdir.*» Nəriman Nərimanov belə hesab edirdi ki, elmə yiyələnməyən bir yolu vardır, o da təhsildir. 1921-ci il sentyabr ayının 14-də Nəriman Nərimanov maarif xadimlərinin ikinci qurultayındakı çıxışında bu deyəimi çoxlarını təəccübləndirən bir şəkildə belə şərh edirdi: «*Hərğah mənə desələr ki, əlan (indi – T.Q.) Şura Cümhuriyyətinə zavodlar, fabrikalar və başqa müəssisələr işləyir, komissarlar da öz yerindədir, yalnız maarif komissarlığında başqa, mən deyərdim ki, o şura hökuməti çox davam etməz.*» Azərbaycan Şura Cümhuriyyətinin başçısı dediklərini əməli olaraq həyata keçirmişdir. Respublikamızda Kaminskiyin və Kirovun partiya rəhbəri olduqları bir zamanda Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin maarif və Məhz onun təklifi ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti maarif və dini etiqad naziri olmuş Nurməmməd

bəy Şahsuvarov Azərbaycan SSR Maarif nazirinin müavini vəzifəsində çalışmışdır. Sovet dövrünün nazir müavininin təşəbbüsü ilə Cümhuriyyət vaxtı yaradılmış Azərbaycan Dövlət Universitetinə hər il 100 nəfər tələbə qəbul edilməsinə aid Nəriman Nərimanov tərəfindən dekret imzalanmışdır. Məhz Sovet hakimiyyətinin ilk illərində xaricdə təhsil almağa göndərilmiş 100 nəfər gəncin taleyinə Nəriman Nərimanov biganə qalmamışdır. Bu məsələ ilə bilavasitə məşğul olmaq üçün Azərbaycan Şura Cümhuriyyəti sədrinin təklifi ilə Bəhrəm bəy Cəfər oğlu Axundov işə cəlb olunmuşdur. Kim idi Bəhrəm bəy Axundov? Onun adına Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti deputatları arasında rast gəlik. Parlamentin bitərəflər fraksiyasında təmsil olunan Əhməd bəy Ağayev, Behbud bəy Cavanşir, Əbdüləli bəy Əmiraslanov arasındadır. Hələ o deputat ikən, 1919-cu ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təklifi ilə parlamentin qərarı ilə xaricdə təhsil almağa göndərilən tələbələr üçün məsul şəxs təyin olunmuşdu. İki ildən sonra, 1921-ci ildə isə Azərbaycan Sovet Cümhuriyyəti Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov 1921-ci il 18 iyun tarixli sərəncamı ilə xüsusi müvəkkil təyin etmişdi. İki həftədən sonra, həmin il iyul ayının əvvəllərində xüsusi müvəkkil Bəhrəm bəy Axundov soydaşlarımızın əli təhsil aldıqları Avropa şəhərlərində ezamiyyətdə olmuşdur. Ezamiyyətin noticələri barədə Nəriman Nərimanova yazılı hesabat təqdim etmişdir. Xalq Maarif Komissarlığına tapşırılmışdır ki, maliyyə komissarlığı ilə birlikdə xarici ölkələrdə əli təhsil alan tələbələrə köməklik göstərilməsi üçün pul ayırsınlar və onlara çatdırsınlar.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində Bəhrəm bəy Axundovun haqqındakı yeganə aşağıdakı məlumat 2004-cü ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası»nın birinci cildində (səh.107) verilmişdir. Burada oxuyuruq: «*Axundov Bəhrəm bəy Cəfər oğlu (1872, Şuşa – 1932, Bakı) – Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının iştirakçılarından biri. Fransada təbiətşünaslıq və tibb təhsili almış (1893 – 1895), «İttihad» məktəbində həkim işləmişdir. 20-ci əsrin əvvəllərində Bakının ictimai həyatında fəal iştirak etmiş, «Nicat» və «Səfa» cəmiyyətinin üzvi olmuşdur. Cümhuriyyət dövründə Parlamentə seçilmiş, bitərəflər fraksiyasını təmsil etmişdir. 1919-cu ildə Azərbaycan Hökuməti ona xaricə təhsil almağa gedən tələbələrini sağlamlığına nəzarət etmək tapşırığı vermişdir. Aprel işğalından (1920) sonra müxtəlif sahəyə müəssisələrində həkim işləmiş, «Əmək qəhrəmanı» adına layiq görülmüşdür.»*

Ertəsi günü Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix arxivinə üz tutdum. Arxivin direktoru Arif Axundov tələbəlik illərindən tanıyırdım, Köhnə dost məni səmimiyyətlə qarşıladı. Gələcimin məqsədini deyəndə çox şad oldu. Dedi ki, arxivimizdə ancaq Bəhrəm bəy Axundovun özü yox, həyat yoldaşının vəfatı barədə sənəd vardır. Sürətini çıxarıb sizə verə bilərəm. Elə də oldu. Arxiv arayışından bəlli olduğu kimi, Bakı şəhərinin Azərbaycan prospekti bina 1, mənzil 61-də yaşayan vətəndaş T.A.Axundovanın müraciətinə cavab olaraq bildirilmişdir ki, vətəndaşlıq aktlarına aid Qasım bəy məscidində saxlanılan məlumata görə doktor Bəhrəm bəy Axundovun zövcəsi Səltənət xanım Axundova 1916-cı il iyunun 20-də vəfat etmişdir.

İndi də «T.A.Axundovanın soracağına düşdüm. Nəriman Nərimanovun ev-muzeyində tədbirlərin birində muzeyin direktoru Kamilə xanım Hüseynova dedi ki, Tamara xanım Bəhrəm bəy Axundovun nəvəsidir. Muzeyimizə tez-tez gəli. Xahiş edərim, babası haqqında olan sənədlərin sürətini sizə hədiyyə edərim.

Bələliklə, ilk baharın xoş günlərinin birində tarixi bir binada, vaxtilə Nəriman Nərimanovun yaşadığı mənzildə Cümhuriyyət tələbələriniin sağlamlığı keşiyində durmuş Bəhrəm bəy Axundovun nəvəsi ilə görüşümtüz baş tutdu. Babası haqqında dediklərini qələmə aldım. Məlum oldu ki, Bəhrəm bəy Axundovun atasının adı indiyədək mətbuatda yazıldığı «Cəfər bəy» deyil, «Mirzə Cəfər bəy» imiş. Mirzə Cəfər oğlu Axundov 1894-cü ildən 1901-cü ilədək Fransanın Lille şəhərində həkimlik ixtisasına yiyələnmiş, 1901-1902-ci illərdə Parisdəki Paster adına institutda çalışmışdır. 1902-1903-cü illərdə Təbrizdə şah sülaləsindən olan varisin şəxsi həkimi olmuşdur. Bir il sonra Təbrizdən qayıdan Bəhrəm bəy həkimliyini Xarkovda davam etdirmişdir. Çox çəkmədən türk həkimin şöhrəti dillərə düşmüşdür. 1904-cü ildə əlahəzər rus knyazının şəxsi imzası ilə Bəhrəm bəy Mirzə Cəfər oğlu Axundova bütün Rusiya ərazisində həkim işləmək hüququ verilmişdir. Elə həmin il «bütün Rusiya ərazisinin tanınmış loğmanı» bir daha Fransaya səfər etmişdir. Bu dəfə əhd-peyman bağladığı sevgilisi Mariya Burcenı bəy torpağına gətirmək üçün... Bütün varlığı ilə Bəhrəm bəyə vurulmuş Fransa gözəli çoxlarını təəcübləndirən əməl sahibi olmuşdur – islamı qəbul etmiş, namaz qılmağa başlamışdır. Sevimli ərinin xeyir-duası ilə ona yeni doğum şəhadətnaməsi verilmişdir. Burada «Mariya Burce»ni «Səltənət Axundova» əvəz etmişdir.

Tamara xanım nəvəsinin həyatından maraqla söhbət açır. Naql edir ki, Səltənət xanım Bakı milyonçusu Şəmsi Əsədullayevin arvadı Mariya Əsədullayevanın başçılıq etdiyi qadın xeyriyyə cəmiyyətinin üzvü olmuşdur.

...Səltənət Axundova 1916-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir. Deyilənə görə Bakının Çempərəkənd qəbiristanlığında basdırılmışdır. On səkkiz il sonra, 1934-cü ildə Bəhrəm bəy rəhmətlik xanımının yanında 62 yaşında qərar tutmuşdur. İndi camaat o qəbiristanlığa «Əlülər bağ» deyir. Halbuki bu bağın dərin qatlarında Bəhrəm bəy və Səltənət xanım kimi dirilər vardır.

*Bakı, Bakıxanov qəsəbəsi,
Aprel 2015-cü il.*

Kitabın içindəkilər

Fədakar tədqiqatçı Teyyub Qurban(E.Həsənlı)	3
Müəllıfdən	5
Redaktordan(Q.Dünyamınqızı)	6
Cumhuriyyət tələbələrı(M.Süleymanlı).....	9
Bırıncı hissə.Təhsil islahatlar	15
İkinci hissə. Təhsil milli dirilik təzahürüdür	48
Üçüncü hissə. Tale soragıyla	75

Teyyub Qurban

(Qurban Teyyub Yarməmməd oğlu)

Yüz tələbə, yüz tale

Mətbənin direktoru: *Elman Qasimov*
Kompüter tərtibatçısı: *Azər Aydın*

Çapa imzalanmışdır: 28.03.2018.
Formatı 70x100 1/16
Həcmi 16 ç.v. Sifariş № 04. Tiraj 500

«Zərdabi LTD» MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi
Tel: (012) 514-73-73, mob. (050; 070) 344 76 01
e-poçtu: zerdabi_em@mail.ru

Teyyub Qurban 1934-cü il dekabr ayının 18-də Bakının Bülbülə kəndində neftçi ailəsində anadan olmuşdur. O, 1954-cü ildə burada 208 sayılı orta məktəbi bitirdikdən sonra ADU-nun (indiki BDU) filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsində təhsil almışdır (1954-1959). Hələ universiteti bitirməmişdən onu ADU-nun komsomol komitəsinin birinci katibi seçmişlər. Onun "Koreyalı döyüşçüyə" adlı ilk şeiri 1950-ci ildə "Pioner" jurnalının 12-ci sayında çıxmışdır. Dövri mətbuatda müntəzəm çıxış etmişdir. Şeirləri ayrı-ayrı xalqların dillərində çap olunmuşdur. T.Qurban "Mənim gəncliyim", "Dostluğun gücü", "Unudulmayan", "Yanğı", "El yolu", "Gözəllik yarış", "Ömrün gənclik yazı", "Dönməzlik", "Sara", "Məcrə", "Düşmənlərindən güclü şəxsiyyət", "Müqəddəs məkanda Qüds vardır" və s. kitabların müəllifidir. Onun Hacı Zeynalabdin Tağıyevə həsr etdiyi "Yaşayan ömür" pyesi Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur (1993). M.Ə. Rəsulzadənin həyatından bəhs edən "Dönməzlik" povesti "Bakının səsi" qəzetinin 1994-cü il may-sentyabr saylarında dərc olunmuşdur.